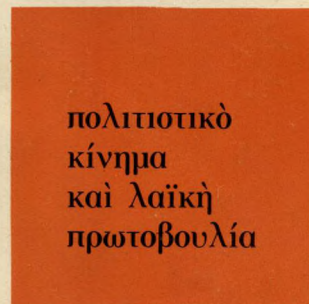
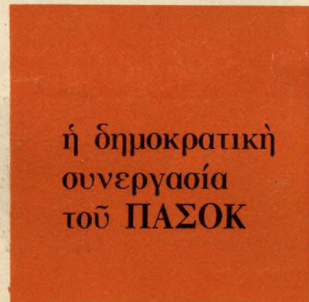
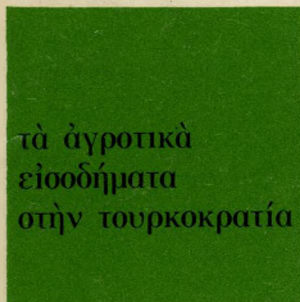
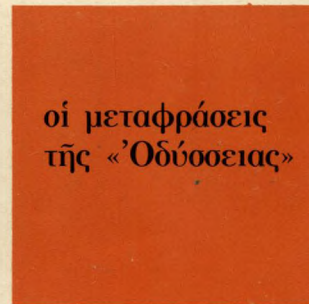
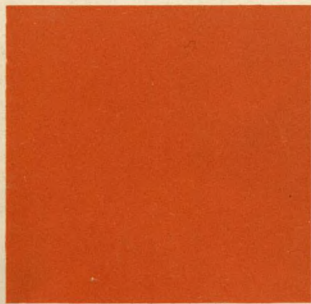

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Γ. Μ. Σηφάκη, «Ο Πολίτης» στην αρχή τής δεύτερης χρονιάς του. Γιώργου Καρρά, Κυβέρνηση και Αστυνομία: ειρηνική συνύπαρξη; Μιχ. Παπαγιαννάκη, Η πρόταση του ΠΑΣΟΚ για δημοκρατική «συνεργασία» ■ Άγγ. Έλεφάντη, Πολιτιστικό κίνημα και λαϊκή πρωτοβουλία ■ Μάκη Καβουριάρη, Γαλλία: ή έρπουσα κρίση του κυβερνητικού συνασπισμού. Δ. Μηλιάκη, Η άμερικανογερμανική ήγεμονία στην Εύρώπη. Κάρολ Μοτσελέφσκι, Έργατικές κινητοποιήσεις στην Πολωνία. Χάινριχ Μπέλ, Έπικοινωνία των ιδεών στις δύο Γερμανίες ■ Δ. Ν. Μαρωνίτη, Οί μεταφράσεις τής 'Οδύσσειας, μιá επείγουσα πρόταση. Mario Vitti, 'Ο «παράξενος καθηγητής» του Μ. Καραγάτση («'Ο συνταγματάρχης Λιάπκιν») ■ Σπ. Α. Άσδραχά, Έρευνες γύρω από τὰ αγροτικά εισοδήματα στην τουρκοκρατία. Παν. Νούτσου, 'Ο G. Vico και ή εμφάνιση του νεοελληνικού ιστορισμού ■ Et. Balibar, Έν όνόματι του 'Ορθου Λόγου; Μαρξισμός, ρασιοναλισμός, ιρασιοναλισμός ■ Βιβλιοκρισίες ■ Σχόλια.

μηνιαία επίθεώρηση • τεύχ. 8 • Ιανουάριος 1977 • τιμή τεύχ. 50 δρχ.

ο πολιτης

ΥΠΑΤΙΑΣ 5 ■ ΑΘΗΝΑ ■ ΤΗΛ 3246320

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Χριστόφορος Ἀργυρόπουλος
Νίκος Κωνσταντόπουλος
Ἀριστόβουλος Μάνεσης
Δ. Ν. Μαρωνίτης
Στέλιος Νέστωρ
Γρηγόρης Μ. Σηφάκης
Δημήτρης Α. Φατούρος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΝΤΑΞΗΣ

Ἄγγελος Ἐλεφάντης
Ἄλκης Κούρκουλας
Δῆμος Μαυρομαμάτης

ΕΚΔΟΤΗΣ: Δήμος Μαυρομαμάτης, Σεβαστουπόλεως 10, Ἀθήνα ● ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΣΙΑ: ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε., Συγγρού 194, τηλ. 9515078-9 ● ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Λιθογραφεία Δ. Τουμαζάτου, Πεταλά 19, τηλ. 254561.

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ἐξάμηνη 300 δρχ., ἐτήσια 550. ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπης: ἐξάμηνη 400 δρχ., ἐτήσια 750. ΗΠΑ - Καναδάς (ἀερ.): ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 900 ● Γιά Ὄργανισμούς, Τράπεζες, Ἄνων. Ἐταιρείες: ἐξάμηνη 500 δρχ., ἐτήσια 1.000 ● ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΤΡΑΠΕΖΙΚΕΣ ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Σπύρος Δελέγκας, Ὑπατίας 5, Ἀθήνα 118, τηλ. 3224131 ● Γιά ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ: Ταχυδρ. θυρίδα Νο 1762, πλ. Συντάγματος, Ἀθήνα.

μηνιαία ἐπιθεώρηση ● τεῦχ. 8 ● ἰανουάριος 1977 ● 50 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Γ. Μ. Σηφάκης	: « <i>Ο Πολίτης</i> » στην άρχη τής δεύτερης χρονιάς του :.....	3
Γιώργος Καρράς	: <i>Κυβέρνηση και Αστυνομία: ειρηνική συνύπαρξη;</i> :.....	5
Μιχ. Παπαγιαννάκης	: <i>Η πρόταση του ΠΑΣΟΚ για δημοκρατική «συνεργασία»</i> :.....	8
■		
Άγγ. Ήλεφάντης	: <i>Πολιτιστικό κίνημα και λαϊκή πρωτοβουλία</i> :.....	11
■		
Κάρολ Μοτζελέφσκι	: [<i>Εργατικές κινητοποιήσεις στην Πολωνία</i>] <i>Άνοιχτή επιστολή στον Ε. Γκιέρεκ</i> :.....	18
Δημ. Μηλιάκης	: <i>Η αμερικανογερμανική ηγεμονία στην Ευρώπη</i> :.....	24
Μάκης Καβουριάκης	: <i>Γαλλία: η έρπουσα κρίση του κυβερνητικού συνασπισμού</i> :.....	29
Χάινριχ Μπέλ	: <i>Επικοινωνία των ιδεών στις δύο Γερμανίες (συνέντευξη στην εφημ. «Le Monde»)</i> :.....	33
■		
Δ. Ν. Μαρωνίτης	: <i>Οι μεταφράσεις της «Οδύσσειας». Μια επείγουσα πρόταση</i> :.....	38
Mario Vitti	: <i>Ο «παράξενος καθηγητής» του Μ. Καραγάτση (Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν)</i> :.....	42
■		
Σπ. Ι. Άσδραχάς	: <i>Έρευνες γύρω από τα αγροτικά εισοδήματα στην τουρκοκρατία (15ος - 16ος αι.)</i> :.....	46
Παν. Χρ. Νουτσος	: <i>Ο G. Vico και η εμφάνιση του νεοελληνικού ιστορισμού</i> :.....	55
■		
Étienne Balibar	: <i>Έν όνόματι του όρθου λόγου; Μαρξισμός, ρασιοναλισμός, ιρασιοναλισμός</i> :.....	60
■		
Άγγ. Ήλεφάντης	: <i>«Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα. Η συζήτηση στον Νουμά 1907-1909»</i> :.....	70
Άννα Φραγκουδάκη	: <i>«Μπροσός», του Άλ. Πάλλη</i> :.....	74
	● <i>Σχόλια: «Η πνευματική κίνησης του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα» του Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Η επικοινωνία με την Αρχιτεκτονική. Η ιδεολογική και πολιτική λειτουργία του κώδικα» του Παντ. Γ. Λαζαρίδη, «Γερμανικός και άγγλικός ρομαντισμός» του R. Wellek</i> :.....	77
	● <i>«Η «Νέα Δομή» και το Εύρετήριο «ξένων» όνομάτων — Το παλαιό μήνυμα και ο σύγχρονος κόσμος — Η σκέψη του Καστοριάδη και η έμπορευματοποίησή της</i> :.....	79
	● <i>Βιβλιογραφία: Γενικές ιστορίες για τον 19ο αιώνα</i> :.....	83

Μια δυσάρεστη αλλαγή στον ΠΟΛΙΤΗ: Στο έξηξ θα πωλείται 50 δρχ. τὸ τεύχος. Ὁ λόγος: αύξηση κατά 30% τοῦ κόστους στοιχειοθεσίας. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ αύξηση αὐτή, έπαχθής ὄσο και τόσες άλλες, δέν θα έπηρεάσει τὴ συμπάθεια με τὴν ὁποία περιβάλατε τὴν προσπάθειά μας.

διαγυμνουοφδαλμου

«Ο ΠΟΛΙΤΗΣ» ΣΤΗΝ ΑΡΧΗ ΤΗΣ ΔΕΥΤΕΡΗΣ ΧΡΟΝΙΑΣ ΤΟΥ

‘Ο *Πολίτης* είναι ένα περιοδικό που δύσκολα θα μπορούσε να προσωποποιηθεί από τον αναγνώστη του. Θέλω να πω πως δύσκολα θα του έγραφε κανείς ένα γράμμα με την προσφώνηση «‘Αγαπητέ *Πολίτη*», όπως θα έγραφε πολύ φυσικά «‘Αγαπητή *Γυναίκα*». ‘Ακόμα πιο δύσκολο θα ήταν να ταυτίσει κανείς την έκδοση αυτή με ένα υπαρκτό πρόσωπο, όπως «ταυτίζονταν» κάποτε τα περιοδικά που έβγαζαν ο Γρηγόριος Ξενόπουλος ή ο Σπύρος Μελάς (για να περιοριστούμε σε πεθαμένους) με τον εκδότη τους. ‘Ο λόγος είναι ότι ύστερα από το προγραμματικό κείμενο που τυπώθηκε στο πρώτο τεύχος —και σύμφωνα μ’ εκείνο— όλα τα δημοσιεύματα του περιοδικού είναι ένυπόγραφα και η ευθύνη για καθένα από αυτά ανήκει σ’ εκείνον που υπογράφει.

Αυτός ο περιορισμός, που θεωρήθηκε αναγκαίος από όλους τους παράγοντες της έκδοσης, είχε, πιστεύω, μιαν απρόβλεπτη και ανεπιθύμητη συνέπεια: Δημιούργησε μιαν αίσθηση απόστασης και δυσκόλεψε την επικοινωνία ανάμεσα στο περιοδικό και στους αναγνώστες του. ‘Ετσι στην έλλειψη της σελίδας ή των σελίδων με τις οποίες το περιοδικό θα άπευθυνόταν άμεσότερα στους αναγνώστες του με πληροφορίες, σχόλια και σημειώματα, αντιστοιχούσε στα πρώτα 7 τεύχη ή έλλειψη της σελίδας με έπιστολές των αναγνωστών.

Τέτοια επικοινωνία υπάρχει κυρίως σε περιοδικά μεγάλης κυκλοφορίας (ειδησεογραφικά, ποικίλης ύλης, παιδικά) και περιορίζεται στο ελάχιστο σε περιοδικά με καθαρά επιστημονικό χαρακτήρα (που άλλωστε εκδίδονται και σε άραια διαστήματα). ‘Ο *Πολίτης* δεν ανήκει ούτε στη μιá ούτε στην άλλη κατηγορία, αλλά θα προσπαθήσω παρακάτω να εξηγήσω τί θα μπορούσε να κερδίσει ή έκδοση, αν υπήρχαν κάποια κανάλια επικοινωνίας με το κοινό της. Φυσικά και το κείμενο τουτο υπόκειται στον περιορισμό για τον οποίο μιλήσαμε πιο πάνω, είναι ένυπόγραφο, και δεν εκφράζει παρά τις απόψεις ενός μέλους της Συντακτικής ‘Επιτροπής.

Χρειάζεται να θυμηθούμε εδώ δυό από τα άρθρα του αρχικού εκείνου προγραμματικού κειμένου:

4. ‘Από κοινή απόφαση [των μελών της Γραμματείας και της Συντακτικής ‘Επιτροπής] προέκυψε και ο χαρακτήρας του περιοδικού ως μέσου πολιτικής παιδείας.
5. Κοινή είναι και η πολιτική άφετηρία του περιοδικού: όρίζεται κυρίως ως προς τα σημεία της που άποκλείονται, και λιγότερο ως προς τις θετικές της λαβές, που ή όριστική τους έπιλογή είναι το ζητούμενο της έκδοσης. ‘Η διάκριση αυτή ίσχυει τόσο για τη μέθοδο όσο και για τα περιεχόμενα του περιοδικού.

‘Από το παράθεμα αυτό συνάγεται καθαρά ότι, ενώ ο σκοπός του περιοδικού είναι όρισμένος, ο τρόπος ή οι τρόποι επίτευξής του μένουν σκόπιμα άκαθόριστοι, γιατί το περιοδικό είναι άδέσμευτο και άντιδογματικό, και έπιφυλάσσει στον έαυτό του το δικάίωμα να δημοσιεύει κείμενα που είναι καρποί άμερόληπτης έπιστημονικής έρευνας και σκέψης.

‘Εκτός από τις παραπάνω προγραμματικές άρχές έχουμε τώρα και τον πίνακα περιεχομένων του πρώτου τόμου, που εκκλινει με το τεύχος του Δεκέμβρη 1976. Το θεματικό εύρετήριο (τεύχ. 7, σελ. 87-88) χωρίζεται σε δώδεκα ενότητες και δίνει μιá συνοπτική, θετική αυτή τη φορά, εικόνα της φυσιογνωμίας του περιοδικού. Δεν έχω σκοπό να σχολιάσω την εικόνα αυτή, να εξάρω ή να επικρίνω. Αυτό μπορεί να το κάμει κάθε αναγνώστης και κάθε φίλος ή έχθρός του περιοδικού μόνος του.

Αυτό που θα ήθελα να πω εδώ είναι ότι ή φυσιογνωμία του περιοδικού δεν μπορεί να θεωρηθεί παγιωμένη: «το ζητούμενο της έκδοσης» μένει άνοιχτό. Σπεύδω να προσθέσω ότι αυτό δεν το θεωρώ άδυναμία αλλά δύναμη, και σύμφωνα με το πνεύμα που οδήγησε τους συνεργάτες της έκδοσης αυτής στην πραγμάτωσή της: σκοπεύοντας σ’ ένα συγκεκριμένο στόχο, δεν έρχονται να διδάξουν κανέναν άφ’ ύψηλου, ούτε να εκθέσουν φιλάρεσκα τους προβληματισμούς τους, αλλά να δημιουργήσουν ένα χώρο αναζήτησης και συζήτησης.

‘Εδώ ή συμβολή των αναγνωστών θα μπορούσε να είναι σημαντική και με τις άμεσες αντιδράσεις τους στα περιεχόμενα του περιοδικού και, θετικότερα, με την προσφορά της συνεργασίας τους. ‘Ο *Πολίτης* θα μπορούσε να γίνει πόλος έλξης ενός κύκλου συνεργατών (και νομίζω πως έχει άρχισει να γίνεται ως ένα σημείο) που να διευρύνεται ολοένα.

‘Ελπίζω πως θα μπορούσε να έπηρεάσει θετικά και ίσως να έπιταχύνει τη διαδικασία αυτή ή διατύπωση μερικών προσωπικών απόψεων για το μέλλον του περιοδικού.

διαγυμνουοφδαλμου

‘Ο Πολίτης, πιστεύω, δεν πρέπει να εξελιχτεί σε περιοδικό για λίγους ή για διανοούμενους; ούτε σε περιοδικό για στελέχη μιάς παράταξης όσοοδήποτε εύρειας. Πρέπει να απευθύνεται όχι τόσο σε ανθρώπους που «ξέρουν», όσο σε ανθρώπους που ζητούν να μάθουν. Αντικρουόμενες απόψεις χωρούν στις σελίδες του, φτάνει να είναι τεκμηριωμένες, και να στηρίζονται σε αύστηρη συλλογιστική. Οι όροι αυτοί αναφέρονται και στα δοκίμια και στις επιστημονικές πραγματείες.

Δεν είναι εύκολο να οριστούν σε λίγες γραμμές οι έννοιες του δοκιμίου και της επιστημονικής εργασίας, αλλά θα άποτολμήσω ένα σχέδιο ορισμού, που δεν προσπαθεί να προλάβει ένδεχόμενες αντίρρήσεις. Μια επιστημονική εργασία συλλέγει, ταξινομεί και έρμηνεύει δεδομένα της έμπειρίας με τρόπο που να προκύπτει μιά νέα γνώση. Από το δοκίμιο άπουσιάζουν ή λανθάνουν τα στάδια της πρωτογενούς έρευνας, αλλά σ’ αυτό κάνει την εμφάνισή της ή δεοντολογία και ή συναισθηματική ένοχη, που άποκλείονται ή παραμερίζονται από την επιστημονική άνάλυση και μελέτη. Η τελευταία φιλοδοξει να είναι άντικειμενική, άμερόληπτη, «άναισθητη», «άνήθικη». Το δοκίμιο είναι ύποκειμενικό, μεροληπτικό ως προς τη σκοπιά του, συναισθηματικό, ήθικό ή δεοντολογικό. Και τα δυό όμως προύποθέτουν αύστηρη συλλογιστική. Ανάμεσα στις άκραιες, άμιγείς μορφές —των όποιων πάντως ή συνύπαρξη στο ίδιο κείμενο δεν άποκλείεται, φτάνει να συνειδητοποιείται από το συγγραφέα και να είναι σαφής για τόν άναγνώστη— ύπάρχουν πλήθος μεικτές μορφές που θέλουν να περάσουν για επιστημονικές μελέτες, αλλά χαρακτηρίζονται από άδιαφορία για τα πρωτογενή δεδομένα, έπαρση, εκζήτηση, «διανοουμεινισμό». Μερικές φορές τα χαρακτηριστικά αυτά μπορεί να όφειλονται μόνο σε άπειρία —ή σκοπιμότητα. Νομίζω πως τέτοιου είδους εργασίες, έπειδη δεν είναι πάντα άχρηστες, πρέπει να φιλοξενοούνται στις σελίδες του *Πολίτη* μόνο ύστερα από πολλή σκέψη, και πάντως να μην είναι τόσες που να έπηρεάζουν αισθητά το χαρακτήρα και το ύφος του περιοδικού. Από κει και πέρα δεν θα βλέπα άλλο περιορισμό, εκτός από έναν που ήδη έφαρμόζεται: να μην προύποθέτει μιά μελέτη έντελώς ειδικές επιστημονικές γνώσεις, που να την κάνουν άπρόσιτη στο μεγαλύτερο μέρος των άναγνωστών του περιοδικού.

Ύστερα από τόν τελευταίο αυτό περιορισμό, όσο ευρύτερο είναι το θεματολόγιο των περιεχομένων, τόσο το καλύτερο. Στην έννοια της «πολιτικής παιδείας» πρέπει να δοθεί το μεγαλύτερο δυνατό πλάτος. Η προσωπική μου προτίμηση θα έκλινε προς όσο γίνεται περισσότερα θέματα σάν αυτά που άπασχολούν τις έφημερίδες και τα έβδομαδιαία περιοδικά, μόνο που ή εξέτασή τους πρέπει να γίνεται με επιστημονικό τρόπο σε βάθος. Θέματα π.χ. όπως ο τύπος και τα μέσα μαζικής έπικοινωνίας, ο τουρισμός, οι εκδοτικές έπιχειρήσεις και ή κίνηση του βιβλίου, ή βιομηχανία των δίσκων γραμμωφώνου και του κινηματογράφου, ή μόδα, ή διαμόρφωση των γούστων του κοινού στόν ένα ή στόν άλλο τομέα, οι σχέσεις της χώρας με τόν έξω κόσμο —πολιτικές, οικονομικές, πολιτιστικές—, προβλήματα της νεοελληνικής κοινωνίας τόσο στη διαχρονική όσο και στη συγχρονική τους διάσταση, ή παιδεία —ο κατάλογος δεν έχει τέλος. Η πραγμάτευση τέτοιων θεμάτων δεν άποκλείει τις δημοσιογραφικές μεθόδους (με τη σωστή φυσικά έννοια του όρου): ίσα ίσα τις χρειάζεται στο στάδιο της συλλογής στοιχείων. Άλλά τις άποκλείει στο στάδιο της έπεξεργασίας και έρμηνείας των δεδομένων, που πρέπει να εξαντλούν, όσο είναι δυνατό, κάθε θέμα, έτσι που να μην ύπάρχει κίνδυνος να παραπλανηθεί ο άναγνώστης, αλλά να πληροφορείται σωστά και να προβληματίζεται.

‘Η προσωποποίηση του περιοδικού, για την όποια μίλησα στην άρχή, είναι βέβαια ένα σχήμα λόγου. ‘Η έξιδαίνευση του «άναγνώστη», στόν όποίο έχω αναφερθεί άρκετές φορές στο κείμενο τούτο, είναι ένα σχήμα λογικής άφαίρεσης. ‘Ας μου έπιτραπεί να περιγράψω τόν ιδανικό αυτό άναγνώστη, όπως τόν φαντάζομαι και θα τόν ήθελα: Διανύει την τρίτη, ίσως και την τέταρτη δεκαετία της ζωής του. ‘Η εκπαίδευσή του είναι κάπως άνώτερη από εκείνη του γυμνασίου —ίσως και να μην την έχει ολοκληρώσει άκόμα. Έχει έπίγνωση των περιορισμών του, αλλά δεν πιστεύει σε άυθεντίες. ‘Επιφυλάσσει στόν έαυτό του το δικαίωμα να κρίνει ό,τι άκούει και να σκέφτεται για λογαριασμό του. Βλέπει τόν έαυτό του σάν ένα μέλος του κοινωνικού συνόλου και πιστεύει στην άξία της εργασίας, της συνεργασίας και της άυτοπειθαρχίας. ‘Αγαπά τη ζωή και έχει αίσθηση του χιούμορ. ‘Αν άναρωτηθεί κανείς αν ύπάρχουν πολλοί τέτοιοι άναγνώστες, ή άπάντησή μου θα ήταν πως και ύπάρχουν και τείνουν να δημιουργηθούν όλο και περισσότεροι: και πως ο *Πολίτης* θα μπορούσε να συντελέσει στόν πολλαπλασιασμό τους.

Γ. Μ. ΣΗΦΑΚΗΣ

διαγυμνουοφδαλμου

ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΑΣΤΥΝΟΜΙΑ: ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΣΥΝΥΠΑΡΞΗ;

Πριν ένα μήνα, στις 16 Δεκεμβρίου, είχαμε την κηδεία του Μάλλιου και τα γνωστά «έκτροπα». Πολύ μελάνι χύθηκε για αποκαλύψεις σκανδάλων και άπορρητων έγγραφων, για εξακριβώσεις βιογραφικών στοιχείων των πρωταγωνιστών και των κομπάρσων. Ο δημοσιογραφικός όμως οργανισμός, καθώς άντανακλούσε και το πραγματικό ενδιαφέρον που διακατέχει όλους μας, έδωσε ουσιαστικές πληροφορίες και σοβαρές εκτιμήσεις. Και τέθηκε έτσι με οξύτητα το πρόβλημα: τί συμβαίνει σήμερα στην αστυνομία;

Στο μικρό αυτό σημείωμα θα επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε μερικές σκέψεις για το χαρακτήρα των προστριβών κυβέρνησης και αστυνομίας. Το έδαφος ενός τέτοιου θέματος είναι ιδιαίτερα όλισθηρό, και αναγκαστικά οι σημειώσεις που ακολουθούν θα είναι αποσπασματικές και αξιωματικές.

Συνήθως στην αντιμετώπιση συναφών προβλημάτων χρησιμοποιείται ή κοινή λογική που κατατάσσει κάποιον σε έναν δοσμένο κομματικό χώρο με βάση το κριτήριο τί ψηφίζει. Κάτι ανάλογο επιχειρείται και με την πολιτική κατάταξη της αστυνομίας ως σώματος σε κάποιο σημείο του δεδομένου πολιτικού φάσματος.

1. Αυτό θα ίσχυε εάν ή αστυνομία μπορούσε να οριστεί σαν άθροισμα ατόμων, όποτε θα της αποδίδαμε δημοκρατικά το πολιτικό πιστεύω της πλειοψηφίας των μελών της. Η υπόθεση όμως είναι άκυρη γιατί χάνει από τα μάτια της την πολιτική ιδιοτυπία της αστυνομίας που δεν διαμορφώνεται διά ψηφοφορίας. Η αστυνομία δεν είναι άθροισμα ατόμων-υπαλλήλων αλλά κλάδος του κρατικού μηχανισμού. Σαν κρατικός μηχανισμός που είναι συγκροτείται, τρέφεται και αναπαράγεται από τη δική της έσωτερική ιδεολογία που τελεί υπό την κυρίαρχη ιδεολογία. Η ιδεολογία της είναι ή έπαγγελματική συνοχή, ή οργανική άλληλεγγύη, του αστυνομικού σώματος.

Στην Ελλάδα το σύμπλεγμα των πολιτικών ιδεολογημάτων της αστυνομίας (υποταγμένο και άφομοιωμένο) αποτελεί οργανικό συστατικό της έσωτερικής της ιδεολογίας, πράγμα που αποτελεί και προϋπόθεση της αναπαραγωγής του σώματος. Δικό της οργανικό στοιχείο είναι και ο αντίκομμουνισμός που παράγεται έμμεσα, διαθλασμένος μέσα από την επαγγελματική συνοχή του σώματος.

2. Η οργανική άλληλεγγύη της αστυνομίας, στις ιδιαίτερες εκφράσεις και μορφές της, είναι προϊόν των ιδιότυπων συνθηκών που επικρατούν στον τόπο μας και που της έδωσαν διαστάσεις υπερτροφικές. Είναι δηλαδή συγκεκριμένο προϊόν της πάλης των τάξεων στη χώρα μας, που στέρησε από το σώμα τη δυνατότητα να βρει έρεισμα στον πληθυσμό, και υποχρέωσε το λαό να έχει μαζί του σχέσεις έχθρικές, και συχνά φανατικά έχθρικές. Η άσκηση του επαγγέλματος του αστυνομικού, ή λειτουργία δηλαδή του μηχανισμού αστυνομία, περνούσε εύθως εξαρχής μέσα από συγκρούσεις άμεσα πολιτικές, που κατά κανόνα είχαν θύμα το λαό.

3. Ήταν έφικτό στην Ελλάδα να βιώσει ή αστυνομία την πολιτική (κατασταλτική) λειτουργία της, δηλαδή να θεμελιώσει το ιδεολογικό της οικοδόμημα και να βρει «τά εργαλεία» της δουλειάς της σε κατηγορίες (ιδεολογήματα) ανάλογες με εκείνες άλλων χωρών; Φαίνεται όχι. Όχι διότι δεν ήταν δυνατό εδώ να ισχύσει αυτό που ισχύει π.χ. στην Αγγλία όπου ή αστυνομία θεμελιώνει την «οργανική της άλληλεγγύη» μέσα από την κατηγορία «προστασία του κοινωνικού συνόλου» από τον «κλέφτη, βιαστή, προσβολέα της δημοσίας αιδούς», κ.λπ. Στην Ελλάδα χρειάστηκαν άλλες κατηγορίες για να βιώσει ή αστυνομία τις σχέσεις της με την πραγματικότητα της: χρειάστηκε ο έσωτερικός κοινωνικός έχθρός, ο «αναρχοκομμουνιστής»/«έθνικόφρων», το «κρατούν κοινωνικόν καθεστώς» και οι «ύπονομευτά του». Οι κατηγορίες αυτές χρησίμευσαν ως ιδεολογικά μέσα (εργαλεία) της επαγγελματικής συνοχής του σώματος.

4. Η κατάσταση αυτή είναι φαινόμενο συγκυριακό; Θα λέγαμε σχηματικά ότι, άνεξάρτη-

διαγυμνουοφθαλμου

τα από την εκάστοτε κυβερνητική πολιτική, ανεξάρτητα από το ποιο κόμμα άσκούσε σε μια δεδομένη στιγμή την εξουσία, ή ιδεολογική λειτουργία της αστυνομίας και οι ανάγκες αυτής της λειτουργίας έχουν δική τους δυναμική και παρουσιάζονται σχετικά αυτόνομημένες σε σχέση με τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Πράγμα που σημαίνει ότι οι αναγκαίες πολιτικές κατηγορίες με βάση τις οποίες ή αστυνομία συγκροτείται και διατηρείται σαν μηχανισμός δεν είναι ανάγκη να ανταποκρίνονται απόλυτως στη συγκεκριμένη πολιτική της κυβέρνησης.

5. "Όταν λοιπόν διαπιστώνονται προστριβές μεταξύ κυβέρνησης και αστυνομίας, ή έρμηνεία τους θα πρέπει να έπιχειρείται με βάση τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του σώματος και όχι με βάση τη γενική και συγκυριακή αντίθεση δημοκρατία-δικτατορία. Πρέπει δηλαδή να αποφεύγονται οι ακόλουθες δυο άπλουστεύσεις: ή μία που λέει ότι ή σύγκρουση πρέπει να έρμηνεύεται στη βάση του «ή κυβέρνηση θέλει δημοκρατία, έμεις χούντα, άρα θα τη χτυπήσουμε» και ή άλλη που στηρίζεται στο ότι μια αδιόρθωτη μειοψηφία ξεγελά τους «τίμιους» κατά βάση αστυνομικούς, και τους παρασύρει σε αντικοινοβουλευτικές ενέργειες. "Όχι πώς οι δύο εκδοχές (και κυρίως ή δεύτερη) δεν έχουν και στοιχεία πραγματικά, ούτε πώς ή σύγκρουση δημοκρατία-δικτατορία δεν ύπολανθάνει, με κάποιους τρόπους, στά (πωρινά) συμβαίνοντα. Το ζήτημα είναι ακριβώς με ποιούς τρόπους. Γιατί, ανεξάρτητα από το προς όφελος τίνος *αντικειμενικά* λειτουργούν οι ενέργειες της αστυνομίας σε μια δεδομένη συγκυρία, οι ενέργειες αυτές δεν μπορούν να έρμηνευτούν στο όνομα κάποιας συνειδητής έπιλογής που κάνει το σώμα ανάμεσα στους δυο πόλους του διδύμου δημοκρατία-δικτατορία. Μπορούν όμως να έρμηνευτούν με βάση τη διαταραχή της επαγγελματικής της συνοχής.

6. Τόν καιρό της δικτατορίας ή «όργανική αλληλεγγύη» της αστυνομίας δεν διαταράχθηκε, αντίθετα έμπεδώθηκε. Το γεγονός ότι ή αστυνομία —ακριβώς λόγω του ειδικού χαρακτήρα της σαν κρατικού μηχανισμού— πέρασε άπρόσκοπα στην ύπηρεσία της χούντας, ότι ή έγγενής απομόνωσή της (και ή συναφής άμυνα) έπιτάθηκε από την απομόνωση του ίδιου του καθεστώτος, ότι διευρύνθηκε ό πολιτικός της ρόλος, και έτσι, με βάση τα όσα είπαμε, τονώθηκε αντίστοιχα ή επαγγελματική συνοχή της —όλα αυτά θυμίζουν πώς ή δικτατορία δεν προσέβαλε την αστυνομία *πολιτικά*, πώς δεν δημιουργήθηκαν οι προϋποθέσεις για προστριβές. Οι όποιοσδήποτε αντίρρήσεις μεμονωμένων αστυνομικών (και ύπάρχουν τέτοιες περιπτώσεις) μπορούσαν να άφομοιωθούν.

7. Με τη μεταπολίτευση ή κατάσταση αυτή μεταβάλλεται, και ή νέα κυβέρνηση αναγκάζεται να προσβάλει την αστυνομία με άπολύσεις και δίκες. Αυτά τα μέτρα όμως, παρά τις αντικειμενικές δυσκολίες που αναγκαία συνεπάγονται, δεν θίγουν το «ποιόν» της δράσης της αστυνομίας επί δικτατορίας, είναι ζητήματα έκτασης και έντασης. Έπιχειρεί δηλαδή ή κυβέρνηση, ή σύγκρουση να μην ύπάρξει με όρους πολιτικούς, αλλά να λυθεί με την επαγγελματική λογική. "Έτσι, μαζί με τις άπαραίτητες άθωώσεις, διαφυλάσσει γενικά τη συνοχή του σώματος.

8. "Όσο άνώδυνα όμως και να πέρασαν για τόν κοινοβουλευτισμό, αυτά τα μέτρα άφησαν σύνδρομα, στα όποια προστίθεται ή γενικευμένη κατακραυγή του λαού, της αντιπολίτευσης και του τύπου για την πολιτική δράση της αστυνομίας. "Η πολιτικά έκφρασμένη έχθρότητα του λαού άπέναντί της παγιώνεται, πράγμα που γι' αυτήν συνεπάγεται την άπαιτηση για πιό ενεργές μορφές επαγγελματικής αλληλεγγύης, και άρα την ανάγκη να τονωθούν οι συναφείς «πολιτικές κατηγορίες» (λχ. ό αντικομμουνισμός). "Η ανάγκη αυτή, λόγω των πολιτικών συνθηκών της χώρας, δεν μπορεί να ικανοποιηθεί στο άκέραιο, και δημιουργούνται με τόν τρόπο αυτό φυγόκεντρες τάσεις. *Αυτές* όξύνονται από τη δράση των «χουντικών», κυρίως των άπότακτων αστυνόμων που στην ουσία άποτελούν άκόμα μέλη της ύπηρεσίας.

"Έτσι, με άφορμή την κηδεία του Μάλλισυ, ή λανθάνουσα ροπή εκδηλώνεται: άδράνεια και όλιγωρία, τιμητικοί πυροβολισμοί στον άέρα, μαζική προσέλευση, στεφάνια από τα παραρτήματα, έρνος για την οικογένεια του νεκρού, διαταγές να παρακολουθήσει το σώμα σύσσωμο την κηδεία. Μέσα στο γενικό κλίμα ό φόνος του Μάλλισυ —θύμα των «άναρχοκομμουνιστών», θύμα εκδικητικής μανίας, θύμα δηλαδή του καθήκοντος, άρα ύπόθεση όλόκληρου του σώματος— άποτελεί για την αστυνομία πολιτικό πλήγμα, έπέμβαση δηλαδή στην

διαγυμνουφθαλμίου

πολιτική της λειτουργία, πράγμα ακριβώς που διαταράσσει τήν, ήδη διαταραγμένη, επαγγελματική συνοχή της. Αυτό εκφράζεται άνοιχτά. Στην παρουσία και δράση των «βασιλοχουντικών» (και σε όσα αυτοί συμβολίζουν) ή αστυνομία φαίνεται να βρίσκει τις «πολιτικές κατηγορίες» που θα άκρωσουν αυτή τη διαταραχή.

Ή προστριβή με την κυβέρνηση έχει αυτόν το χαρακτήρα και αυτό το υπόβαθρο. Δεν είναι άρα άπορροια συνειδητών επιλογών, παρά οφείλεται στο ότι η κυβέρνηση—όχι επειδή το θέλησε, αλλά γιατί δεν είναι στο χέρι της—τους στερεί τη δυνατότητα να διατηρήσουν τη συνοχή τους: είναι, κατά κάποιον τρόπο, «υπεύθυνη». Οι «χουντικοί» έτσι δεν δημιουργούν την κατάσταση, αλλά την οξύνουν ή την εκμεταλλεύονται.

9. Αυτό όμως δεν μπορεί να μείνει χωρίς συνέπειες: «άντικειμενικά πολιτική» θα πεί πως η κυβέρνηση έχει να αντιμετωπίσει μιá σύγκρουση με δεδομένους όρους, και δεν μπορεί να κάνει πως δεν τους βλέπει. Γιατί η κυβέρνηση δεν είναι χούντα. Θα αναγκαστεί έτσι να αντιμετωπίσει την αστυνομία με όρους που ήχουν πολιτικοί, πράγμα όμως έξ' όρισμού άποφευκτό, γιατί τείνει να μεταβάλλει έναν κρατικό μηχανισμό σε πολιτική δύναμη, με δικούς της από κεί και πέρα ανεξέλεγκτους προσδιορισμούς.

10. Πώς λύνεται αυτή η αντίφαση; Δεν λύνεται. Είναι κατά συνέπεια πρόβλημα συμβιβασμών και μετατοπίσεων: «έκδημοκρατισμός» της αστυνομίας, αλλά σε μέτρο και με τρόπο που, αν όχι να τονώνει, τουλάχιστο να μη θίγει τη συνοχή και την άποτελεσματικότητά της. Από δω άπορρέει και η αντίφατικότητα των κυβερνητικών χειρισμών: μεταθέσεις που κατά κοινή όμολογία «ίσχυροποιούν» την κυβέρνηση, επίρριψη εύθυνων για άδράνεια, δημόσιες δηλώσεις ότι το σώμα διέρχεται τη μεγαλύτερη κρίση της ιστορίας του, ένορκες διοικητικές εξετάσεις: από την άλλη όμως, προσπάθεια να συσκοτιστεί ό πολιτικός χαρακτήρας των μέτρων, να μεταφραστεί δηλαδή σε επαγγελματικούς - υπηρεσιακούς όρους. Γι' αυτό η κυβέρνηση άρνείται τη δημοσιότητα, «καλύπτει» την αστυνομία σάν σύνολο, επιδιώκει να επιλυθεί το θέμα μακριά από δημοκρατικούς διαλόγους, αλλά στα πλαίσια και σύμφωνα με τους νόμους του κρατικού μηχανισμού. Στη λογική αυτή έντάσσεται και η χτεσινή (17 'Ιαν.) άρνηση του κ. Σταμάτη να καταθέσει στη Βουλή τά όνόματα των έντεταλμένων για την τήρηση της τάξης στην κηδεία, και να συζητήσει εκεί το όλο θέμα: κάποιοι «άντικειμενικοί» νόμοι φαίνεται να δρούν εδώ: «δεν είναι έφικτόν», λέει ό κ. Σταμάτης. Δεν θέλουμε να πούμε πως η κυβέρνηση έχει συνείδηση του προβλήματος με τους όρους που το θέσαμε εδώ. Ή ιδεολογία όμως στις περιπτώσεις αυτές είναι ό καλύτερος σύμβουλος.

Ή αντίπολιτευση, και ειδικά ή άριστερά, έχουν κάθε λόγο να οξύνουν αυτές τις αντιφάσεις. Το κάνουν όμως με τόν σχηματικό τρόπο που είπαμε στην άρχή, παραβλέποντας δηλαδή τόν έξαιρετικά περίπλοκο πολιτικό χαρακτήρα των αντιφάσεων. Οί, όσο δικαιολογημένες και αναγκαίες, εκκλήσεις προς την κυβέρνηση για άποχουντοποίηση του κρατικού μηχανισμού, βασισμένες σε μιá άπλουστευτική προσέγγιση του θέματος, οξύνουν ένδεχόμενα και αντιφάσεις άλλες από εκείνες που έπιφανειακά διαπιστώνονται, όπως αυτή που περιγράψαμε εδώ ανάμεσα στην κυβέρνηση και την αστυνομία. Γιατί, δυστυχώς, ή ήρεμιστική έξίσωση κυβέρνηση = κρατικός μηχανισμός δεν ισχύει.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΡΑΣ

διαγυμνουοφδαλμου

Η ΠΡΟΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΣΟΚ ΓΙΑ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ «ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ»

Οι σχετικά πρόσφατες προτάσεις του ΠΑΣΟΚ, δηλαδή του κ. Α. Παπανδρέου, για την «ένότητα» των δημοκρατικών δυνάμεων, μετά από σύντομη παραμονή τους στο στερέωμα της πολιτικής ζωής και στίς στήλες του τύπου, είχαν αρχίσει κιάλας νά ξεχνιούνται (δπως τόσες άλλες «υποθέσεις» του ίδιου ή ανάλογου χαρακτήρα, πολιτικές ή παραπολιτικές), και θά είχαν όριστικά μπει στό άρχείο άν δέν μάς τις ξαναθύμιζε τελευταία ό άρχηγός του ΠΑΣΟΚ μέ μήνυμά του για τό Νέο Έτος (Τό Βήμα, 30.12.76). "Όπου μαθαίνουμε, μέσα στ' άλλα, ότι ή «δημοκρατική συνεργασία» «θεμελιώθηκε», δέν «υπονομεύει» τήν ιδεολογική ταυτότητα τών κομμάτων, «δέν άποτελεί πρόσχημα για εύκαιριακές έκλογικές συμμαχίες» κ.λπ.

Μή έχοντας δλη τήν άπαραίτητη πληροφόρηση, δέν ξέρω άν πραγματικά «θεμελιώθηκε» μία τέτοια συνεργασία και, άν τούτο έγινε, ποιά είναι τά συστατικά της στοιχεία ώστε, σύμφωνα μέ τόν κ. Παπανδρέου, νά ξεπερνούν τήν έκλογική συμπράταξη και συνακόλουθα νά άποτελούν βάσεις για κάτι παραπάνω άπό συνεργασία (άλλα τότε τί; μέτωπο; κοινό πρόγραμμα διακυβέρνησης ή «καρτέλ τών ΟΧΙ», όπως λεγόταν παλαιότερα στη Γαλλία ή άντιπολίτευση στόν Ντε Γκώλ). Είναι προφανές όμως ότι ούτε όταν έγιναν οι άρχικές προτάσεις ούτε μετά, ούτε τώρα, οι άμεσα ή έμμεσα ένδιαφερόμενες πολιτικές δυνάμεις δέν φαίνεται νά έθεσαν δημόσια στη διάθεση τής βάσης τους και τής κοινής γνώμης τά στοιχεία και τά έρωτήματα που έπιτρέπουν νά αξιολογηθεί και νά κριθεί καλύτερα ή «πρωτοβουλία» του άρχηγού του ΠΑΣΟΚ. Άλλη μία χαμένη εύκαιρία για άποσαφήνιση τής πολιτικής μας ζωής; Καί όμως, όσοι θέλουν νά διαθέτουν μνήμη και κρίση θά 'πρεπε νά άφιερώσουν λίγη ώρα σ' έναν τέτοιο άπολογισμό.

Ποιά είναι άλήθεια τά καινούρια στοιχεία τής πολιτικής ζωής του τόπου που ύπαγορεύουν στόν κ. Παπανδρέου μία πολιτική ένότητας ή «συνεργασίας»; Άπ' όσο γνωρίζουμε πρέπει νά του άναγνωριστεί ότι ποτέ μέχρι τώρα δέν ήταν όπαδός τής «ένότητας» σέ όποια άποδοχή της, στενή ή εύρεία, άριστοφένουσα ή συντηρητικότερη. Ούτε καν στη διάρκεια τής δικτατορίας; παρά τά όσα έλπισαν και μάλλον πρόωρα διακήρυξαν πολλοί, άρνήθηκε νά έγκρίνει τις περίφημες «συμφωνίες» ΠΑΜ-ΠΑΚ-ΔΑ, όπως άργότερα άρνήθηκε, μέ μεγαλύτερη σαφήνεια, νά ύπογράψει τις συμφωνίες του ΕΑΣ. Μετά άπό τή μεταπολίτευση, και άφού συνέβαλε κι αυτός όσο και τό ΚΚΕ στη διατύπωση τής άποψης περι «άπλης άλλαγής φρουράς», άρνήθηκε κάθε μορφή ένότητας μέ όποιαδήποτε πολιτική δύναμη (έξω, φυσικά, άπό τήν καταβρόχθιση τής «Δημοκρατικής Άμυνας», άπό τό χώρο τής όποίας άρκετοί, και μέ πλειοψηφούσα άισιοδοξία, πίστεψαν ότι ήταν δυνατή ή συνύπαρξη μέ τόν κ. Παπανδρέου στό πλαίσιο του ΠΑΣΟΚ —και ή συνέχεια είναι γνωστή). Καί όχι μόνο αυτό: άναγορεύτηκε δημόσιος κατήγορος και τιμητής του συνόλου τών άλλων πολιτικών δυνάμεων, κυβερνητικών και μή, στη βάση του συνθηματολογικού του ένθνικού - κοινωνικού - πολιτικού τριπτύχου, προσάπτοντας στους πάντες παντός είδους «μειοδοσίες», ένθνικές (ΝΔ και ΚΚΕ), κοινωνικές (ΚΚΕ έσωτ.), πολιτικές (ΕΚ), μετρώντας τήν πολιτική τους πάνω στό άφηρημένο πρότυπο κάποιων γενικολογιών που συνιστούν τόσο τό πρόγραμμα όσο και τις καθίστατικές άρχές του κινήματός του (ή τελευταία φουρνιά «διαγραφέντων» άπό τή μειοψηφία στό χώρο τους, και θά ξέρουν παραπάνω). Και στη βάση μιάς τέτοιας άντίληψης ό κ. Παπανδρέου διακήρυξε συχνά ότι δέν θέλει ένότητα για τήν ένότητα, ένότητα κορυφής, ένότητα χωρίς άρχές κ.λπ., άλλα άφηνε νά έννοηθεί ότι ή ένότητα θά ήταν δυνατή πάνω σέ άρχές, που διατύπωνε σαν δρους προκαταρκτικούς και άπαράβατους, άρχές τις όποιες όμως όριζε άρνητικά ως προς τήν πρακτική τών άλλων πολιτικών δυνάμεων, πράγμα που έπιτρέπει φυσικά ένα πρώτο «εξακαθάρισμα» (έξάλλου μήν ξεχνάμε ότι κάθε όρισμός είναι μία διαφορά), άλλα επίσης και μία θεωρητική θά 'λεγα θεμελίωση τής μη ένότητας, έφόσον οι πολιτικές διεργασίες του

διαγυμνουοφδαλμου

κινήματος που έτσι ενεργεί μένουν στο πρώτο αυτό, γενικό και γενικόλογο στάδιο. Και κανένα στοιχείο δεν πείθει ότι το ΠΑΣΟΚ προχώρησε πέρα από αυτό το στάδιο, και ότι έφτασε σε τέτοιο βαθμό ἐμβάθυνσης τῆς πολιτικῆς του πρακτικῆς, πού συναντᾶ πιά, ἀπό πρωτοβουλιακὴ θέση βέβαια και γιὰ συγκεκριμένες δυνατότητες δράσης, τὴν ἀνάγκη τῆς ἐνότητας ἢ τῆς συνεργασίας —με ἐκείνους ἀπέναντι στοὺς ὁποίους ἔχει μὲν τοποθετηθεῖ μὲ ἐντονη κριτικὴ ἀρχῶν ἀλλὰ τοὺς δέχεται σὺν «συνεργάτες», φιλοδοξώντας νὰ τοὺς ἐνσωματώσει σὲ μιὰ συγκεκριμένη πρακτικὴ πάλης, μὲ συγκεκριμένες διεξόδους, ἀσκώντας ἐπάνω τους μιὰ κυριολεκτικὰ «παιδαγωγικὴ ἐπιρροή», συμβάλλοντας ἔτσι στὸν καθορισμὸ ἐνὸς νέου και δυνατοῦ τρόπου ἀσκησης πολιτικῆς και ἐξουσίας. Κάθε ἄλλο, και μιὰ ματιὰ στις ξεχασμένες πιά δέκα προτάσεις τοῦ κ. Παπανδρέου μπορεῖ νὰ πείσει τὸν καθένα. Ἐπομένως ἄς ξαναρωτήσουμε: τί ἄλλαξε στὴν πολιτικὴ μας ζωὴ πού νὰ μετατρέψει τίς περισσότερες ὀργανωμένες δυνάμεις τῆς ἀπὸ ἀντικείμενα λοιδορίας σὲ ὑποψήφιους συνεταιίρους στὴ δημοκρατικὴ ἐνότητα ἢ συνεργασία; Θεωρεῖ ὁ κ. Παπανδρέου, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ἔλεγε λίγους μῆνες πρὶν, ὅτι τὸ ΚΚΕ ἔγινε λιγότερο «σοβιετόφιλο», τὸ ΚΚΕ ἔσωτ. λιγότερο «συμβιβαστικὸ», ἢ ΕΔΗΚ λιγότερο εὐθυγραμμισμένη στὴν πορεία και τίς θέσεις τῆς ΝΔ; Θεωρεῖ μὴπως ὅτι μέρος τῆς ΝΔ (κάποιο «ἀντιδικτατορικὸ» τμήμα τῆς, ὅπως πρόσφατα, μὲ σημαντικὴ στροφὴ, φάνηκε νὰ ἀναγνωρίζει) ἄλλαξε, και δὲν φιλοδοξεῖ σὲ ἀπλὴ «ἀλλαγὴ φρουράς»; Και ἂν ναί, πότε ἔγιναν αὐτὲς οἱ «ἀλλαγές» και πῶς στοιχειοθετοῦνται;

Εἶναι βέβαια ἐξίσου δυνατό ὅλα τὰ παραπάνω νὰ εἶναι ἀποτελέσματα, ὄχι ἐξελιξέων στὴν πολιτικὴ πραγματικότητα τῆς χώρας ἀλλὰ ἀλλαγῶν στῆς ἀντιλήψεισι και στὸν τρόπο ἐκτίμησης πραγμάτων τοῦ κ. Παπανδρέου. Ἄλλὰ τότε ὁ ἴδιος και τὸ κίνημά του χρωστοῦν κάποιες ἐξηγήσεις, τουλάχιστο στὴ βάση τους ἀλλὰ και σὲ ὅλη τὴν κοινὴ γνώμη, σχετικὰ μὲ τοὺς λόγους πού ἐπέβαλαν τὴν κριτικὴ τῶν παλαιῶν τους ἀπόψεων και τὴν ἐπεξεργασία νέων. Ὅχι μόνο γιὰτὶ ἀσκηση δημοκρατικῆς πολιτικῆς δὲν νοεῖται μακροπρόθεσμα χωρὶς δημοσιότητα, ἀλλὰ και γιὰτὶ μόνο ἔτσι θὰ μπορούσε νὰ στοιχειοθετηθεῖ ὁ αὐτοχαρακτηρισμὸς τους σὺν ἓνα «γνήσιο λαϊκὸ σοσιαλιστικὸ κίνημα». Παρόμοιες ἐξηγήσεις ἄς τίς περιμένουν ὅσοι τρέφουν ἀκόμη ψευδαισθήσεις, και ὑπάρχει ἀκόμη ἀρκετὴ «ἀγορά» γιὰ τέτοια προϊόντα.

Οἱ ἄλλοι ἔχουν τὴν ἄνεση νὰ προχωρήσουν σὲ παραπέρα ἀνάλυση και νὰ ἐξετάσουν πιὸ προσεκτικὰ τίς ἀντιδράσεις τῶν ἀποδεκτῶν τῆς πρωτοβουλίας τοῦ κ. Παπανδρέου. Πέρα ἀπὸ τίς θετικοεπιφυλακτικὰς γενικὰς ἀπαντήσεις τους και κάποιες φωτογραφίες ἀπὸ τίς ἀνταλλαγὰς ἐπισκέψεων κορυφῆς, δὲν εἶδαμε ἀκόμη νὰ θέτει κανεὶς στὸν ἀρχηγὸ τοῦ ΠΑΣΟΚ τὰ παραπάνω ἐρωτήματα, καθὼς και ἄλλα ἐξίσου ἢ περισσότερο σημαντικὰ, ἢ ἀκόμη και αἰρετικὰ: γιὰτὶ ἡ ἐνότητα (συνεργασία); ποιά ἐνότητα (συνεργασία); ποῖος μὲ ποιὸν και ἐναντίον ποῖου; μὲ ποιους στόχους και ποιά μέσα; σὲ ποιά συγκεκριμένη συγκυρία; Εἶναι τόσο δύσκολο ἄραγε νὰ τεθοῦν τέτοια ἐρωτήματα στὴ δημόσια ζωὴ τῆς χώρας; Ὅχι φυσικὰ. Ἐκεῖνο πού φαίνεται δύσκολο εἶναι νὰ ἀπαντηθοῦν.

Στῆς σημερινὲς συνθήκες εἶναι σφέστατο ὅτι οἱ ἀπαντήσεις στὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα διαιροῦν, και ὄχι μόνο βραχυπρόθεσμα. Και ὁ δρόμος εἶναι δύσκολος ἀνάμεσα στὸν παραμερισμὸ τῶν ἀναλύσεών μας, και ἐπομένως στὴ συγκάλυψη τῆς διαίρεσης, και στὴν ἐμβάθυνσή τους μὲ κίνδυνο οἱ διαιρέσεις νὰ πολλαπλασιαστοῦν και νὰ βαθύνουν μὲ τὴ σειρά τους. Ἄλλὰ μὴπως τὸ δῆλημα ἀφορᾶ περισσότερο τοὺς κομματικούς μηχανισμούς και τὸ «πολιτικὸ προσωπικὸ» τῶν λεγόμενων δημοκρατικῶν δυνάμεων και ὄχι τόσο πολὺ τὴ λαϊκὴ βάση, ἔστω και ἂν ἡ τελευταία διαπαιδαγωγεῖται ἀπὸ τοὺς πρώτους; Ὅσοι θέλουν νὰ βλέπουν πιὸ μακριά, ὅσοι θεωροῦν ὅτι ἡ σταθεροποίηση τῶν ὁποιῶν τρωινῶν «θέσεων» εἶναι δευτερεύουσα σὲ σχέση μὲ τὴ δυνατὴ και ἀναγκαία ἀναδιάταξη τῶν στοιχείων πού θεμελιώνουν «θέσεις», πρέπει νὰ προσέξουν πολὺ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα. Γιατὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ ἡ συσσώρευση τῶν καθημερινῶν πολιτικῶν ἐνεργειῶν και ἐκφράσεων αἰχμαλωτίζει ἢ τουλάχιστον περιορίζει τίς δυνατότητες και τὴ φερεγγυότητα μιᾶς ἄλλης πολιτικῆς. Και πιὸ συγκεκριμένα: ὡς πότε θὰ ἀνεχόμαστε νὰ εἴμαστε ἀλληλέγγυοι, γιὰ νὰ μὴν πῶ συνένοχοι, ἔστω και ἂν κάπου κάπου ὑποτονικὰ και στὰ «ψιλά» τῶν ἐφημερίδων διαφωνοῦμε μὲ τίς ἀνευθυνο-υπεύθυνες ἢ και σπασμωδικὰς ἐνέργειες τοῦ ὁποιοῦ πολιτικοῦ ὀργανισμοῦ, μὲ τὸ πρόσημα τῆς μὴ διαίρεσης και τοῦ «δημοκρατικοῦ» του χαρακτήρα; Εἶναι δυνατό νὰ

διαγυμνουοφδαλμου

άφήσουμε για πολύ καιρό άσχολιαστες, χωρίς σοβαρή ανάλυση και κριτική, σημαντικές πολιτικές ενέργειες, όπως οι διαρκείς αποχωρήσεις από τη Βουλή όταν ψηφίζονταν το Σύνταγμα και μετά, οι «πολεμοχαρείς» επικλήσεις του τύπου «βυθίσατε το Χόρα», τα διακριτικά νεύματα προς τους «δημοκρατικούς αξιωματικούς», οι σοβαροφανεές επικλήσεις των όποιων μυθικών «αραβικών σοσιαλισμών», οι άλληλογρονθοκοπούμενες εκτιμήσεις για το «σοσιαλιστικό» Μπάαθ της Συρίας, που πάνε από τον εκθειασμό των επιτευγμάτων του ως τη διακοπή των σχέσεων μετά τη σφαγή στο Λίβανο, οι δηλώσεις για «προσχώρηση» (!!!) της Ελλάδας στον Τρίτο Κόσμο, ή άλλοπρόσαλλη αντιμετώπιση της ευρωπαϊκής πολιτικής, ή ταύτιση, επανειλημμένα, της κοινοβουλευτικής κυβέρνησης με την έπταετία, οι διαγραφές των πλειοψηφιών από τη μειοψηφία (και μάλιστα σε «μαζικά», «αυτόνομα» κινήματα..), οι κουτοπόνηρες παραλλαγές πάνω στην πολιτική της «ένότητας» και της «συνεργασίας»;

Κάθε φορά, καθένα απ' αυτά τα «παραπατήματα» έμεινε χωρίς απάντηση, χωρίς βαθύτερη ανάλυση και κριτική από τη μεριά των όσων θέλουν να βλέπουν μακριά με βάση τα παραπάνω όλο και σαθρότερα επιχειρήματα. Και υπάρχει αδιάλειπτη συνέχεια ανάμεσα στις πρώτες και τις τελευταίες πρωτοβουλίες του ΠΑΣΟΚ και του άρχηγού του, και δεν υπάρχει για την ώρα κανένας λόγος να πιστεύουμε πως δεν θα συνεχιστούν και στο μέλλον. Να ελπίσουμε ότι κάθε νέα έκρηξη τέτοιων «πρωτοβουλιών» θα αφήνει τελικά όλο και λιγότερη στάχτη στα μάτια των απαθών για την ώρα θεατών; Κάτι τέτοιο θα σήμαινε πίστη στη δυνατότητα και την ανάγκη να γίνει νέα συγκεκριμένη ανάλυση της νέας συγκεκριμένης κατάστασης. Και επειδή η πολιτική όπως και η φύση απέχθονται το κενό, οι πρωτοβουλίες τις οποίες δεν αναλαμβάνουν εκείνοι που θα μπορούσαν, αν τολμούσαν, να οικοδομήσουν μια τέτοια νέα πολιτική, αφήνουν τη θέση τους και το χώρο τους σε χαμηλής και αμφίβολης ποιότητας «έρζατς».

[10.1.1977]

ΜΙΧΑΛΗΣ ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ

κυκλοφορεί

το

άντι

σάββατο

5.2.77

μέ
πολυσέλιδο
αφιέρωμα
στον
Γ. Σεφέρη

Πολιτιστική ανάπτυξη καὶ λαϊκὴ πρωτοβουλία

τοῦ Ἄγγελου Ἐλεφάντη

Στὸ περιοδικὸ *Κομμουνιστικὴ Θεωρία καὶ Πολιτικὴ* (τεῦχ. 15, Δεκ. 1976), ὄργανο τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ, δημοσιεύτηκε μιὰ συζήτηση τῶν Μανώλη Ἀναγνωστάκη, Βάσου Ἀντωνίου, Κίττυς Ἀρσένη, Τίτου Πατρικίου, Τέλη Σαμαντᾶ καὶ Δημήτρη Σπλάθη γύρω ἀπὸ τὸ πολιτιστικὸ κίνημα στὴν Ἑλλάδα. Στὸ προλογικὸ σημείωμα τῆς σύνταξης τοῦ περιοδικοῦ τονίζεται ὅτι «σκοπὸς τῆς συζήτησης δὲν ἦταν νὰ χαράξει ὀποιαδήποτε γραμμὴ ἢ νὰ προτείνει λύσεις γιὰ τὸ πολιτιστικὸ πρόβλημα». Οἱ συζητητὲς καὶ ἡ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ θέλησαν ἀπλῶς νὰ θέσουν τὰ σχετικὰ προβλήματα γιὰ νὰ ἀρχίσει μιὰ πλατιὰ συζήτηση ἀνω σ' αὐτά. Σκοπὸς ἐπίσης τῆς δικῆς μου παρέμβασης δὲν εἶναι νὰ προτείνω λύσεις ἀλλὰ οὔτε καὶ νὰ ἀντιδικήσω μὲ τοὺς συζητητὲς. Σκοπὸς μου εἶναι νὰ θέσω μερικὰ ἐρωτήματα σὲ διαπιστώσεις τους, γιὰ νὰ βρεθεῖ, ἴσως, μιὰ διαφορετικὴ βάση συζήτησης.

Ἐκ προοιμίου ὅμως, θὰ υποστήριζα ὅτι στὸν τόπο μας καμιὰ συζήτηση γιὰ τὸ πολιτιστικὸ πρόβλημα δὲν γίνεται, ὅτι τελικὰ τὸ λαίτ-μοτιβ γιὰ τὴν ἀνάγκη διαλόγου, ἀντιπαράθεσης ἀπόψεων κ.λπ. κατέληξε νὰ ἀποτελεῖ φραστικὴ ὀχύρωση ποὺ προστατεύει τὴν δημόσια ἀπουσία μας καὶ τὴν ἰδιωτικὴ ἀμηχανία μας. Στὰ προσστατευτικὰ χαρακώματα τοῦ ἀκατάπαυστα ἐπιζητούμενου καὶ μηδέποτε πραγματοποιούμενου διαλόγου ἔχουν ὀχυρωθεῖ ὄχι μόνον οἱ συζητητὲς (τῶν ὁποίων δὲν ἀμφισβητῶ οὔτε τὴν προσωπικὴ προσφορά σὲ τοὺς πολιτικούς καὶ πνευματικούς ἀγῶνες οὔτε τὴν ἀγωνία τους γιὰ ὅσα συμβαίνουν στὸν τόπο μας) ἀλλὰ ὅλοι μας. Αὐτὸ τὸ «ὄλοι μας», μέσα στὴν ἐπίσης προσστατευτικὴ, «μετριόφρονα» καὶ αὐτάρεσκη ἀσάφεια του, καλύπτει ἢ μᾶλλον ἀποκαλύπτει πραγματικὰ ὄλους μας. Ὅλους μας: δὲν ἐννοῶ τοὺς κατοίκους τῆς Ἑλλάδας ἢ τοὺς ἀποδήμους, γιατί Ἕλληνες εἶναι καὶ οἱ ἀναρμόδιοι τῶν ἀρμόδιων ὑπουργείων, οἱ ἔμποροι τῆς εὐαισθησίας καὶ τῆς ἐπιστημοσύνης, οἱ ἀναρτίμητοι εὐχαριστημένοι μὲ τὴν ἀπόκτηση τῆς τελευταίας τελειοποιημένης συσκευῆς Ἴζόλα καὶ ἄλλοι πολλοί, ποὺ ὡστόσο ἡ ἀγωνία τους γιὰ τὸ πολιτιστικὸ πρόβλημα τοῦ τόπου μας βρίσκεται σὲ ἀντίποδες τῆς δικῆς μας. Ἀναφέρομαι ἀποκλειστικὰ σὲ τοὺς Ἕλληνες ἀριστεροὺς, μὲ τὴν εὐρύτερη δυνατὴ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου, παρόλο ποὺ ξέρω, ὄλοι ξέρουμε, ὅτι ὁ ὄρος

αὐτὸς κατάντησε νὰ μὴν ἔχει αὐστηρὴ σημασιολογικὴ ἀξία, ἀφοῦ ἀμέσως ἀμέσως χρειάζεται τρία τέσσερα ἐπιθέτα δίπλα του γιὰ νὰ μᾶς δώσει μερικὰ ἐξωτερικὰ στοιχεῖα τῆς σημερινῆς πολιτικῆς (κομματικῆς) στάσης τοῦ καθενός.

Ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως προοδευτικῆς κουλτούρας;

Ἄν ἔλεγε κάποιος ὅτι «στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1977 κυβερνᾷ ἡ Νέα Δημοκρατία τοῦ Καραμανλῆ» ἢ «στὴν Ἑλλάδα ὑπάρχει καπιταλισμὸς» κανένας δὲν θὰ θεωροῦσε αὐτὲς τίς διαβεβαιώσεις παραδοξολογία καὶ προκλητικότητα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ πασιδῆλα καὶ αὐτονόητα πράγματα. Τὸ ἴδιο θὰ συνέβαινε ἂν ἔλεγε ὅτι στὴν Ἑλλάδα δὲν ὑπάρχει σοσιαλισμὸς ἢ δὲν ὑπάρχει ἐνδογενὴς παραγωγὴ ἐπιστήμης. Ὡστόσο ἂν ἤθελε κάποιος νὰ καταδείξει μερικὰ ἐπίσης αὐτονόητα ὅσο καὶ τὰ προηγούμενα πράγματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸ χῶρο τῆς πολιτιστικῆς καὶ πολιτισμικῆς μας ζωῆς, ἂν π.χ. ἔλεγε ὅτι στὴν Ἑλλάδα τοῦ 1977 δὲν ὑπάρχει προοδευτικὴ κουλτούρα, θὰ κινδύνευε νὰ χαρακτηριστεῖ προκλητικὸς (ἢ ἐπὶ τὸ ἀπλοελληνικότερον «προβοκάτορας»: ὁ ὄρος πλάστηκε ὄχι μόνον γιὰ τοὺς ζωηροὺς διαδηλωτὲς ἀλλὰ γιὰ κάθε χρῆση).

Ὁ Δημήτρης Χατζῆς σὲ μιὰ συνέντευξή του στὴν *Καθημερινή* (24.10.76) ἔλεγε ὅτι ἡ Ἀθήνα κατοικεῖται ἀπὸ δύομισι ἑκατομμύρια πρόσφυγες, ἀπὸ δύομισι ἑκατομμύρια Νεοέλληνες ποὺ, ἔχοντας χάσει τὴν κουλτούρα τοῦ χωριοῦ τους δὲν ἔχουν καταφέρει νὰ ἀποκτήσουν κάποια καινούρια. Τί ὑπογραμμίζει αὐτὴ ἢ διαπίστωση; Ὅτι οἱ Νεοέλληνες, ἀπὸ πολιτισμικὴ ἀποψη, ἔχουν χαθεῖ κάπου ἀνάμεσα Κριεκούκι καὶ Ἀθήνα, Σέρρες καὶ Γερμανία, πολυκατοικία καὶ γήπεδο, γήπεδο καὶ τουριστικὲς ἐπιχειρήσεις· καὶ ἀκόμη ὅτι ἡ διαπίστωση τοῦ Μανώλη Ἀναγνωστάκη πὼς «ποτέ ἄλλοτε στὸν τόπο μας δὲν εἴχαμε μιὰ τόσο πλούσια, πολυφωνικὴ καὶ μὲ ἀρκετὴ ποιότητα πολιτιστικὴ κίνηση» ἀπέχει τόσο ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ὅσο οἱ ἐπιθυμίες μας ἀπὸ τίς στερήσεις μας. Καὶ δὲν ὠφελεῖ βέβαια σὲ τίποτε ἂν στὴ συνέχεια σχετικοποιεῖται κάπως ἡ προηγούμενη κατὰ βάση αἰσιόδοξη περιγραφή τοῦ πολιτιστικοῦ μας βίου, καὶ σημειώνων-

ται ανεπάρκειες, έλλείψεις ή στραβά. Γιατί ό πολιτισμικός μας βίος (και μόνο αυτός;) νοσει βαρύτητα, τόσο πού όί όποιοι εκλάμψεις και τά σπάνια παραδείγματα εύρωστίας νά χρησιμεύουν μόνο για νά υπογραμμίσουν τή γενική καχεξία.

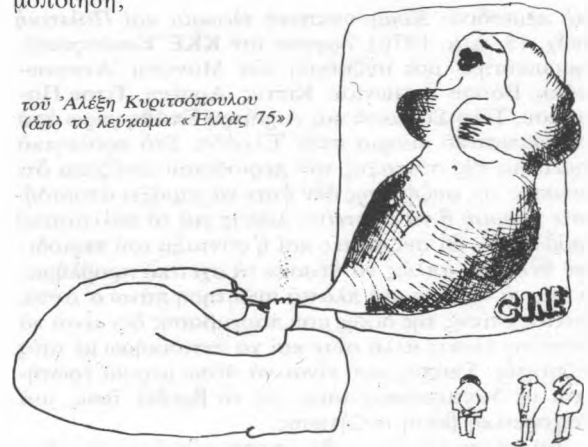
Στήν πραγματικότητα είμαστε υποχρεωμένοι (έκτός και αν μάς ίκανοποιούν όί άνέξοδοι άφορισμοί «περί θανάτου του πολιτισμού μας») νά περιγράψουμε, έστω άσυστηματοποίητα, τά συμπτώματα τής πολιτιστικής καθίζησης, γιατί κάθε συζήτηση, κάθε διάλογος, είναι άπαράδεκτο νά ξεχνά αυτή τή στοιχειώδη άξίωση τής όποίας ή ίκανοποίηση θά μάς επέτρεπε νά ξέρουμε για ποιά πράγμα μιλάμε και όταν είμαστε εύχαριστημένοι και όταν έχουμε τίς μαύρες μας. 'Απ' αυτή τήν άποψη ή συζήτηση στην ΚΟΘΕΠ άποτελεί εμπράγματη άρνηση του διαλόγου άφου επί 31 (όλογράφως τριάντα μία) σελίδες δέν δόθηκε ούτε ένα παράδειγμα, άφου κανένας δέν έκαμε τον κόπο νά περιγράψει έστω και μία λεπτομέρεια του πολιτιστικού βίου μας. Έτούτη ή ένδειξη, και πληθώρα άλλων, μου επιτρέπει, ίσως με κάποια υπερβολή, νά διατείνω-μαι ότι για τά πολιτιστικά πράγματα διάλογος δέν υπάρχει. Μονίμως άρχούμαστε νά μένουμε επί τής «διαδικασίας».

Όμως τά πράγματα βοούν. «Στά γήπεδα ή Έλλάδα άναστενάξει» λέει ό Σαββόπουλος, και ό λόγος είναι πικρός όχι μέσα στην μπουάτ —εκει καλά περνάμε όλοι— αλλά τήν Κυριακή τ' άπόγεμα.

Ποιόν τάχα μπορεί νά ίκανοποιεί ό «πολιτισμός τής πολυκατοικίας» ώστε, σάν μιλάει για «κουλτούρα», νά ξεχνάει νά αναφερθεί στα πολεοδομικο-οικοδομικά τερατογρήματα, ή μήπως ή μορφή τής πόλης πού ζούμε δέν σχετίζεται με τήν ποιότητα τής ζωής μας, τήν ποιότητα του «πολιτισμού» μας; Ποιός δέν βλέπει ότι τ' άνάρτικα τραγούδια, πού κατάντησαν μέτρα τής προοδευτικής και επαναστατικής μουσικής παιδείας, έχουν τόση σχέση με τά άναρτικά όσο ή εικόνα πού κατασκευάζει ό λαϊκισμός για τό λαό «του» με τόν πραγματικό λαό. Ποιός μπορεί νά άρνηθεί ότι όί συναυλίες στα κατάμεστα γήπεδα δέν έγιναν τά μέτρα και τά μέσα σύγκρισης τής κομματικής άπήχησης των άνταγωνιζόμενων παρατάξεων; Τί άλλο προσφέρει ή σαββατιάτικη έξοδος στα μπουζούκια εκτός από τήν πλασματική πλήρωση του κενού τής μικροαστικής ζωής; Ποιά πολιτιστική άνάπτυξη μπορούμε νά γευτούμε στα προγράμματα των εκπολιτιστικών συλλόγων πού επαναλαμβάνουν μονότονα «ποιητικές» βραδιές, άπνοους «χορούς», συνεσιάσεις και καλλιτεχνικές προβολές; Ποιά καλλιτεχνική λαϊκή δημιουργία μπορούμε νά πιστοποιήσουμε στη διακοσμημένη με γαρίφαλα μελοδραματική στιχοπλοκία στα κάγκελα του Πολυτεχνείου; Ποιά πνευματική άνησυχία θά ανακαλύψουμε στα εκχυδαίστικά τής λαϊκής νοημοσύνης πρωτοσέλιδα εφημερίδων, πού βρίζουν από εγκλήματα, πορνογραφία, σοβινισμό και βασανιστηριολογία; Τί είδους άνεση είναι αυτή πού μπορεί νά ίκανοποιείται με τήν εικόνα μιās νεολαίας πού για νά «μορφωθεί» εξωθείται, ήδη από τό δημοτικό σχολείο, στην ύποπτη παιδεία του φροντιστή; Ποιά αισιοδοξία επιτρέπει τό γεγονός ότι περιορίσαμε τον προφορικό μας λόγο σε πεντακόσιες λέξεις και ποδοσφαιρικά σύμβολα; ότι δέσαμε πισθάγκωνα τό γράψιμο με τά δεσμά τής «άπλης» γλώσσας των εφημερίδων ή τους έγκεφαλισμούς τής νεοκαθαρεύουσας; Πώς

γίνεται νά μήν παρατηρούμε —ή αν τό παρατηρούμε νά τό θεωρούμε «φυσικό»— ότι τά μικροαστικά στρώματα στολίζουν τά γυαλιστερά τους έπιπλα με όγκώδεις τόμους ίλλουστρασιόν και πάσης φύσεως εγκυκλοπαίδειες, «ίστορίες», δίκες και τρομερά ντοκουμέντα; Πού βρήκαμε πώς κάθε άμάρτημα πάνω στο πεντάγραμμο έχει όπωσδήποτε καλλιτεχνική άξία; Γιατί ή άνετη και άνυποψίαστη άντικατάσταση τής στιχοπλοκίας του έπιγραφού τραγουδιού με δόξια ποιητικά έργα είναι όπωσδήποτε πολιτισμική πρόοδος; Γιατί είναι όπωσδήποτε αξιόλογο ότι ό λαός «γνωρίζει» τον Ρίτσο, τον Έλύτη, τον Νερούντα, τον Μαγιακόφσκι ή τον Σεφέρη από τά κασετόφωνα; Γιατί τό άνακάτεμα τής τζάζ με τό τσάμικο, του πόν με τά ήπειρωτικά μοιρολόγια, του πεντοζάλη με τό μπουζούκι πρέπει νά θεωρείται όπωσδήποτε έμπνευση από τίς λαϊκές «μας» ρίζες; Γιατί είναι άυτονόητο ότι τά πολιτικά θέματα φτιάνουν όπωσδήποτε πολιτικές ταινίες; Γιατί ό εκδοτικός όργανισμός όπωσδήποτε φέρνει άνάλογη με τίς έμπορικές επιτυχίες πνευματική γονιμοποίηση;

του Άλέξη Κυριτσόπουλου
(από τό λεύκωμα «Έλλάς 75»)

Είναι φανερό ότι ο καθένας μπορεί νά άραδιάζει παρόμοιες άπορίες χωρίς νά τοιχοκνεύεται τήν υπερβολή, πράγμα άλλωστε πού με τον ένα ή τον άλλο τρόπο γίνεται ιδιωτικά. Σε όλα τούτα, βέβαια, ή εύκολη κοινωνιολογία θά άπαντήσει ότι αυτά οφείλονται στη φθοροποιό δράση τής κυρίαρχης τάξης, τής κυρίαρχης ιδεολογίας, πού μηχανεύεται χίλια πανουργήματα για νά κοροϊδέψει και νά χειραγωγήσει τό λαό. 'Υστερα υπάρχουν, θά πούν, και όί ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους πού βρίσκονται στα χέρια του... κράτους, τό όποιο επειδή είναι άστικό, αντιδραστικό, ποτίζει τά λαϊκά στρώματα με μολυσμένα άποπλύματα κ.λπ., κ.λπ. Έτσι ό μαρξισμός, και μάλιστα στην άλτουσεριανή μοντέρνα εκδοχή του, θά γίνει συνεπικουρος τής πνευματικής μας άδράνειας, για νά μάς κάνει νά ξεχάσουμε ό,τι βλέπουν τά μάτια μας, ό,τι ξέρουμε ή όσα μπορούμε νά μάθουμε από μαρξισμό.

Παιδεία και άστικός ιδεολογικός λόγος

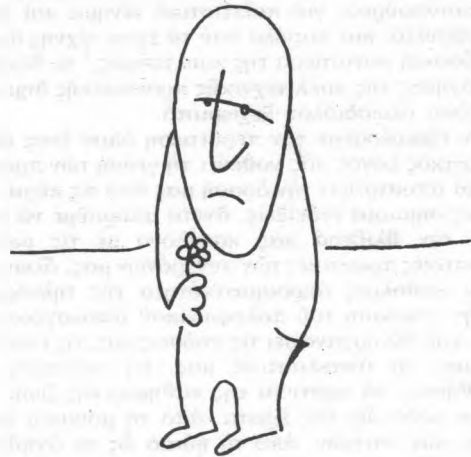
Στήν προκειμένη περίπτωση τό πρόβλημα δέν είναι ή καλλιτεχνική παραγωγή αυτή καθαυτή, ή επώνυμη δημιουργία των ποιητών, των μουσικών, των πεζογρά-

φων, τῶν ἀνθρώπων τοῦ θεάτρου καὶ τοῦ κινηματογράφου. Ἡ ἐπώνυμη καλλιτεχνικὴ δημιουργία, ἡ τέχνη, δὲν μπορεῖ νὰ κριθεῖ μὲ τὰ ἴδια μέτρα πού κρίνεται ἢ υἰοθέτηση ἀπὸ τὸ λαὸ ὀρισμένων πολιτισμικῶν μοντέλων, γιατί τότε τέχνη καὶ κουλτούρα (παιδεία) θὰ ἦταν μὰ σκέτη ταυτολογία.

Ἄν θεωρήσουμε τὴν κουλτούρα (παιδεία) «*σύνολο πρακτικῶν καὶ προτύπων (μοντέλων) συμπεριφορᾶς πού ἰσχύουν σὲ μιὰ ὀρισμένη ἐποχὴ, σὲ μιὰ ὀρισμένη κοινωνία, καὶ πού διέπουν τὶς πνευματικὲς δραστηριότητες τῶν κοινωνικῶν ομάδων*»¹, καὶ ἂν ἀρνηθοῦμε τὴν πολυσημία τοῦ ὄρου κουλτούρα, στὴν ὁποία ἐξωθεῖ ἡ ἀγοραία χρῆση του, ἀνακύπτει τὸ κρίσιμο πρόβλημα ποῖα εἶναι τὰ συγκεκριμένα πρότυπα συμπεριφορᾶς καὶ πρακτικῆς πού υἰοθετεῖ ὁ «κόσμος» καὶ μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα «ἐκφράζεται». Ἐξάλλου ἐνῶ ὁ ὅρος «κουλτούρα» μᾶς βοηθεῖ νὰ ἐντοπίσουμε, νὰ περιγράψουμε καὶ νὰ κατατάξουμε τὰ φαινόμενα τῆς πολιτιστικῆς πρακτικῆς τῶν διαφόρων κοινωνικῶν ομάδων στὸς διάφορους κοινωνικοὺς σχηματισμοὺς, μολαταῦτα ἡ ἐρευνά μας (ἢ ἡ συζήτηση) θὰ μένει χωρὶς ὀλοκλήρωση καὶ θὰ ἀποτελεμάτωνα στὸν περιγραφισμό, ἂν δὲν ἐπισημάνουμε καὶ δὲν ἀναλύσουμε τὸν ἐσωτερικὸ λόγὸ τῆς πολιτισμικῆς πρακτικῆς. Ὁ Μάρξ ἔλεγε ὅτι κουλτούρα εἶναι «*ἡ γλώσσα τῆς πραγματικῆς ζωῆς*». Ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ τὴν ἐξωτερικὴ πολυφωνία τῶν πολιτισμικῶν πρακτικῶν ἀλλὰ γιὰ τὸν ἐσωτερικὸ λόγὸ πού τὶς συγκροτεῖ καὶ τὶς ὑποβαστάζει. Ἔτσι, αὐτὸν τὸ λόγὸ καλοῦμαστέ νὰ ἀποδελτιώσουμε, ἐξάγοντάς τον ἀπὸ ἓνα σύνολο ἀντιφατικῶν συμπεριφορῶν καὶ πρακτικῶν τῶν κοινωνικῶν ομάδων, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὀφείλουμε νὰ ἀναγνώσουμε τὴν ἰδεολογία τῶν «ἀνθρώπων» ὅπως αὐτὴ ἐγγράφεται τόσο στὴν ὑλικὴ (παραγωγικὴ) ὅσο καὶ στὴν πνευματικὴ, «ἄυλη» —στὸ βάθος ὅμως ὑλικότατη—, πολιτισμικὴ πρακτικὴ. Ὁ ὅρος λοιπὸν «κουλτούρα» βρῖσκει τὴν ὀλοκλήρωσή του στὴν ἐννοια τῆς ἰδεολογίας, ἢ ὁποῖα μᾶς ἐπιτρέπει νὰ δοῦμε τὴ «*σχέση τῶν ἀνθρώπων, ὅχι μὲ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, ἀλλὰ τὸν τρόπο πού βιώνουν τὴ σχέση τους μὲ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τους*»².

Αὐτός, λοιπὸν, ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο οἱ ἄνθρωποι βιώνουν τὴ σχέση τους μὲ τὶς συνθήκες ὑπαρξῆς τους, στὶς ταξικὲς κοινωνίες, καὶ ἐν πάσῃ περιπτώσει στὴν καπιταλιστικὴ, δὲν εἶναι μιὰ «ρεαλιστικὴ» παράσταση ἀλλὰ ἡ φανταστικὴ συμβολικὴ παραμόρφωση τοῦ τρόπου πού βιώνουν τὶς σχέσεις τους μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους. Λέμε ὅτι ἡ κυρίαρχη τάξη ἐπιβάλλει τὰ πρότυπά της· στὴν πραγματικότητα, ὅμως, δὲν μεταδίδονται αὐτὰ καθαυτὰ τὰ πρότυπα

συμπεριφορᾶς τῶν «καλλιεργημένων» τάξεων, ἀλλὰ τὰ ἀστικά πρότυπα προβάλλονται ὡς ἀποκλειστικά καὶ «γενικὰ ἰσοδύναμα», ὡς γενικὰ ὑποδείγματα. Καὶ ἡ πράξη διάδοσης δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὴν ἀναπαραγωγή σὲ ἓνα ὑποκείμενο κοινωνικὸ σύνολο τῶν προτύπων συμπεριφορᾶς καὶ πρακτικῶν τῆς κυρίαρχης τάξης. Ἡ διάδοση ἢ ἡ ἐπιβολὴ δὲν εἶναι ἀμεση, εὐθεῖα καὶ πιστὴ ἀντανάκλαση τῆς ἀστικῆς κουλτούρας ἀλλὰ μετεκκένωση ἐνὸς γενικοῦ ὑποδείγματος ἀναφορᾶς. Ἐποῦτο τὸ ὑπόδειγμα, ὁ κανόνας, τὸ «μοντέλο», χρησιμεύει γιὰ νὰ ὀρίσουν, δηλαδή νὰ διαμορφώσουν οἱ κυριαρχοῦμενοι, μὲ βάση τὰ ὑλικά, τὰ ὀργανωτικά καὶ τὰ πνευματικὰ μέσα πού διαθέτουν, τὰ δικά τους πρότυπα, τὶς δικές τους παραστάσεις, πρακτικὲς, σύμβολα καὶ θεσμοὺς μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα καὶ θὰ βιώνουν τὴ σχέση τους μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ὑπαρξῆς τους. Ἡ πολιτιστικὴ κυρίαρχη τάξη ἐπιβάλλει τὴν κυριαρχία τῆς «κουλτούρας της» ὡς μέτρο ἀναφορᾶς, ὡς μέτρο σύγκρισης, ὡς «ἄξια»· ὄχι ὅμως τὴν ἴδια τὴν κουλτούρα της, πράγμα πού θὰ ἦταν ἄλλωστε πρακτικὰ ἀδύνατο. Φυσικά, οἱ διαδικα-

τοῦ Ἀλέξη Κινηματογράφου
(ἀπὸ τὸ βιβλίο «Ἐλλάς 75»)

σίες διάδοσης τῶν πολιτιστικῶν καὶ πολιτισμικῶν «ἄξιων» τῆς ἀρχουσας τάξης, ἢ υἰοθέτησή τους ἀπὸ τὶς κυριαρχοῦμενες κοινωνικὲς ομάδες (ὥστε οἱ τελευταῖες νὰ συμπεριφέρονται ἔχοντάς τες οἰκιοποιηθεῖ καὶ ἐνσωματώσει στὸν δικὸ τους «τρόπο νὰ βλέπουν τὸν κόσμο») εἶναι διαδικασίες πολυσύνθετες, καὶ ὁ ρόλος τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους καθοριστικός. Αὐτὸ ὅμως εἶναι ἓνα ἄλλο θέμα, τὸ ὁποῖο δὲν μποροῦμε ἐδῶ νὰ θίξουμε.

Μὲ αὐτὴ τὴν παρέμβαση θέλαμε νὰ τονίσουμε ὅτι στὴ σημερινὴ συγκυρία, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλῃ περίπτωσι ἀλλωστε, ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία δὲν εἶναι τὰ ποσοτικά στοιχεῖα μᾶς πολιτιστικῆς κίνησης. Θὰ ἀρνηθοῦμε κατηγορηματικὰ τὴν ποσοτικὴ ἀντίληψη τῆς «προόδου» στὰ θέματα κουλτούρας καὶ πολιτισμοῦ. Δὲν ὑπάρχει ποτὲ πολιτιστικὸ κενό, ὅπως π.χ. ὑπάρχουν ἀκαλλιέργητες γαῖες, ὥστε, ὅταν διαπιστώσουμε τὴν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μουσικοσυνθετῶν νὰ θεωροῦμε τὸ φαινόμενο προοδευτικό. Ἀντίθετα σημασία ἔχει νὰ περιγράψουμε καὶ νὰ ἀναλύσουμε τὰ πρότυπα πολιτιστικῆς συμπεριφορᾶς καὶ τὶς ἀποτυπωμένες σ' αὐτὰ ἰδεολογίες, νὰ ἀναγνώσουμε δηλαδή τὸ λόγο καὶ τὰ ἰδεολογήματα, μέσα ἀπὸ τὰ ὁποῖα οἱ σύγχρονοί μας, *ὄλοι μας*, βιώνουν τὴ σχέση τους μὲ τὶς

1. M.J. Herskovits, *Les bases de l'Anthropologie Culturelle*, Payot, Paris 1952. Ἐξάλλου νομιζῶ ὅτι ὁ ὀρισμὸς τῆς παιδείας πού προτείνει ὁ Δ. Ν. Μαρονίτης (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 1, «Ἐλεύθερος Διάλογος στὴν Παιδεία», σελ. 18), σύμφωνα μὲ τὸν ὁποῖο «*παιδεία εἶναι ὁ σύνολος χώρος τῆς ἔγκυρης γνώσης καὶ τῆς θησαυρισμένης εὐαισθησίας, ὁ ὁποῖος προέκυψε ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ προηγούμενα. Ταυτόχρονα ἡ ἐννοια τῆς παιδείας περιέχει καὶ ὅλες τὶς ροπὲς τοῦ παρόντος γιὰ τὴ συμπλήρωση καὶ τὴν ἀνανέωση αὐτῆς τῆς γνώσης καὶ αὐτῆς τῆς εὐαισθησίας, πού ἀποτελοῦν τὸ περιεχόμενό της*», ἐνῶ ἀποδίδει τὸ δυναμικὸ γίνεσθαι τῆς παιδείας ὡς ἱστορικῆς παραγωγῆς, ὥστόσο δὲν ἀποφεύγει ὀρισμένους ἀσάφειες, δεδομένου ὅτι ταυτίζει τὴν παιδεία ἀφενὸς μὲ τὴν ἐπιστήμη (ἔγκυρη γνώση εἶναι μόνον ἡ ἐπιστημονικὴ) καὶ αφετέρου μὲ τὴν τέχνη (θησαυρισμένη εὐαισθησία ὑπάρχει κυρίως στὰ ἔργα τέχνης).

2. Βλ. Louis Althusser, *Pour Marx*, Maspero, Paris 1966, σ. 240. Τοῦ ἴδιου, «*Γιὰ τὴν Ἰδεολογία*» (*Πολίτης*, τεύχ. 3-4, σελ. 71).

πραγματικές συνθήκες ύπαρξής τους, τις οικονομικές, πολιτικές, πολιτισμικές, θεσμικές κ.λπ. Έτσι, χωρίς να θεωρώ τα όσα προηγήθηκαν επιστημονική ανάλυση του θέματος αλλά και χωρίς να τα στηλιτεύω με το ανάθεμα της γενικολογίας, επειδή άκριβως πιστεύω ότι έχουν μια έντελως στρεφόμενη επιστημονική άφετηρία, με βάση αυτές τις κατηγορίες και αυτά τα μεθοδολογικά εργαλεία μπορούμε να συνεχίσουμε τη συζήτηση, την έρευνα και το διάλογο.

Θά ήθελα να αναφερθώ και πάλι σε όρισμένα, σχεδόν στην τύχη, φαινόμενα της νεοελληνικής μεταδικτατορικής περιόδου, προσπαθώντας να αναγνώσω επιγραμματικά τον ιδεολογικό λόγο που συγκροτεί τελικά μερικές μαζικές συμπεριφορές. Με άλλα λόγια, πρέπει να προσέξουμε όρισμένα πρότυπα συμπεριφοράς και καθημερινής πολιτισμικής πρακτικής, και όχι το συγκεκριμένο καλλιτεχνικό έργο επώνυμων καλλιτεχνών ή την ποσότητα των έργων και των δραστηριοτήτων πολιτιστικού χαρακτήρα. Αυτό δέν σημαίνει ότι τα έργα τέχνης δέν έχουν σημασία: όταν όμως μιλάμε για «κουλτούρα», για πολιτιστικό κίνημα και λαϊκή πρωτοβουλία, και παρόλο που τα έργα τέχνης αποτελούν βασική συνιστώσα της κουλτούρας, το θέμα της αξιολόγησης της καλλιτεχνικής προσωπικής δημιουργίας είναι ολωσδιόλου ξεχωριστό.

Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση όπου ένας άλλος ιδεολογικός λόγος μάς νοθεύει τη γεύση των πραγμάτων και αποστρέφει την όρασή μας από τις κύριες και γεμάτες σημασία ένδειξεις, άνετα μπορούμε να αρχίσουμε τον θλιβερό μας κατάλογο με τις μαζικές πολιτιστικές πρακτικές των συγχρόνων μας, *δλων μας*: — Την καθολική άκροαματικότητα της τηλεόρασης και την ακρόαση του πολυφωνικού ιδεολογικού της λόγου που θά οργανώσει τις γνώσεις μας, τις ευαισθησίες μας, τα ανακλαστικά μας, τις πολιτικές μας πεποιθήσεις, τα πρότυπα της καθημερινής ζωής μας, από τη μόδα ως τον έρωτα, από τη μουσική ως τα έπιπλα των σπιτιών, από το ηθικό ως το ανήθικο.

— Την καθήλωση στις κερκίδες και την ακρόαση του ιδεολογικού λόγου περί της αξίας που έχει για τον «άνθρωπο» και την «άνθρωπινη υγεία» το σπόρ, μαζί με την καλλιέργεια της επιθετικότητας και του εθνικισμού ή του τοπικισμού και του έπαρχιωτισμού.

— Την απόκτηση διαμερίσματος σε πολυκατοικία και την αποδοχή του ιδεολογικού λόγου που, υποβάλλοντας μυθεύματα περί ανέσεων, επιβάλλει την απομονωτική πρακτική στον άνθρωπο-κάτοικο και την αυτοεξορία του στους τέσσερις τοίχους του σπιτιού του.

— Το τσουβάλιασμα στη μισοσκότεινη μουατ και την ακρόαση του ιδεολογικού λόγου περί «καλλιέργειας του πνεύματος». Τη «διασκέδαση» στη θεατρική επιθεώρηση και την αποχαυνωμένη διακωμώδηση της καθημερινότητάς μας. Τα κατάμεστα γήπεδα και τη «γνωριμιά» της ποίησης μέσα από θραύσματα Έλύτη, Χικμέτ, Καβάφη και «μικροαστικών», την κατάργηση δηλαδή της δυνατότητας να υπάρξει λαϊκή φαντασία και συμβολοποίηση, έρα λαϊκή πρωτοβουλία.

— Την άγορά όγκωδών και γυαλιστερών τόμων και την αποδοχή του ιδεολογικού λόγου που παραπέμπει τα *σημερινά* προβλήματα των παιδιών στη λαχανιασμένη αναζήτηση των *μελλοντικών* αγαθών που θά αποκτήσουν «σαν θά μορφωθούν».

— Τόν πληθωρισμό των «πολιτικών» φίλμς και θεαμάτων και την αποδοχή του ιδεολογικού λόγου που συνήθως προσαρμόζει τις σύγχρονες ή παλαιότερες πραγματικές πολιτικές συγκρούσεις στα ιδεολογήματα της σημερινής μας πολιτικής ιδεοληψίας, και άναπαριστά την πραγματική ιστορία με βάση τις άγοραίες ιδεολογικές παραστάσεις. Τη θεατρική, ραδιοφωνική, κινηματογραφική, ποιητική, μουσική κ.λπ. θεματική που «έμπνέεται» από την πρόσφατη δικτατορία και την αντίσταση, και τόν ένύπαρξο σ' αυτά αντιστασιολογούντα ιδεολογικό λόγο, που προσφέρει παραμυθία ή συγκαλύπτει την πολιτική άδράνεια και την άπουσία συγκεκριμένης πολιτικής πρακτικής και παρέμβασης.

— Τόν τουριστικό άκτιβισμό — «να άναπαυτούμε», «να γνωρίσουμε την Ελλάδα» κ.λπ. — και τόν ιδεολογικό λόγο του φολκλορισμού που μετατρέπει σε διακομημάτα μικροαστικού σαλονιού την ύλική και πνευματική παραγωγή των γενεών που προηγήθηκαν από μάς.

— Τη θυλούμενη ισότητα των φύλων και τόν ιδεολογικό λόγο που άναπαράγει πρακτικά την άνισότητά τους μέσα στην οικογενειακή έστία: τη σεξουαλική «άπελευθέρωση» και τόν ιδεολογικό λόγο που εκτρέφει την άπόγνωση του έρωτισμού και τη σεξουαλική άθλιότητα: τόν «έκσυνγχρονισμό» των διανθρώπινων σχέσεων και την οικογενειοκρατική άρθρωση της ιδιωτικής ζωής.

Σταματώ, μιά και πρόθεσή μου είναι να δώσω μόνο κάποια ένδεικτικά στοιχεία του διπλού καταλόγου, που καταστιχώνει τις μαζικές συμπεριφορές.

Σοσιαλιστική ιδεολογία και νέος λαϊκός πολιτισμός

Στό χώρο της παιδείας και του πολιτισμού, είναι άναντίρροπο, ύπάρχουν όχι μόνο έκφυλιστικά φαινόμενα αλλά και άυθεντικά δημιουργήματα. Και όχι μόνο αυτό: διατηρούνται σημαντικές έστιές που, αν μη τι άλλο, συντηρούν στη λαϊκή μνήμη άυθεντικές πολιτισμικές παραγωγές. Όχι άδικα, στη συζήτηση που άναφέρθηκε, ό Δημ. Σπάθης τονίζει: «*Βλέπουμε στους νέους κυρίως καλλιτέχνες και έρασιτέχνες, να ξεκινάνε πρωτοβουλίες σε διάφορες περιοχές, στα εκπαιδευτικά ιδρύματα, στις συνοικίες, στην έπαρχία. Δέν πρέπει να χρησιμοποιούμε σά μοναδικό κριτήριο τα μεγάλα έργα και τις μεγάλες επιτυχίες. Χαρακτηριστικό του σήμερα είναι ή ζύμωση, τό ξύπνημα των*

3. Πράγμα που σημειώνει και ό Γ. Πατριόκιος στη συζήτηση της ΚΟΘΕΠ.

ένδιαφερόντων». Οί παρατηρήσεις αυτές είναι σωστές και ευόιωνες, τόσο μάλιστα ευόιωνες πού, αν δεν υπήρχαν, δεν θά ξμενε παρὰ νὰ προστεθοῦμε στή λίστα τῶν πενθούτων γιά τὸ «θάνατο τοῦ πολιτισμοῦ μας» καὶ τὸ «ἄγχος τοῦ σύγχρονου ἀνθρώπου».

Παραταῦτα πρέπει νὰ ἀναρωτηθοῦμε ἀν ὑπάρχει ἐκείνος ὁ παράγοντας πού μπορεῖ νὰ ἐνδυναμώσῃ τις παρήγορες ἐνδείξεις, νὰ τις ἀναδείξει καὶ νὰ τις ἐνωματώσῃ σὲ μιά προοπτική, σὲ ἓνα δράμα νέου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ. Πρέπει δηλαδὴ νὰ ἀναρωτηθοῦμε γιά τὴ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία τὴν ἴδια. Νὰ ὅμως πού ἡ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία στὸν τόπο μας περνάει βαθύτατη κρίση, κρίση πού συνοδεύει τὴν ἀντίστοιχη πολιτικὴ καὶ ὀργανωτικὴ τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, καὶ τὴν ὁποία δεν πρέπει νὰ ξεχνάμε ὅταν μιλάμε γιά πολιτιστικὸ κίνημα καὶ λαϊκὴ πρωτοβουλία —κυρίως ὅταν μιλάμε γι' αὐτά. Ὁ ἰσχυρισμὸς ἄς μείνει ἀναπόδεικτος. Καὶ ἀκριβῶς ἐπειδὴ ἡ σοσιαλιστικὴ ἰδεολογία στὸν τόπο μας εἶναι διάτρητη, γι' αὐτὸ ἀποκοτῶν κάποιο νόημα οἱ διαπιστώσεις τῶν συζητητῶν τῆς ΚΟΘΕΠ γιά τὸ δογματισμὸ πού διέπει ἓνα μεγάλο μέρος τῶν δυνάμεων τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, δηλαδὴ τῶν λαϊκῶν δυνάμεων πού ἐπηρεάζει τὸ ΚΚΕ, καὶ ὄχι μόνο αὐτὸ. Ἀπὸ τὴ μιά μεριά λοιπὸν ὁ δογματισμὸς⁴ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ λαϊκισμὸς (ΠΑΣΟΚ) ἀποτελοῦν βασικὲς ἰδεολογικὲς συνιστώσες τοῦ σημερινοῦ λαϊκοῦ κινήματος, πού μαζί με πληθῶρα μικροαστικὰ ἰδεολογήματα, ἀναρχίζοντα, ἱρασιοναλιστικὰ, ρεφορμιστικὰ, σοσιαλομανιστικὰ καὶ τεχνοκρατικὰ, κυριολεκτικὰ κάνουν θραύση. Καὶ μοιάζει κάπως ἀλλόκοτη αὐταπάτη νὰ πιστεύουμε ὅτι οἱ ἰδεολογίες αὐτὲς προσβάλλουν μόνο τὸ χῶρο τῆς πολιτικῆς ἢ τὴν ὀργανωτικὴ «ἀνάπτυξη» καὶ ἀφήνουν ἄθικτο τὸ χῶρο τῆς παιδείας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ. Πάντως στὶς σχετικὲς συζητήσεις (ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τῆς ΚΟΘΕΠ) τὸ πολιτικὸ πρόβλημα δεν τίθεται μὲ ὅρους κρίσης τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας· ὁ παράγοντας κρίση μένει μονίμως ἀπέξω, σὰ νὰ φοβόμαστε νὰ δοῦμε τὴν ἀλήθεια κατὰματα καὶ βανακαλιζόμαστε μὲ τὴ φενάκη τῆς «ἀνανέωσης».

Ὁ λόγος τοῦτος, δηλαδὴ ἡ παραγνώριση τῆς κρίσης τῆς σοσιαλιστικῆς ἰδεολογίας, καταδικάζει τοὺς σχετικὸς προβληματισμοὺς γιά τὸ πολιτιστικὸ κίνημα σὲ ἓνα εἶδος ἐγκεφαλισμοῦ, ὅπου ἡ συνέργεια τῆς λαϊκῆς πρωτοβουλίας καλεῖται νὰ περπατήσει μὲ τὰ δεκανίκια μιάς ἀκρωτηριασμένης ἰδεολογίας. Δεν βλέπουμε δηλαδὴ ὅτι λείπει ἀπὸ τὶς λαϊκὲς μάζες ἡ βασικὴ προϋπόθεση γιά νὰ μορφώσουν τὶς πρακτικὲς καὶ τὰ πρότυπα τὰ ὁποῖα ἀφενὸς θά ξεκόβουν ἀπὸ τὴν ἐπήρεια τῆς ἀστικῆς τάξης καὶ ἀφετέρου θά ἀναδεικνύουν μιά διαφορετικὴ «σχέση μὲ τὶς πραγματικὲς συνθήκες ἕπαρξής τους».

Πράγματι, στὶς περισσότερες περιπτώσεις μαζικῆς πολιτιστικῆς πρακτικῆς δεν εἶναι δύσκολο νὰ διακρίνει κανεὶς τὰ σημάδια μίμησης εἴτε ξενότροπων συμπεριφορῶν εἴτε συμπεριφορῶν πού ἔρχονται ἀπὸ ἄλλες ἐποχές: ὁ φολκλορισμὸς, ἡ ἀναπόληση τῆς εἰδυλλιακῆς ἐποχῆς τοῦ χωριοῦ μας καὶ ὁ ἐπαρχιώτικος κοσμοπολιτισμὸς εἶναι οἱ συνηθέστερες μορφές.

Ἄλλες φορές πάλι ἔχουμε μιά τεχνητὴ πρόσμειξη μοντέλων τοῦ ἐργατικοῦ, τοῦ μικροαστικοῦ, τοῦ μεγαλοαστικοῦ, τοῦ ἀγροτικοῦ ἀκόμη καὶ κοσμοπολιτικοῦ χώρου, συγκολλήσεις θνησιγενεῖς πού ὡστόσο γιά ἓνα διάστημα φέρουν τὰ πρόσημα τῆς δημιουργικῆς ἀνανέωσης. Ἀντίθετα οἱ πραγματικὰ ἀυθεντικὲς περιπτώσεις παραμένουν ἐξαιρέσεις καὶ ἀσφυκτιοῦν κάτω ἀπὸ τὸ βάρος ὅλων αὐτῶν τῶν πολλαπλῶν πιέσεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν καταφέρουν νὰ συζευχθοῦν μὲ ἐκείνες τὶς κοινωνικὲς δυνάμεις πού μποροῦν νὰ προωθήσουν τὴν πολιτιστικὴ ρῆξη μὲ τὴν κουλτούρα καὶ τὴν ἰδεολογία τοῦ ἀστισμοῦ. Τὸ κρίσιμο ἐρώτημα τῆς διαμόρφωσης τῶν ὄρων τοῦ νέου λαϊκοῦ πολιτισμοῦ παγιδεύεται μέσα στὶς παλινδρομὲς κινήσεις ριζοσπαστικῶν ἐστιῶν καὶ διαστρεβλωτικῶν πρακτικῶν. Ἡ ἀπάντηση δεν βρίσκεται στὰ φληναφήματα περὶ «ἀναγεννήσεως καὶ διασώσεως τοῦ παραδοσιακοῦ πολιτισμοῦ» —τὴ διάσωση του ἔχουν ἀναλάβει οἱ ἀρμόδιες ὑπηρεσίες τοῦ ΕΟΤ— ἀλλὰ στὴν ἀποδέσμευση τῶν λαϊκῶν δυνάμεων, γιὰτὶ ὁ λαός, μόνιμη ἱστορικὴ σταθερὰ, ἐξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει, ἔστω καὶ ἀν' ἄλλαξαν οἱ κοινωνιολογικὲς του διαστάσεις. Ἡ ἀποδέσμευση αὐτὴ εἶναι σύγκρουση πρῶτα ἀπ' ὅλα μὲ τὴν ἀστικὴ κουλτούρα —δεν εἶναι πράξη στοχασμοῦ καὶ σφειδασμοῦ.

Ὁ Σπύρος Ἀσδραχᾶς σὲ μιά ἔρευνα γιά τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ στὸ περιοδικὸ Ἄντι (τεύχ. 40, Μάρτ. 1976) ἔδωσε νομίζω μιά στέρεη ἐπιστημονικὴ βάση ὄχι μόνο γιά τὴν ἔρευνα καὶ τὴν ἀνάλυση τοῦ «παραδοσιακοῦ», τοῦ προκαπιταλιστικοῦ, λαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀλλὰ καὶ γιά τὴν κατανόηση τῆς πολιτιστικῆς πραγματικότητος πού ζοῦμε. Θὰ παραθέσω ὅλο τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα: «*Λαϊκὸς πολιτισμὸς εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπαφῆς δύο πολιτισμῶν, ὅπως ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ γίνεται μέσα στὰ πλαίσια τῶν κυριαρχούμενων κοινωνικῶν τάξεων· ἡ ἐπαφὴ αὐτὴ ὀρίζεται ἀπὸ πολλαπλοὺς παράγοντες πού μποροῦν νὰ τὴν κλιμακώσουν ἀπὸ μιά διαδικασία βίαιων ἀποσυνθετικῶν διαδικασιῶν ὡς μιά διαδικασία ἀρμονικῶν προσμεξίσεων, δηλαδὴ δυνατοτήτων ἀντίστασης ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν κυριαρχούμενων τάξεων*». Ὁ πολιτισμὸς, λοιπὸν, δεν εἶναι ἓνα πράγμα ὡστε νὰ τὸν διασώσουμε, νὰ τὸν φτιάξουμε ἐργαστηριακὰ ἢ νὰ τὸν βάλομε στὸ σπῆτι μας. *Εἶναι σχέση, σχέση σύγκρουσης, πού, ἀνάλογα μὲ τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων, πότε φτιάχνεται μέσα ἀπὸ προσμεξίσεις καὶ πότε καταστρέφεται ἀπὸ βίαιες ἀνατροπές*. Ὁ σημερινὸς συσχετισμὸς δυνάμεων στὸ πλαίσιο τῶν λαϊκῶν

ποῖ Ἀλέξη Κυριακόπουλου
(ἀπὸ τὸ Λεύκωμα «Ἑλλὰς 75»)

4. Δογματισμὸς: κάποτε πρέπει νὰ συνεννοηθοῦμε τί σημαίνει αὐτὸ τὸ ἰδεολογικὸ πασσαρετὸ τοῦ «ἀντιδογματισμοῦ». Ὁ χαρακτηρισμὸς δεν εἶναι ἀνάλυση, πολὺ περισσότερο δεν εἶναι ἀνασκέυη.

στρωμάτων οδήγησε, μέσα στις μεγάλες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις που γνωρίσαμε από την αρχή της δεκαετίας του '60 και δώθε, σε ταχύρρυθμες ανατροπές και καταστροφές, ενώ οι δυνατότητες αντίστασης, σε γενικές γραμμές, κάμφθηκαν.

Πολιτιστική αντίσταση

Έγγιζουμε, με τις σκέψεις αυτές, ένα ιδιαίτερα επίκαιρο ζήτημα: οι δυνατότητες αντίστασης των κυριαρχούμενων τάξεων στην παραμορφωτική επένεργεια των πολιτιστικών προτύπων που προβάλλουν και επιβάλλουν οι άρχουσες τάξεις, δηλαδή οι προκαταρκτικές προϋποθέσεις δημιουργίας ενός νέου λαϊκού πολιτισμού, καθορίζονται μόνο από αντικειμενικά δεδομένα; Και ποιά είναι αυτά τα προσδιοριστικά αντικειμενικά δεδομένα;

Οι προσδιοριστικοί αντικειμενικοί παράγοντες, σε μία καπιταλιστική κοινωνία, που καθορίζουν *αρηνητικά* τα όρια και τις δυνατότητες αντίστασης των κυριαρχούμενων τάξεων και στρωμάτων δεν είναι άλλοι από τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους. Οι κυριαρχούμενες τάξεις σε όλα τα επίπεδα ύφιστανται την επένεργεια των ιδεολογικών μηχανισμών του κράτους που αναλαμβάνουν να πλάσουν την ιδεολογία των ανθρώπων και να κάμψουν τις αντιστάσεις, αντιστάσεις που είναι συνώνυμες με τη λαϊκή πρωτοβουλία και τη λαϊκή δημιουργία. Ένα εξαιρετικά διαφοροποιημένο και εξειδικευμένο σύστημα μηχανισμών παραλαμβάνει εξ άπαλων ονύχων τα άτομα ως μέλη των (άστικών) κομμάτων, των συνδικάτων (ταξικής συνεργασίας), της οικογένειας, ως πιστούς της Έκκλησίας, ως αναγνώστες του τύπου και των εκδόσεων, ως μαθητευόμενους του πολυσχιδέστατου εκπαιδευτικού κρατικού μηχανισμού. Οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους και ιδιαίτερα ο εκπαιδευτικός, που σήμερα κατέχει την κυρίαρχη θέση για την αναπαραγωγή της κυρίαρχης ιδεολογίας, αποτελούν ένα πεδίο όπου διεξάγονται *σκληρότατοι ταξικοί αγώνες*. Η αντίδραση των κυριαρχούμενων τάξεων στο εσωτερικό των ιδεολογικών κρατικών μηχανισμών (δεν τίθεται πρόβλημα να *μπούμε μέσα* στους ιδεολογικούς μηχανισμούς, μέσα από τις «ρωγμές τους», σαν τους κλέφτες, κρατώντας τα κλεφτοφάναρα του «ρεαλισμού» μας: *είμαστε μέσα* σ' αυτούς είτε το θέλουμε είτε όχι. Παράδειγμα: δεν χρειάζεται να *είσχωρήσει* κανείς μέσα από «ρωγμές» στον εκπαιδευτικό μηχανισμό· ούτως ή άλλως είμαστε υποκείμενά του, ως μαθητές, φοιτητές, εκπαιδευτικοί ή γονιοί) είναι η αντίσταση που προτάσσουν στις διάφορες μορφές της κυρίαρχης ιδεολογίας και της πρακτικής που απορρέει απ' αυτήν. Η αντίδραση αυτή είναι ένας αγώνας *άμυντικός και έστιάμορφος*.

Αλλά, αν θα δεχόμασταν την άποψη ότι οι δυνατότητες αντίστασης στην κυρίαρχη ιδεολογία καθορίζονται μόνο από αντικειμενικούς παράγοντες (τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους) ή, διαφορετικά, αν θα δεχόμασταν ότι η μόνη και αποκλειστική δυνατότητά συνίσταται στην προβολή αντιστάσεων στο εσωτερικό των ιδεολογικών μηχανισμών, θα ήταν σαν να θεωρούσαμε ότι ο ιδεολογικός αγώνας μόνο ως άμυνα μπορεί να υπάρξει. Πόλεμος όμως μόνο με άμυνα δεν γίνεται ή μάλλον, όταν γίνεται με άμυντική

στρατηγική, χάνεται. Γιατί παιδεία και πολιτισμός που νομοθετείται, θεσμοθετείται, φορολογείται, χειραγωγείται, ιεραρχείται, επιδοτείται, χρηματοδοτείται, επιχορηγείται, μισθοδοτείται, συνταξιοδοτείται, οργανώνεται, πλαισιώνεται, αξιοποιείται, διασώζεται, φυλακίζεται, εξορίζεται, απολύεται, κυριαρχείται, ήγemonεύεται, δικτατορεύεται, θα είναι μόνιμα ή παιδεία και ο πολιτισμός των κυρίαρχων τάξεων. Ξέρουμε. Οι φροντίδες των κρατικών ιδεολογικών μηχανισμών επί δεκαετίες ολόκληρες κανακεύουν αυτό που λέγεται επίσημη κουλτούρα, που τα μέγιστα συμβάλλει στην αναπαραγωγή των σχέσεων παραγωγής και τον κοινωνικό (καπιταλιστικό) καταμερισμό εργασίας. Η προβληματική μας λοιπόν δεν μπορεί να αυτοευνοηχιστεί με μία άμυντική σύλληψη του ιδεολογικού ταξικού αγώνα.

Άλλωστε, η αυθόρμητη δράση των κοινωνικών κινήματων μόνη της ξεπερνά τα όρια και τις προδιαγραφές των ιδεολογικών μηχανισμών, χωρίς κανείς άλλος, έξω από το βάρος των προβλημάτων, να αποφασίσει γι' αυτό. Και ξεπέραςμα δεν είναι τίποτε άλλο από την αυθόρμητη κριτική, που τότε προσβάλλει τα ίδια τα άστικά δημιουργήματα και «άξίες», τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές, τα έθιμα, τα ήθη, και άλλοτε προσβάλλει δημιουργικά δικά της πρότυπα, δημιουργήματα ή ιδέες, έργα τέχνης και πολιτισμού. Αίφνης σε κάθε στιγμή θα συναντήσουμε τα σπέρματα ενός άλλου πολιτισμού, που συνήθως δεν προφταίνουν να γονιμοποιηθούν γιατί τα καιεί η λάβα της κυρίαρχης κουλτούρας και ιδεολογίας (λίγες φορές είδαμε μπροστά στα μάτια μας λαϊκά δημιουργήματα ή καλλιτεχνικά έργα να μετατρέπονται σε τερψιλαργία του άστικισμού;...).

Τόσο τα επώνυμα έργα τέχνης και πολιτισμού όσο και η άενη ανώνυμη αντίσταση των ανθρώπων στην έκβαρβαρωτική επένεργεια της άστικής κουλτούρας, ενώ δεν μπορούν να ολοκληρωθούν και να καταργήσουν την άστική ιδεολογία και κουλτούρα στο πλαίσιο του άστικού καθεστώτος, αποτελούν ωστόσο τις εκ των όν ούκ άνευ προϋποθέσεις μελλοντικού λαϊκού πολιτισμού με έναν όρο: να συνδέονται με την επαγγελία του σοσιαλισμού. Η αυθόρμητη πολιτιστική δραστηριότητα των ανθρώπων γίνεται όραμα νέου πολιτισμού μόνο από τη στιγμή που, αθροισμένη με την επίσημη του κοινωνικού, τη σοσιαλιστική ιδεολογία και την αυτόνομη οργάνωση της εργατικής τάξης, μετατρέπεται σε καθολικό κοινωνικό δράμα: όταν ξεπερνά τα όρια που θέτουν οι ιδεολογικοί μηχανισμοί του κράτους, όταν αρχίζει να υπάρχει αυτόνομα και να μεταθέτει το πεδίο της σύγκρουσης στον σύνολο πολιτικο-ιδεολογικό χώρο, προσβάλλοντας το σύνολο των σχέσεων της άστικής κοινωνίας. Τότε είναι που διαγράφονται οι προϋποθέσεις για τη διαμόρφωση του λαϊκού ήγemonικού συγκροτήματος σε αντίθεση με το άστικό.

Οι προοδευτικές δυνάμεις και ιδιαίτερα οι φορείς της σοσιαλιστικής επαγγελίας παρεμβαίνουν στη μάχη αυτή, ή μάλλον είναι φορείς του σοσιαλισμού μόνο στο βαθμό που έχουν τη *δυνατότητα, την ικανότητα και τη βούληση* να καθοδηγήσουν τον αγώνα αυτό. Η παρέμβασή τους πρώτιστα συνίσταται στο να συνδέθει το λαϊκό κίνημα —το εργατικό το πολιτιστικό, το φοιτητικό, το αγροτικό κ.λπ.— με τις ιδέες του σοσιαλισμού, με την ιδεολογία του μαρξισμού. Ναι, την

ιδεολογία του μαρξισμού, γιατί το μεγάλο στοίχημα που μόνιμα γίνεται στον τόπο μας είναι το αν και κατά πόσο θα συνδεθεί τό, μαχητικότητα κατά τὰ άλλα, λαϊκό κίνημα, και πρώτα απ' όλα τὸ εργατικό, με τὸ μαρξισμό, πράγμα καθόλου αυτονόητο.⁵ Στὸν τόπο μας ἡ κριτική τῆς ἄρχουσας κουλτούρας, ἡ κριτική τῆς ἄρχουσας ιδεολογίας, ἡ προσπάθεια ἀποδέσμευσης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων ἀπὸ τὰ δόκανα τῶν ιδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ (ἀστικοῦ) κράτους ἔπαιρνε τὴ μορφή τῆς κραυγαλέας συνθηματολογίας ὅταν δὲν κατέφευγε στὴν ἀποσιώπηση. Σήμερα βρισκόμαστε ἀκριβῶς στὸ ἴδιο σημείο: μιὰ ἀνακύκλωση πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὴν «ἐπαναστατική» συνθηματολογία γιὰ νὰ καταλήξει σὲ ἀποσιωπήσεις...

Διοικητική (κομματική) παρέμβαση καὶ δικαίωμα στὴν κριτική

Τὴ συζήτηση στὴν ὁποία κατ' ἐπανάληψη ἀναφέρθηκα, πολὺ τὴν ἀπασχόλησε τὸ ζήτημα τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς τοῦ κόμματος καὶ τὰ μέσα πού πρέπει νὰ χρησιμοποιηθοῦν ὥστε νὰ ἀναπτυχθεῖ ἡ λαϊκὴ πρωτοβουλία καὶ τὸ σημερινὸ πολιτιστικὸ κίνημα στὸν τόπο μας. Προσωπικά δὲν νομιμοποιούμαι νὰ θίξω τὰ θέματα αὐτὰ γιατί προϋποθέτουν ἀρμοδιότητες πού δὲν ἔχω: τὸ ζήτημα τῆς πολιτιστικῆς πολιτικῆς ἑνὸς κόμματος ἐμπίπτει στὴν ἀρμοδιότητα τῶν μελῶν, τῶν στελεχῶν καὶ τῶν ὀργανώσεών του. Ὅσοο ὑπάρχει μιὰ πλευρὰ πού ἀφορᾷ ὄχι μόνο ὅσους εἶναι κομματικά ἐνταγμένοι σὲ ἕνα συγκεκριμένο κόμμα τῆς ἀριστερᾶς ἀλλὰ ὅλους μας, δηλαδή ὅλους τοὺς ἀριστεροὺς μετὴν εὐρύτερη δυνατὴ ἀποδοχὴ τοῦ ὄρου. Πρόκειται γιὰ τὸ ζήτημα τῆς παρέμβασης στὰ πολιτιστικὰ θέματα.

Ἡ βασικὴ ἔγνοια τῶν συζητητῶν στὴν ἐνλόγω συζήτηση ἦταν νὰ καταδικάσουν μιὰ ὄντως στρεβλωτικὴ ἀποπικτικὴ τακτικὴ τῆς Ἀριστερᾶς πού ἤθελε διοικητικὰ νὰ καθορίζει τὰ ὅρια καὶ τὸ εἶδος τῆς καλλιτεχνικῆς καὶ πολιτιστικῆς δημιουργίας. Καὶ ἔτσι συνέθλιβε τὴ λαϊκὴ συνέργεια. Ὁ Τίτος Πατρίκιος πολὺ χαρακτηριστικὰ τονίζει: «Μολοντί δὲν εἴμαστε ἐξουσία, μὴ ξεχνᾶμε ὅτι μιὰ πλευρὰ τῆς παρέμβασης ἔχει ἐξουσιαστικὸ χαρακτήρα ὁ ὁποῖος σημάδεψε τὸ χῶρο μας. Αὐτὰ ὅλα πού λέγαμε πρὶν, γιὰ τὶς παρεμβάσεις, τὶς λογοκρισίες καὶ τὶς αὐτολογοκρισίες εἶναι προοικονομικὲς μορφὲς κρατικῶν παρεμβάσεων οἱ ὁποῖες ὅταν θὰ παίρναμε καὶ μῆς τὴν ἐξουσία θὰ γίνονταν παγιωμένες μορφὲς κρατικῆς δραστηριότητας, ὅπως συμβαίνει σὲ διάφορες σοσιαλιστικὲς χώρες καὶ σήμερα. (...) Αὐτὲς οἱ παρεμβάσεις τείνουν τελικὰ στὴ δημιουργία κουλτούρας πού ἀναπαράγει τὴν κρατούσα ιδεολογία κουλτούρας πού ἀναπαράγει τὴν κρατούσα ιδεολογία ὄχι πιά μιᾶς κοινωνίας ἢ μιᾶς ἀρχουσας τάξης ἀλλὰ καὶ μικρότερων σχηματισμῶν, ὅπως ἕνα κόμμα, ἕνας κομματικὸς μηχανισμὸς, μιὰ κομματικὴ ἡγεσία». Μετὰ τὰ λόγια αὐτὰ ὁ Πατρίκιος ὑπενθύμιζε καὶ στηλίτευε δίκαια μιὰ ἀπαράδεκτη τακτικὴ πού ὄντως τραυμάτισε τὸ ἀριστερὸ κίνημα στὸν τομέα τῆς κουλτούρας καὶ τοῦ στοχασμοῦ. Ὅσοο τὸ νὰ μάχεται σήμερα γιὰ νὰ ἀφεθοῦν οἱ δημιουργοὶ ἐλεύθεροι στὸ ἔργο τους μοιάζει, θεωρητικὰ τουλάχιστον, σὰ νὰ

ὑπερασπίζεσαι ἕνα αυτονόητο. Οἱ τραγικοὶ ἀγῶνες στὸ παγκόσμιο κομμουνιστικὸ κίνημα καὶ στὸν τόπο μας, καὶ ἰδιαίτερα ἡ κατάρρευση τοῦ σταλινικοῦ μύθου, ἀπέδωσαν στοὺς δημιουργοὺς τῆς Ἀριστερᾶς τὰ πολιτικὰ (καὶ δημιουργικὰ) δικαιώματά τους πού ἐπὶ χρόνια τοὺς εἶχε ἀφαιρέσει ἡ πολιτικὴ τοῦ κόμματός τους. Καὶ αὐτὸ εἶναι σημαντικό.

Αὐτὴ εἶναι ἡ μιὰ πλευρὰ τῶν πραγμάτων. Φοβᾶμαι ὅμως ὅτι γίνεται μιὰ διπλὴ μετατόπιση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, στὸ ὄνομα τῆς ἐλεύθερης δημιουργίας — πού σίγουρα πρέπει νὰ εἶναι ἐλεύθερη — ἡ μὴ παρέμβαση νοεῖται, καὶ κυρίως ἀσκεῖται, ὡς μὴ κριτικὴ. Μὴ κριτικὴ σημαίνει, πολὺ ἀπλά, θάνατο τῆς κριτικῆς σκέψης, δηλαδή θάνατο τῆς σκέψης. Ἀρνούμενοι τὰ διοικητικὰ καὶ πληβειακὰ μέσα καταλήξαμε στὴν ἄρνηση τῆς κριτικῆς ἐγγένει. Ἀλλὰ ὅταν ἡ κριτικὴ πεθαίνει στὸ χῶρο τῆς Ἀριστερᾶς, πεθαίνει γενικά. Παύει νὰ ὑπάρχει ὄχι μόνο ἀπέναντι στὸν ἐαυτὸ τῆς ὡς αὐτοκριτικὴ καὶ αὐτογνωσία ἀλλὰ καὶ ἀπέναντι στὴν ἀστικὴ ιδεολογία, σκέψη καὶ πολιτικὴ. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ σημερινὴ κατάσταση εἶναι ὀδυνηρὰ χαρακτηριστικὴ. *Κριτικὴ δὲν ὑπάρχει*: οἱ ἀριστεροὶ ἔχουν ἐγκαταλείψει τὴ συνήθεια τῆς κριτικῆς. Σίγουρα γενικεύω, ἀλλὰ ἡ κατάσταση εἶναι περίπου αὐτῆ.

Ἡ δευτέρη πλευρὰ τῆς μετατόπισης τὴν ὁποία ἤδη ὑπαινίχθηκα εἶναι ὅτι, στὸ ὄνομα τῆς μὴ παρέμβασης καὶ διακατεχόμενοι κατὰ κάποιον τρόπο ἀπὸ ἕνα εἶδος ἐνοχῆς πού προέρχεται ἀπὸ τὴν ἀνάμνηση τῶν ἀνομημάτων τῆς σταλινικῆς περιόδου, καταλήγουμε πρακτικὰ στὸ νὰ υἱοθετοῦμε ἀπέναντι στὴν ιδεολογία καὶ τὰ πολιτισμικὰ πρότυπα τῆς ἀστικῆς τάξης μιὰ στάση μὴ κριτικὴ (μὴ παρέμβαση).

Ὑπάρχει, μ' ἄλλα λόγια, ἕνα εἶδος ἐγκαταλείψης τοῦ ιδεολογικοῦ ἀγῶνα τοῦ μόνου πού, στὶς σημερινὲς συνθήκες, θὰ δικαίωσε καὶ θὰ ἐνδυνάμωνε τὴ σοσιαλιστικὴ ἐπαγγελία, θὰ τὴν ἀποσποῦσε ἀπὸ τὸ χῶρο τῶν ἀνέξοδων διακηρύξεων καὶ θὰ τὴν μεταρσίωνε σὲ καθημερινὴ πραγματικότητα στὴν ὁποία ὁ καθένας θὰ μπορούσε κάτι νὰ κάνει: δηλαδή νὰ τὸν ἀφορᾷ προσωπικά. Ἡ ἐνστασή μου, λοιπόν, δὲν σχετίζεται μετὰ σκόπιμες ἐπιφυλάξεις πού θὰ χάλκευαν δεσμὰ γιὰ τὸ μέλλον. Ἀλλὰ ὅταν ὁ Τ. Πατρίκιος θεωρεῖ θεμιτὲς καὶ χρήσιμες μόνο τὶς παρεμβάσεις πού «θὰ τείνουν πρὸς τὴν κατάρθρωση κάθε παρέμβασης», αὐτὸ δὲν σημαίνει ἐπίσης ὅτι ἐπιβάλλεται μόνο ἐκείνη ἡ κριτικὴ πού θὰ τείνει στὴν κατάρθρωση κάθε κριτικῆς, ἀφοῦ κάθε κριτικὴ εἶναι παρέμβαση καὶ κάθε παρέμβαση εἶναι κριτικὴ;

Σκοπὸς μου, ὅπως εἶπα καὶ στὴν ἀρχή, δὲν εἶναι νὰ προτείνω λύσεις γιὰ τὸ πολιτιστικὸ πρόβλημα. Σκέφτομαι μόνο ὅτι ἡ συζήτηση, ὁ διάλογος, ὅπως καὶ ἡ ἀφύπνιση τῆς λαϊκῆς πρωτοβουλίας, ἔχουν ἕναν προκαταρκτικὸ ὄρο: τὴν ἀποενοχοποίηση τῆς κριτικῆς, τὴν κατάκτηση τοῦ δικαιώματος στὴν κριτικὴ. Στὸ μισοσκόταδο τῶν μπουάτ, στὴν ὀχλοβοῆ τῶν γηπέδων καὶ τῆ ρουτίνα τῶν ἐκπολιτιστικῶν συλλόγων δύσκολα ξεπερνιοῦνται τὰ προβλήματα πού μᾶς κληροδότησε ἡ παραμορφωτικὴ πρακτικὴ δεκαετιῶν. Μὴν ξεχνᾶμε ὅτι τὸ δικαίωμα τοῦ λαοῦ στὴν κουλτούρα εἶναι ταυτόχρονα καὶ ὑποχρέωση γιὰ ἀγῶνα: ἀγῶνα ἐναντίον τῆς ἀστικῆς (μικροαστικῆς) βαρβαρότητας καὶ βαρβαρίας. Ἀπὸ ἐκεῖ ἀρχίζουν νὰ φαίνονται οἱ δρόμοι πού ὀδηγοῦν «στὸ σημεῖο πού ὁ ἀνθρώπος συμπαροσάτης γίνεται τοῦ ἀνθρώπου».

5. Τὸ θέμα αὐτὸ ἀνακίνησε καὶ ὁ Ἄρ. Μπαλτάς (βλ. *Πολίτης*, τεύχ. 3-4, «Μιὰ πρόκληση, ἡ πρόκληση»). ὑπογραμμίζοντας ταυτόχρονα τὸ ρόλο πού θὰ ἔπαιζαν νὰ παίξουν οἱ προοδευτικοὶ διανοούμενοι στὴ χώρα μας: νὰ συνδέσουν τὸ μαρξισμό μετὰ τὸ εργατικὸ κίνημα, καὶ ἰδιαίτερα μετὰ τὸ κίνημα τοῦ σημερινοῦ βιομηχανικοῦ προλεταριάτου.

ΕΡΓΑΤΙΚΕΣ ΚΙΝΗΤΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΠΟΛΩΝΙΑ

Πρὸς τὸν πολίτη Ἐντβαντ Γκιέρεκ,
Πρῶτο Γραμματέα τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς
τοῦ Ἐνοποιημένου Πολωνικοῦ Ἐργατικοῦ Κόμματος (ΕΠΕΚ)
Βαρσοβία, ὁδὸς Νόβν-Σβιάτ 6.

Ἀποστολεὺς:
Κάρολ Μοτζελέφσκι,
ὁδὸς Σβιετοκρτσίσκα 30112

Βαρσοβία, 8.11.76

Πολίτη Πρῶτε Γραμματέα,

Στὸ πλαίσιο τῶν διακηρύξεών σας σχετικά μετὴν ἀνάγκη γιὰ ἓναν ἐθνικῆς κλίμακας διάλογο, στὸν ὁποῖο θὰ μπορούσε νὰ μετασχεῖ ὁ κάθε Πολωνός, καὶ ὅπου ἡ ἀποψη πού θὰ ἐκφράσει ὁ κάθε πολίτης ἔχει τὴν ἀξία της, παίρνω τὸ θάρρος νὰ συμβάλλω κι ἐγὼ σ' αὐτὴ τὴ συζήτηση, καὶ νὰ κοινοποιήσω τὴ γνώμη μου ὅσον ἀφορᾷ τὰ ὑψιστῆς σημασίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς χώρας ἡμᾶς ζητήματα. Πρόκειται γιὰ τὸ στοιχειῶδες καθήκον μου ὡς πολίτη: κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ σιωπᾷ, ἂν ἀναμετρήσει τὴ σημασία τῆς πολιτικῆς κρίσης πού διαδέχθηκε τὰ γεγονότα τοῦ Ἰουνίου τοῦ 1976.

Ἡ κρατικὴ πολιτικὴ μετὰ ἀπὸ τὸν Δεκέμβρη τοῦ 1970 ὑπῆρξε ἀπόρροια τοῦ γεγονότος ὅτι δόθηκε προσοχὴ στὸν δικαιολογημένο χαρακτήρα τῶν ἐργατικῶν διαμαρτυριῶν· καὶ τὴν ἐπιβεβαίωση γι' αὐτὸ τὴ βρίσκει κανεὶς στὸν βαρυσήμαντο λόγο σας τῆς 20ῆς Δεκεμβρίου τοῦ 1970.¹ Τοὺς ἐπόμενους μῆνες ἡ πολιτικὴ αὐτὴ πῆρε ὑπόψη της τὰ αἰτήματα τοῦ ἐργατικοῦ κόσμου: κάνατε ἓνα ἀκόμη βῆμα πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση στὶς 24 Ἰανουαρίου τοῦ 1971, ὅταν πῆγατε νὰ δεῖτε τοὺς ἐργάτες

1 (Σ.τ.Μ.) Ἡ ἀνοδος τῶν τιμῶν γιὰ τὰ εἶδη διατροφῆς τὴν 13.12.70 ἀποτελέσε τὴν ἀφορμὴ γιὰ τὸ ἀπεργιακὸ κύμα πού σάρωσε τὴν περιοχὴ τῶν βιομηχανικῶν κέντρων Στετίνο, Ντάντσιγκ καὶ Γκντίνγκεν. Οἱ ὁδομαχίες καὶ οἱ αἱματηρῆς συγκρούσεις τῆς ἐπόμενης βδομάδας (μόνο στὸ Στετίνο οἱ νεκροὶ ὑπολογίζονται σὲ 100) ἀνάμεσα στοὺς ἀπεργοὺς καὶ τὴν πολιτοφυλακὴ δόγησαν σὲ κυβερνητικὸ ἀνασχηματισμὸ καὶ στὴν πτώση τοῦ Γκομούλκα, στὶς 20 Δεκεμβρίου, ἀπὸ τὴ θέση τοῦ πρώτου γραμματέα τοῦ ΕΠΕΚ. Ὁ ἀντικαταστάτης του Ἐντβαντ Γκιέρεκ, μετὴν εὐκαιρία τῆς ἀνάληψης τῶν καθηκόντων του, ἐκφάνησε τὸ λόγο πού ἀναφέρει ὁ Μοτζελέφσκι. Οἱ ταραχές καὶ οἱ ἀπεργίες ξανάρχισαν τὶς ἀρχὲς τοῦ Ἰανουαρίου.

Ἐναδημοσιεύουμε ἀπὸ τὸ περιοδικὸ
«Politique Hebdo» τῆς 6.12.76
ἐκτεταμένα ἀποσπάσματα
ἀπὸ τὴν ἀνοιχτὴ ἐπιστολὴ
τοῦ Κάρολ Μοτζελέφσκι
πρὸς τὸν Ἐντβαντ Γκιέρεκ.

Ὁ ἐπιστολογράφος ἔχει φυλακιστεῖ
δύο φορές, καὶ ἔχει συνολικὰ ἐκτίσει
ποινὴ ἕξι ἐτῶν: πρώτη φορὰ πιάστηκε
τὸ 1965, μαζὶ μετὸν Γιάσεκ Κούρον,
ἐξαιτίας τῆς «Ἀνοιχτῆς Ἐπιστολῆς
πρὸς τὸ Πολωνικὸ Ἐργατικὸ Κόμμα»
(Ἐξάντας, 1975),

καὶ ξαναφυλακίστηκε μετὰ τὶς
φοιτητικῆς ταραχὲς
τοῦ Μαρτίου τοῦ 1968.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ αὐτὴ
ἀποτελεῖ διαφωτιστικὴ περιγραφή
τῆς κατάστασης πού ἐπικρατεῖ
σὴ σημερινὴ Πολωνία.

των ναυπηγείων Βάρσκι². Κατάληξη εκείνης τῆς συζήτησης με τους αντιπροσώπους των ἀπεργῶν ἦταν μιὰ κοινὴ συμφωνία, ἐνῶ μιὰ ἄλλη συμφωνία ἐπισφράγισε τὶς διαπραγματεύσεις με τοὺς ἀπεσταλμένους τῶν ἐργατῶν ἀπὸ τὰ ναυπηγεία τοῦ Ντάντσινγκ. Τέλος, τρεῖς βδομάδες ἀργότερα, καὶ σύμφωνα με τὰ αἰτήματα τῶν ἐργατῶν ποὺ ἀπεργοῦσαν στὶς βιομηχανίες ὑφαντουργίας τοῦ Λότζ, ἀνακλήθηκε ἡ αὔξηση ποὺ εἶχε ἐπιβληθεῖ στὶς τιμὲς τῶν εἰδῶν διατροφῆς. Θὰ ἔπρεπε ἐπίσης νὰ ὑπενθυμίσουμε καὶ τὴν ἀπόφαση —ἀρχὲς '72— νὰ ἀποσυρθεῖ τὸ σχέδιο τοῦ κώδικα ἐργασίας ποὺ τόσες ζωνρὲς ἀντιδράσεις εἶχε προκαλέσει στοὺς ἐργατικούς κύκλους.

Τὸ δικαίωμα τῆς ἀπεργίας στὴ χώρα μας δὲν ἀποτελεῖ ἀντικείμενο νομοθετικῆς ρύθμισης. Ἡ πολιτικὴ ποὺ ἐφαρμόστηκε ἀπὸ τὸν Δεκέμβρη, παρόλο ποὺ δὲν τροποποίησε αὐτὴ τὴν κατάσταση, χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιὰ βαρύνουσα καινοτομία: οἱ νέες ἀρχὲς υἰοθέτησαν μιὰ πιὸ ρεαλιστικὴ στάση ἀπέναντι στὶς «στάσεις ἐργασίας». Στὸ διάστημα μεταξὺ Ἰανουαρίου 1971 καὶ Ἰουνίου 1976 οἱ ἀρχὲς αὐτὲς ἀντιμετώπισαν τὶς ἀπεργίες ἢ τὶς ἀπειλὲς γιὰ ἀπεργία σὰν ἐνδείξεις κοινωνικῶν ἐντάσεων ποὺ θὰ ἔπρεπε νὰ διαλυθοῦν με τὴν ἀναθεώρηση τῶν ἄστοχων ἀποφάσεων, καὶ ὄχι νὰ καταπνιγοῦν διὰ τῆς βίας. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν στάση ἀπέναντι στὶς διεκδικήσεις τῶν ἐργατῶν ἐντοπίζεται καὶ τὸ βασικὸ στοιχεῖο τῆς κρατικῆς πολιτικῆς ποὺ ἐγκαινιάστηκε μετὰ ἀπὸ τὸ 1970. Μήπως ὅμως αὐτὴ ἡ πηγὴ τῆς καινοῦριας στρατηγικῆς γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς χώρας δὲν ὑπῆρξε ταυτόχρονα καὶ ἡ πηγὴ τῶν ἀποτυχιῶν τῆς;

Ὅπως καὶ νὰ ἔχει τὸ πράγμα, τὰ γεγονότα τοῦ Δεκέμβρη τοῦ '70 ἔδειξαν ἀπὰ πῶς τὸ νὰ ἀντιμετωπίζον οἱ ἀρχὲς αὐταρχικὰ τὶς ἀνάγκες καὶ τὶς διεκδικήσεις τῶν ἐργαζομένων ἀποτελεῖ πραγματικὴ αὐτοκτονία, καὶ ὁδηγεῖ κατευθείαν σὲ καταστροφή. Ταυτόχρονα, ὅμως, τὰ γεγονότα αὐτὰ ἔδωσαν στὸ κοινωνικὸ σύνολο —καὶ κυρίως στὴ βιομηχανικὴ ἐργατικὴ τάξη— τὴν ἀμετάκλητη πιὰ αἴσθησι τῆς δυνάμεώς του. Ὁ ἄπλος κοινὸς νοῦς ὑπάγρουε λοιπὸν τὴν ἐγκατάλειψη τοῦ δόγματος ποὺ διατείνεται πῶς «στὸ σοσιαλισμὸ ἡ ἀπεργία δὲν ἔχει θέση».

Ἡ υἰοθέτηση, ἀπὸ μεριᾶς τῶν ἀρχῶν ποὺ ἀνέλαβαν μετὰ τὸν Δεκέμβρη τοῦ '70, μιᾶς τέτοιας στάσης ἔδωσε τὴ δυνατότητα νὰ ἀποδράσει ἡ χώρα ἀπὸ τὴν κρίση, καθὼς ἡ κοινωνικοοικονομικὴ πολιτικὴ καὶ ὁ τρόπος ἀσκησης τῆς ἐξουσίας προσαρμόστηκαν στοὺς μετασχηματισμοὺς ποὺ ὑφίσταται ἡ κοινωνικὴ πραγματικότητα στὴ σύγχρονη Πολωνία. Ἐπρόκειτο ὅμως —δυστυχῶς— γιὰ προσαρμογὴ ἀτελή ποὺ, κατὰ συνέπεια, δὲν ἔμελλε νὰ ἐπιβιώσει γιὰ πολὺ. Οἱ καινούριες ἀρχὲς δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ εἰσαγάγουν, στὴ θέση τῆς χειραγώγησης, τοὺς καταναγκασμοὺς καὶ τῆς ταπεινώσεως, δημοκρατικούς μηχανισμοὺς κοινωνικῆς ἐνσωμάτωσης ποὺ νὰ στηρίζονται στὴ συνεχῆ συμμετοχὴ τῶν ἐργαζομένων στὴ λήψη τῶν σοβαρῶν ἀποφάσεων. Τὰ ἡμίμετρα κατέληξαν ἔτσι σὲ ἀποτυχία.

Χαμένη εὐκαιρία

Εἶναι πιθανό, ἀπὸ οἰκονομικὴ σκοπιά, ἡ αὔξηση τῶν τιμῶν νὰ ἦταν ἀναγκαία ἤδη ἀπὸ τὸ 1974. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ αὔξηση συγκρατήθηκε ἐπὶ δύο ὀλόκληρα χρόνια, γιὰ τὸ λόγο ὅτι ἡ

2 (Σ.τ.Μ.) Τὸ ναυπηγεῖο «Ἄντολφ Βάρσκι» εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσερα μεγάλα ναυπηγεία τῆς χώρας καὶ βρῖσκεται στὸ Στετίνο. Οἱ ἐργάτες τοῦ ναυπηγείου αὐτοῦ ἀπέργησαν γιὰ δευτέρη φορὰ στὶς 19.1.71 καὶ ἀπαίτησαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς νὰ τοὺς ἐπισκεφθοῦν στὴν ἐπιχείρηση γιὰ νὰ συζητήσουν τὰ αἰτήματά τους. Ἡ συνάντηση με τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἐργατῶν, στὴν ὁποία πῆραν μέρος ὁ Γκιέρεκ, πρῶτος γραμματέας τῆς ΚΕ, ὁ πρωθυπουργὸς Πιότρ Γιαρόσεβιτς, ὁ βουλευτὴς Στετίνου καὶ ὑπουργὸς Ἐθνικῆς Ἀμύντης Γιαρουτσέσκι, ὁ ὑπουργὸς Ἑσωτερικῶν Σλάχτσιτς, ὁ ὑπουργὸς Βιομηχανίας Κάιμ καὶ ἄλλοι ἐπίσημοι, μαγνητοφωνήθηκε καὶ πέρασε στὸ ἔξωτερόν. ἔχουμε ὑπόψη μας τρεῖς ἐκδόσεις αὐτοῦ τοῦ σπάνιου καὶ ἰδιαίτερα ἐνδιαφέροντος ντοκουμέντου: *Face aux grévistes de Szczecin*, Παρίσι 1972, *Rote Fahnen über Polen*, Trikont Verlag, 1972, καὶ *Gierek e gli operai Polacchi*, La nuova Italia, 1973.

Αἰτήματα τῶν ἀπεργῶν τοῦ ναυπηγείου Βάρσκι (24.1.71)

Σημεῖο 1: Ἄπαιτοῦμε νὰ ἐπανεέλθουν οἱ τιμὲς τῶν εἰδῶν διατροφῆς στὰ ἐπίπεδα τῆς 12ης Δεκεμβρίου 1970.

Σημεῖο 2: Σύμφωνα με τὴ θέληση τοῦ προσωπικοῦ τοῦ ἐργοστασίου, ποὺ ἐκφράστηκε σὲ ὅλες τὶς ἀνοιχτὲς συνελεύσεις τῶν ἐργατῶν, ἀπαιτοῦμε τὴν ἄμεση καὶ νόμιμη διεξαγωγὴ ἐκλογῶν γιὰ τὰ ὄργανα τῶν συνδικάτων, τῶν ἐργατικῶν συμβουλίων, καθὼς καὶ —σύμφωνα με τὴν ἐπιθυμία τῆς πλειοψηφίας τῶν κομματικῶν μελῶν— δημοκρατικὲς ἐκλογὲς στὶς ὀργανώσεις τοῦ Κόμματος καὶ τῆς νεολαίας, σὲ ἐπίπεδο τμήματος καὶ ἐπιχείρησης. Ἄπαιτοῦμε τὴν ἐγγύηση ὅτι οἱ ἐπικεφαλῆς τῶν νομαρχιακῶν ἐπιτροπῶν, στὶς ὁποῖες ὑπάγονται οἱ παραπάνω ὀργανώσεις, θὰ ἀποδεχθοῦν αὐτὸ τὸ σημεῖο, με προθεσμίες ποὺ μένει νὰ καθοριστοῦν ἐπακριβῶς.

Σημεῖο 3: Ἄπαιτοῦμε τὴν ἐξασφάλιση ὅτι οἱ ἀπεργοὶ θὰ πληρωθοῦν γιὰ τὸ διάστημα τῆς ἀπεργίας.

Σημεῖο 4: Ἄπαιτοῦμε ἀπὸ τὴ διεύθυνση τῆς ἐπιχείρησης καὶ τὰ κρατικὰ ὄργανα νὰ ἐγγυηθοῦν σὲ ἐκείνους ποὺ πῆραν μέρος στὴν ἀπεργία καὶ στὰ μέλη τῆς ἀπεργιακῆς ἐπιτροπῆς, ὅτι δὲν πρόκειται νὰ ἔχουν συνέπειες, καὶ νὰ τοὺς ἐξασφαλισθεῖ ἀπόλυτη προσωπικὴ ἀσφάλεια στὸ χωρὸ τῆς ἐπιχείρησης καθὼς καὶ στὴν πόλη.

Σημεῖο 5: Ἄπαιτοῦμε τὴν ἐπίσκεψη τοῦ πρώτου γραμματέα τῆς ΚΕ τοῦ ΕΠΕΚ, συντρόφου Γκιέρεκ, μαζὶ με τὸν πρωθυπουργὸ Πιότρ Γιαρόσεβιτς στὸ ναυπηγεῖο «Ἄντολφ Βάρσκι», ὥστε νὰ ἀρχίσει ἄμεσος καὶ ἐκτενὴς διάλογος με τοὺς ἀντιπροσώπους τῶν ἐργατῶν, δηλαδὴ τὴν ἀπεργιακὴ ἐπιτροπὴ.

Σημεῖο 6: Ἄπαιτοῦμε ἐντιμὴ δημόσια ἐνημέρωση γιὰ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ κατάσταση τοῦ ναυπηγείου καὶ τῆς χώρας, καὶ ἐπανάρθωση τῶν ὑποχρεώσεων παραγωγικότητας ποὺ ἀνέλαβε ἡ ἐπιχείρηση στὶς 11 Ἰανουαρίου 1971.

Σημεῖο 7: Ἡ ἐπανάρθωση πρέπει νὰ γίνῃ ἀπὸ τὰ ἴδια μέσα μαζικῆς ἐνημέρωσης ποὺ εἶχαν τότε διαδώσει ἐκείνη τὴν εἰδηση.

Αὐτὸ πρέπει νὰ γίνῃ ὡς τὶς 25 τοῦ μηνός.

κυβέρνηση φοβόταν τις εργατικές διαμαρτυρίες, και διότι παράλληλα δεν διέθετε κάποιον δημοκρατικό μηχανισμό που θα επέτρεπε, με τη συζήτηση, να εξασφαλιστεί ή συνέργειά του στο κυβερνητικό πρόγραμμα. Η άναβολή αυτή συνετέφερε ένα σοβαρό πληθωριστικό φαινόμενο το οποίο, αν λάβουμε υπόψη τη χρέωση της χώρας μας στο εξωτερικό και τις άποτυχίες μας στην αγροτική οικονομία, άναγκαία θα οδηγούσε —και πράγματι οδήγησε— σε μία μοιραία άνατροπή της ίσορροπίας της άγοράς. Η τρέχουσα οικονομική κρίση προέρχεται από την πολιτική κρίση, γέννημα κι αυτή η ίδια των εσωτερικών άντιφάσεων και των όριων της κυβερνητικής πολιτικής από τον Δεκέμβρη του '70 και δώθε.

Η άνάκληση της αύξησης των τιμών στις 25 Ιουνίου του 1976³ άποτέλεσε άναγνώριση ενός πολιτικού σφάλματος, όχι όμως και ήττα. Η άπόφαση αυτή άλλωστε ήταν και η μοναδική δυνατή διέξοδος. Ο πληθυσμός, άντιμετωπίζοντας αυτό το μέτρο σαν άπιτυχία των εργαζομένων, το υποδέχτηκε με εύλογη χαρά, όχι όμως και χωρίς κάποιο άισθημα σεβασμού για την τόλμη και την καλή θέληση των άρχων. Οί μονάδες μάλιστα των άργοστασίων που άπεργούσαν αυθόρμητα έκαναν γνωστή τη διάθεσή τους να δουλέψουν άκόμη και τις Κυριακές για να άντισταθίσουν τις άπώλειες. Η άτμόσφαιρα, όμως, στην όποια θα ήταν δυνατό να έγκαινιαστεί εκ νέου ο διάλογος, και να άναζητήσουμε, στη βάση των δικών σας άκριβώς έξαγγελιών, μια λύση άποδεκτή από τους εργαζομένους, βαθμιαία εξέλιπε, για να μεταβληθεί κατόπιν ριζικά. Στις συνθήκες άποδιοργάνωσης της έξουσίας βρέθηκε τελικά ένας κεντρικός μηχανισμός άρκετά τυφλός και, παράλληλα, άρκετά δραστήσιμος, ώστε να άσκηθεί μαζικός καταναγκασμός και να διευκολυνθούν κατασταλτικές δραστηριότητες, ενώ η σύγκρουση είχε ήδη εκτονωθεί. Τα μέτρα που έθεσε σε εφαρμογή αυτός ο μηχανισμός ώθησαν τη χώρα στη σημερινή επικίνδυνη κατάσταση της χρόνιας πολιτικής κρίσης, και βάθυναν το χάσμα που χωρίζει την έξουσία από τον πληθυσμό.

Βέβαια, κατά τις έπίσημες συγκεντρώσεις που έγιναν μετά τις 25 Ιουνίου στα στάδια των διαφόρων πόλεων, η κυβέρνηση κατέβαλε προσπάθειες να δώσει την εντύπωση ότι ο πληθυσμός άπαιτούσε την άπιστροφή στο προηγούμενο επίπεδο των τιμών, και ότι καταδικάζει τις άπεργίες και τις διαδηλώσεις. Στην πραγματικότητα όμως, όλος ο κόσμος, στο δρόμο, στα λεωφορεία, ξεσκέπαζε αυτό το σκηνοθέτημα που δεν κατάφερε να ξεγελάσει κανέναν.

Μάταια καταναγκαστικά μέτρα

Στην πραγματικότητα λοιπόν η ένταση άνέβηκε εκ νέου γιατί ο κόσμος θεώρησε προσβολή σε βάρος των εργαζομένων τους λόγους που άκούστηκαν ψηλά από τις εξέδρες, τις ίδιες εκείνες εξέδρες του Ιουνίου του 1956 και του Δεκεμβρίου του 1970, όταν οί άπεργοί είχαν έξομοιωθεί με τετυμπόνδες. Η άντεργατική προπαγάνδα βέβαια κάποτε σταμάτησε· όμως, μετά από το λόγο σας στο Κατοβίτσε —λόγο που όλοι περίμεναν τόσο

3. (Σ.τ.Μ.) Η κυβέρνηση έπεξεργαζόταν επί ένα χρόνο νομοσχέδιο σχετικό με τις αύξησης των τιμών στα είδη διατροφής πρώτης άνάγκης, όπως το βούτυρο, τα χορταρικά, ή ζάχαρη και το κρέας (άύξηση 50%). Τα μέτρα, που έπρόκειτο να τεθούν σε εφαρμογή στις 28 Ιουνίου, και πρόβλεπαν ταυτόχρονα μικρές αύξησης των μισθών, άνακοινώθηκαν την Πέμπτη 24.6.76. Το όλο πρωί οί τεράστιες ουρές στα μαγαζιά και η γενική άναταραχή συνοδεύτηκαν από άπεργιακό κύμα που άπλώθηκε από την εργατική ζώνη της πρωτεύουσας ως τα άλλα βιομηχανικά κέντρα, και είχε έπίκεντρο το εργοστάσιο τρακτέρ του Ούρσους, κοντά στη Βαρσοβία, και το Ράντομ (2 νεκροί). Πριν περάσουν δώδεκα ώρες, ο Γιαρόσεβιτς άπευθύνθηκε διαλλακτικός στο λαό —λέγοντας ότι το νομοθετικό διάταγμα έδωσε άφορμή «σε πλήθος άπό τροπολογίες και προτάσεις» εκ μέρους της εργατικής τάξης— και άπέσυρε το νομοσχέδιο, για «συμπληρωματική μελέτη». Την άλλη μέρα όμως οργάνώθηκαν στα στάδια οί συγκεντρώσεις για την ύποστήριξη της κυβέρνησης που άναφέρει ο Μοτσελέφσκι, και οί άπεργοί του Ούρσους και του Ράντομ κατηγορήθηκαν για βανδαλισμούς. Βλέπε σχετικά Κ.Σ. Karol, «Οί εργάτες έγιναν πρωταγωνιστές της πολιτικής», Βήμα, 9.6.76.

Σημείο 8: Άπαιτούμε να άσκηθεί δίωξη εναντίον εκείνων που είναι υπεύθυνοι για τη μεταφορά στα μέσα μαζικής ενημέρωσης των είδησεων για τις ύποχρεώσεις της άπιχείρησης την 11η Ιανουαρίου 1971.

Σημείο 9: Άπαιτούμε να δημοσιευτούν τα αίτήματά μας στον τοπικό τύπο ως τις 25 του μηνός.

Σημείο 10: Άπαιτούμε από τις ήγεσίες της νομαρχιακής έπιτροπής του Κόμματος και του νομαρχιακού κλάδου του συνδικάτου, καθώς και από τη διεύθυνση της άπιχείρησης, να εξασφαλίσουν στην «εργατική έπιτροπή» της άπεργιακής έπιτροπής τη δυνατότητα λειτουργίας στο συμβούλιο της άπιχείρησης και το συμβούλιο των εργατών, ως τη νόμιμη έκλογή αυτών των οργάνων,

για την όποια μιλήσαμε στο δεύτερο σημείο.

Σημείο 11: Η δυνατότητα λειτουργίας για τα μέλη της εργατικής έπιτροπής προύποθέτει πάνω άπ' όλα:

α) την έγγυηση της προσωπικής άσφάλειας στο χώρο της άπιχείρησης και στην πόλη·
β) άποκλειστικό έλεγχο στο ραδιοφωνικό σταθμό της άπιχείρησης και, άνάλογα, έλεγχο εκείνων που είναι υπεύθυνοι για την τεχνική συντήρηση·
γ) έλευθερία κινήσεων για τα μέλη της έπιτροπής, ώστε να μπορούν να έπιβλέπουν την ύλοποίηση των αίτημάτων του σημείου 2.

Άπαιτούμε από τα σώματα άσφαλείας

να πάψουν άμέσως

να παρενοχλούν, να τρομοκρατούν

και να συλλαμβάνουν τους εργάτες που άπεργήσανε.

Η άπεργία δεν άποτελεί έγκλημα,

άφου πουθενά δεν είδαμε άπαγόρευση.

άνυπόμονα και πού, σε άλλη συγκυρία, θα άρχουσε ίσως για να κατευνάσει τὰ πνεύματα— ή καταλίεση συνεχίστηκε: οί «πειθαρχικές άπολύσεις» χρησιμοποιήθηκαν για τόν κολασμό και άπλης άκόμη συμμετοχής σε άπεργία· τὸ ίδιο μάλιστα έγινε και στο Μπρεσλάου, λχ., όπου οί διαμαρτυρίες τοῦ Ίουνίου κύλησαν ήρεμα, και οί εργάτες δέν επιδίωξαν νά εγκαταλείψουν τὰ εργοστάσια και νά βγοῦν στο δρόμο.

Έκείνο πάντως πού βαραινεί περισσότερο στη σημερινή κατάσταση είναι τὰ μέτρα καταναγκασμοῦ πού εφαρμόστηκαν σε βάρος τῶν εργατῶν τῶν εργοστασίων στο Ράντομ και τὸ Οὔρσου. Τὰ γεγονότα μαθεύτηκαν χάρη στις ανακοινώσεις τῆς Έπιτροπῆς για τὴν Ὑπεράσπιση τῶν εργατῶν, και ὁ διεθνῆς αντίκτυπός τους έχει τόσο βάρος, πού δέν μᾶς επιτρέπεται νά θεωροῦμε έσωτερική αποκλειστικά υπόθεση τὰ πλήγματα πού δέχεται ἡ νομιμότητα, πλήγματα μάλιστα πού πανηγυρικά εἶχαν καταδικαστεῖ, και εδῶ όσο και άλλου, τὴν περίοδο 1953-56. Ἡ Πολωνία αποτελεί μέλος τῆς παγκόσμιας κοινότητας· υπόγραψε μαζί με άλλες χώρες τὴ συμφωνία τοῦ Έλσίνκι: αὐτὰ πού συνέβησαν στο Ράντομ και τὸ Οὔρσουσ θέτουν ἐν ἀμφιβόλω τὴ φερεγγυότητα αὐτῶν τῶν δεσμεύσεων.

Ἡ Πολωνία όμως, επιπλέον, συνδέεται και με τὸ παγκόσμιο κομμουνιστικό και εργατικό κίνημα, ένα κίνημα πού ἀποδίδει ζωτική σημασία στις ἐγγυήσεις ὅτι οί σταλινικές μέθοδοι δέν θά ἀναβιώσουν πλέον, και πού διακηρύσσει τὴν ἀρχὴ τῆς διεθνούς εργατικῆς ἀλληλεγγύης. Αὐτὸς είναι και ὁ λόγος πού οί πρώτες ανακοινώσεις ἀπὸ τις γραμμὲς τῆς παγκόσμιας κοινῆς γνώμης πού ἀναλαμβάνουν τὴν υπεράσπιση τῶν Πολωνῶν εργατῶν είναι ἔργο τοῦ Ἰταλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος, τοῦ κεντρικοῦ συνδικαλιστικοῦ φορέα τῆς Ἰταλίας CGIL πού καθοδηγεῖται ἀπὸ τοὺς κομμουνιστὲς και τοὺς σοσιαλιστὲς, και ἀπὸ ἀνθρώπους, ὅπως ὁ Γκύντερ Γκράς και ὁ Χάινριχ Μπέλ, πού δέν είναι ἐχθροί, ἀλλὰ δοκιμασμένοι φίλοι τῆς χώρας μας. Έκείνοι πού ἀμαυρώνουν τὴν καλὴ φήμη τῆς Πολωνίας είναι ἀκριβῶς ὅσοι παραβιάζουν τὴ νομιμότητα, και ὄχι ὅσοι καταγγέλλουν αὐτὲς τις δραστηριότητες για νά τις καταπολεμήσουν και νά προλάβουν τὴν ἐξάπλωσή τους.

Παραλυμένη ἐξουσία

Έάν οί θεράποντες τῶν κατασταλτικῶν μεθόδων και τῶν «παραδειγματικῶν καταδικῶν» πού ἐκδίδονται κατὰ παράβαση τοῦ νόμου σκόπευαν με τὴν «ἐπίδειξη δυνάμεώς» τους νά ἀποδώσουν στὴν ἐξουσία τὸ χαμένο κύρος τῆς, τὸ πραγματικό ἀποτέλεσμα είναι ἀκριβῶς ἀντίθετο τοῦ ἐπιθυμητοῦ: ἡ πολιτικὴ τῆς βίας στὴν πραγματικότητα συνέτριψε τὴν εἰκόνα τῆς «καλῆς θέλησης» και τῆς «σωφροσύνης» πού εἶχε παρουσιάσει τὸ καθεστῶς ὅταν ἀκύρωνε τις αὐξήσεις τῶν τιμῶν. Στὴν ἐπίδειξη δυνάμεως διακρίνει κανεὶς σήμερα μιὰ ἔκρηξη ἀνίσχυρης ὀργῆς, ἀλλὰ και τὴν ἀναδρομικὴ ἐκδίκηση ἐκείνων πού δέν εἶχαν κατορθώσει νά ἐπιβάλλουν τις ἀποφάσεις τους. Ὅριστικά πιά, ἡ πρακτικὴ καταναγκασμοῦ ἀπὸ τὸν Ἰούνιο και ἔπειτα ἐπληξε, και συνεχίζει νά πλήττει, τὸ γόητρο τοῦ καθεστώτος, τοῦ Κόμματος και τῆς ἡγεσίας του. Οί μὴνες τῆς τρομοκρατίας ἀπὸ τὴν κατοχὴ και τὴ σταλινικὴ περίοδο ἐπιβιώνουν ἐδῶ σ' ἐμᾶς πολὺ ζωντανές, και ὡς ἐκ τούτου τὸ ἔθνος μας οὔτε θά ἀντιμετωπίσει με ἐπιείκεια οὔτε θά συγχωρέσει ἐκείνους πού καταφεύγουν στὴ βία· τὸ ίδιο ἰσχύει και για τὰ δικαστήρια πού παραβιάζουν τὸ νόμο.

Τὸν καιρὸ τῶν συσκέψεών σας με τὰ στελέχη τοῦ ΕΠΕΚ στο Κατοβίτσε, με τοὺς γραμματεῖς τῶν ὁργανώσεων τοῦ Κόμματος στις μεγάλες επιχειρήσεις και με τὰ στελέχη τοῦ ΕΠΕΚ στὴν ἐπιχείρηση τοῦ Μιέλτσε, εἶχατε προτείνει, για ἄλλη μιὰ φορά, νά ξεκινήσει ἕνας διάλογος και εὐρείας κλίμακας ἀνταλλαγῆς γνώμης με τὸν πληθυσμό. Οί ὅποιες λύσεις πού θά ἐντάσσονταν στο πνεῦμα αὐτὸ θά εἶχαν ἀναμφισβήτητα πραγματικὲς πιθανό-

[Ἀποσπάσματα ἀπὸ τὴ συνομιλία ἀπεργῶν-ἐπισήμων στο ναυπηγεῖο Βάρσκι στις 24.1.71]

Γκιέρεκ: Έκείνο πού ζητᾶτε δέν είναι τόσο ἡ ἐνημέρωση για τὴν πολιτικὴ και τὴν οικονομικὴ κατάσταση τῆς χώρας, ὅσο για ἐκείνα πού συμβαίνουν στὴν ἐπιχείρηση και τὴν πόλη. Έμεῖς εἴμαστε ὑπὲρ τῆς ἐνημέρωσης, ταυτόχρονα ὅμως, σύντροφοι, δέν νομίζουμε ὅτι πρέπει νά ἐνημερώνει κανεὶς για πράγματα πού θά ἤθελε με κάθε τρόπο νά τὰ κρατήσει μυστικά. Ὑπάρχουν, ξέρετε, ὀρισμένα ὄρια πού πρέπει νά γίνουν σεβαστά! Δέν θέλω μ' αὐτὸ νά πῶ ὅτι ἡ ποσότητα τῶν πληροφοριῶν δέν θά αὐξηθεῖ. Μὴν ἀπαιτεῖτε ὅμως—ἐτσι δέν είναι!— μιὰ δημοκρατία για, ὅπως λένε, ὄλους! Και για τοὺς φίλους και για τοὺς ἐχθρούς! Τέτοια δημοκρατία μὴ ζητᾶτε! Θά δίνουμε πληροφορίες για ὅ,τι ἀφορᾶ τοὺς ἀνθρώπους, ἄς ποῦμε τὴ ζωὴ σας και λοιπά, αὐτὰ ὅμως πού ἐνδιαφέρουν τοὺς ἐχθρούς μας δέν πρόκειται νά τὰ γνωστοποιήσουμε.

Ἀντιπρόσωπος: ...Τελοσπάντων, δέν θά καβαγδίσουμε για τοὺς ἀριθμούς, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς ἦταν περισσότεροι. Γιατὶ ἐκεῖ ὅπου σφουρίζουν σφαίρες, ὑπάρχουν και πτώματα.

Τὸ δυσάρεστο ὅμως είναι ὅτι τις σφαίρες αὐτὲς πού ρίχτηκαν ἐναντίον μας τις ἀγοράσαμε ἐμεῖς οἱ ἴδιοι με τὸν ἰδρώτα μας! Πῶς συμβαίνει αὐτὸ, ἡ εργατικὴ τάξη νά στρέφεται ἐναντία στὴν εργατικὴ τάξη; Πῶς μπορούμε δηλαδὴ νά πυροβολοῦμε τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτὸ μας; [...] Μᾶς εἶπαν ὅτι πληρῶσαν ἀποζημίωση στοὺς συγγενεῖς τῶν νεκρῶν τοῦ Δεκέμβρη. Έχω ἕναν γνωστὸ πού πήρε κάτι, ἴσως και νά μὴν τὸ πιστεῦα ἀν δέν τὸν ἤξερα πραγματικά, τὸν ἤξερα ὅμως. Εἶχε σκοτωθεῖ ὁ ἀδερφός του, και τοῦ ἔδωσαν κάποια ἀποζημίωση, με τὸν ὄρο ὅμως ὅτι θά υπέγραφε μιὰ δήλωση ὅτι ὁ ἀδερφός του δέν σκοτώθηκε, ἀλλὰ πέθανε ἀπὸ καρδιακὴ προσβολή, ἢ ἀπὸ τὸ σοκ τοῦ ἢ κάτι τέτοιο! [...] Κάτι ἄλλο: Τὰ πτώματα τὰ θάψανε τὴ νύχτα, στις 10, στις 12, στὴ 1 τὴ νύχτα, ὅπως τύχαινε. Και στὴν κηδεῖα μπορούσαν νά παρευρεθοῦν μόνο τέσσερα, ὀρισμένα, μέλη τῆς οἰκογένειας...

Ἀντιπρόσωπος: Παρακαλοῦμε τὸν πρώτο γραμματέα τῆς Κεντρικῆς Έπιτροπῆς τοῦ ΕΠΕΚ νά μᾶς δώσει μιὰ τίμια ἀπάντηση: Πρέπει πρώτα νά χυθεῖ αἷμα για νά ἀλλάξει ἡ Κεντρικὴ Έπιτροπὴ τοῦ ΕΠΕΚ και ἡ κυβέρνηση; Δέν θά ἔπρεπε νά ἐξετάσει κανεὶς τὴ δυνατότητα νά θεσμοθετηθεῖ κάποιο ὄριο για τὴ θητεία, ὥστε νά ἀποφεύγουμε τὰ 1956 και τὰ 1970;

τητες να βρουν απήχηση στο λαό. Δυστυχώς, όμως, οι διακαυξίσεις σας έχουν μείνει —μέχρι στιγμής τουλάχιστον— στο επίπεδο των καλών προθέσεων. 'Ακόμη και αν καλλιέργησαν ελπίδες ότι στο τέλος ή λογική θα επικρατήσει, από μόνες τους πάντως δεν συνιστούν λύσεις: δεν έχουν συγκεκριμενοποιηθεί σε άμεσες προοπτικές, σε αποφάσεις που θα στοιχειοθετήσουν μια βάση για έναν αυθεντικό διάλογο ανάμεσα στην έξουσία και το έθνος. Και δεν εντάσσονται παράλληλα στο απαραίτητο ψυχολογικο-κοινωνικό πλαίσιο, ώστε να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για να επέλθει η συμφιλίωση με το έθνος: αναφέρομαι στην ικανότητα του καθεστώτος να αναστείλει την άσκηση των μέτρων καταναγκασμού.

Χωρίς αμφιβολία υπήρξε η τάση τα μέτρα αυτά να ανασταλούν και να περιοριστούν: πρόσφατα αναθεωρήθηκαν οι ποινές που επιβλήθηκαν στην περιβόητη δίκη των επτά εργατών του Ούρσους, και οι περισσότεροι από τους κρατούμενους εκείνου του εργοστασίου άφθηκαν ελεύθεροι. Αυτές τις αποφάσεις ο κόσμος τις υποδέχτηκε με ανακούφιση. 'Η παρέλαση όμως της πολιτοφυλακής που οργανώθηκε λίγο αργότερα στο Ράντομ διέλυσε αυτά τα αισθήματα, και εκείνο που θα μπορούσε να είχε ερμηνευτεί σαν πράξη «κατανόησης», το έκανε να φαίνεται σαν αποσπασμένη παραχώρηση. Οι δίκες συνεχίζονται στο Ράντομ, και οι εργάτες που απολύθηκαν από το Ούρσους για τα γεγονότα του 'Ιουνίου δεν έχουν ακόμη επαναπροσληφθεί. 'Αντιμέτωπο με τα πιο κεντρικά προβλήματα της σημερινής κρίσης το καθεστώς μοιάζει παραλυμένο, παγιδευμένο στα δίχτυα αλληλοαντικρουόμενων αποφάσεων, σπαραγμένο από αντιφατικές τάσεις.

Λύσεις

Θέλω να γίνω απόλυτα κατανοητός: στο ιδεολογικό επίπεδο είμαι όπαδός του πολιτικού πλουραλισμού. Πιστεύω μολταταύτα πως στην κατάσταση που βρίσκεται η χώρα μας τα ιδανικά αυτά δεν έχουν καμιά πιθανότητα να γίνουν πραγματικότητα, και ότι, στο μέτρο που θα επιχειρούσε κανείς να τα υλοποιήσει, απλώς θα επιδεινωνε την κρίση και θα καθιστούσε πιο δύσκολη την αναζήτηση μιας λύσης. Οι μαξιμαλιστικοί στόχοι θα 'πρεπε λοιπόν, όπως έχουν τα πράγματα σήμερα, να υποταχθούν στις ανώτερες επιταγές που αφορούν την ύπαρξη του έθνους και στις απαιτήσεις του πολιτικού ρεαλισμού. Αυτό που προέχει είναι να βγούμε από την κρίση, να εξουδετερώσουμε τις αντιθέσεις που την προκάλεσαν, να εισαγάγουμε στη δημόσια ζωή μας άνθεκτικούς μηχανισμούς διαλόγου και κοινωνικής ενσωμάτωσης με τρόπο τέτοιο, ώστε ο καθοδηγητικός ρόλος του ΕΠΕΚ και ο μονοκομματικός χαρακτήρας του συστήματος να μην ξανατεθούν υπό αμφισβήτηση.

Πρώτη προϋπόθεση αυτού του έγχειρήματος: πρέπει να συντριβεί το τείχος δυσπιστίας και έχθρότητας που ορθώνεται ανάμεσα στην έξουσία και το κοινωνικό σύνολο, και που οφείλεται στις καταναγκαστικές δραστηριότητες που ακολούθησαν τα γεγονότα του 'Ιουνίου. 'Εχω μάλιστα τη γνώμη πως το πρώτο βήμα προς αυτή την κατεύθυνση μπορεί να γίνει από έσας προσωπικά: θα παρείχατε, λχ., ήθικη ικανοποίηση στους εργαζομένους εάν μιλούσατε, με την ευκαιρία των κινητοποιήσεων στις 26 'Ιουνίου του '76, ανοιχτά και δημόσια για «εργατικές έξεγέρσεις», εάν ανακαλούσατε τους χαρακτηρισμούς που είχατε χρησιμοποιήσει για τις κινητοποιήσεις στις 20 Δεκεμβρίου του '70. Τις λέξεις όμως πρέπει να ακολουθήσουν και τα έργα, ο πραγματικός δηλαδή τερατισμός της βίας: όσον αφορά τις πειθαρχικές απολύσεις το πιο επείγον μέτρο είναι η επαναπροσλήψη όλων των απολυμένων με τους ίδιους ακριβώς όρους όπως σας τους ζήτησαν πρόσφατα οι χίλιοι περίπου εργαζόμενοι στο Ούρσους. 'Εξίσου επείγουσα είναι η άπελευθέρωση όλων όσων έχουν παραπεμφθεί για τα γεγονότα του

'Αντιπρόσωπος: 'Ακόμη ένα σημείο που αφορά τους βουλευτές. Νομίζω πως οι βουλευτές που εκλέγουμε δεν ενδιαφέρονται καθόλου για την περιοχή τους. 'Αδιαφορούν έντελώς! Δεν έχουν καμιά περιέργεια για τα ζητήματα που μας αφορούν, δεν έρχονται στο ναυπηγείο, ούτε καν για να συζητήσουμε, όπως κάνουμε τώρα. 'Ερχονται όμως όταν πλησιάζουν οι εκλογές. Για να τους ψηφίσουμε. Τότε ζητούν επαφή μαζί μας, μας ένοχλούν, μας διαβεβαιώνουν για το δίκιο μας, και μετά δεν ξανακούμε τίποτε.

Γιαρουσέλακι: Ξέρετε τί σημαίνει για το στρατιώτη το όπλο του; Αυτό το όπλο, ένα θαυμάσιο όπλο, που σ' αυτό όσο και στους στρατιώτες μας χρωστάμε το ότι είμαστε ο δεύτερος στρατός του Συμφώνου της Βαρσοβίας, ένας στρατός που μπορεί να σας κάνει περήφανους, πραγματικά περήφανους —ένας καλός, πειθαρχημένος, γεμάτος αυθουσία και ιδεαλισμό στρατός. Μια μορφή όμως εξάρτυση έχει κερδηθεί με σκληρή δουλειά. Ξέρετε τί σημαίνει το όπλο για το στρατιώτη; Το όπλο —πρόκειται για ιερό πράγμα, γιατί δεν έχει το δικαίωμα να το δώσει, δεν έχει δικαίωμα να το εγκαταλείψει. Με μεγάλο κόπο εργάζεται στο πεδίο των άσκήσεων, στο στρατόπεδο, για την τελειοποίηση αυτού του όπλου, εργάζεται για να το διατηρεί σε καλή κατάσταση και σε έτοιμότητα. Και μπροστά στα μάτια του το όπλο αυτό καίγεται, καίγονται τα τάνκς, καίγονται τα τεθωρακισμένα!

'Αντιπρόσωπος: Σύντροφε Γκιέρεκ, αν θέλουμε να μιλάμε για κάποια ανανέωση, αυτή είναι. —Ξέρετε ποιά είναι η ανανέωση; είναι αυτοί που βρίσκονται εδώ! Αυτοί που είναι έναντιον του Γκιέρεκ και της Λαϊκής Πολωνίας, αυτοί τώρα κοιμούνται στο σπίτι τους.

Στολάχτοις: Ξέρω, υπάρχουν πολλές κατηγορίες έναντιον της πολιτοφυλακής. Πολλές απ' αυτές είναι δικαιολογημένες, μερικές όμως, κατά τη γνώμη μου, είναι άδικαιολόγητες. Θέλω να σας πω, σύντροφοι, στα σώματα αυτά εργάζονται άνθρωποι σαν έσας —εργάτες, γιοί εργατών, ακριβώς σαν κι έσας.

Γκιέρεκ: "Όχι, στο μέλλον δεν πρόκειται να ξαναγίνουν τέτοιες συναντήσεις.

Ίουνιου· δύο λύσεις φαίνονται δυνατές: ή αναθεώρηση όλων των δικών, ή —δπως πρότεινε ή 'Επισκοπή— ή άμνήστευση για κάθε υπόθεση, χωρίς εξαίρεση, που σχετίζεται με τὰ γεγονότα του Ίουνιου.

Σήμερα θά 'πρεπε να δοθεί στους κοινωνιολόγους, στους οικονομολόγους, στους νομικούς, ή δυνατότητα να ασκήσουν τη βασική τους λειτουργία ως εϊδήμονες του κοινωνικού συνόλου, και τὸ ρόλο αυτό θά 'πρεπε να τὸν παίξουν στο πλαίσιο μιᾶς συζήτησης θαρραλέας και δημόσιας γύρω από τὸ ζήτημα τῶν ποικίλων ἐναλλακτικῶν λύσεων για τὴν οικονομική και κοινωνική πολιτική, και γύρω από τὸ ζήτημα τῶν νέων προοπτικῶν θεσμικῆς ἀναδιάρθρωσης. Αυτό απαιτεϊ να δοθοῦν στη δημοσιότητα περισσότερες πληροφορίες, και να διευρυνθεϊ επίσης πραγματικά ή ελευθερία τῆς συζήτησης και του τύπου.

Πρέπει, ἀκόμη, να ξαναδοθεϊ στα συνδικάτα ή αὐτονομία τους και ὁ —ξεχασμένος— ρόλος τους τῶν ὑπερασπιστῶν τῶν συμφερόντων του εργαζομένου. Ὅσο διαρκούσαν οί συγκρούσεις για ἐργασιακά ζητήματα, τὰ συνδικάτα, τόσο τὸ 1976 ὅσο και τὸ 1970, ἀποδείχτηκαν ἀνύπαρκτα. Ἡ πείρα δείχνει ότι ή αὐτονομία τῶν συνδικάτων καταργήθηκε πάντα στο ὄνομα τῆς διοικητικῆς διασφάλισης του καθοδηγητικού ρόλου του Κόμματος, ἐξαιτίας δηλαδή του φόβου που αισθάνονται οί πολιτικοί ὑπάλληλοι ἀπέναντι σε μιὰ ἀνεξάρτητη στάση τῶν ἀντιπροσώπων τῶν εργαζομένων. Ἡ διάρκεια, λοιπόν, κάθε ἐμπειρίας «αὐτονομοποίησης» του συνδικαλιστικού κινήματος ἐξαρτάται ἀπὸ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο τὸ Κόμμα ἀντιλαμβάνεται και ὑλοποιεϊ τὸν καθοδηγητικό του ρόλο: πρέπει να δημιουργηθοῦν καινούριες βάσεις για ἕναν διάλογο περισσότερο δημοκρατικό, περισσότερο ἄμεσο.

Ἐσεῖς εἶστε ὁ κύριος ἀποδέκτης τῆς ἐπιστολῆς μου, ή ὁποία ὠστόσο ἀποτελεϊ πράξη πολιτικού διαλόγου γύρω ἀπὸ θέματα που ἀφοροῦν ὀλόκληρο τὸν κόσμο. Ἡ ἐκκλήσή μου για μιὰ ρεαλιστική λύση ἀπευθύνεται τόσο στις ἀρχές ὅσο και στο κοινωνικό σύνολο και στα σημαντικά «κέντρα κοινῆς γνώμης». Για τὸ λόγο αὐτὸ πιστεύω πὼς ή πρωτοβουλία μου θά 'πρεπε να γίνει γνωστή στην κοινὴ γνώμη τῆς χώρας μας και στους φιλικούς πρὸς ἐμᾶς κύκλους τῆς ξένης κοινῆς γνώμης. Αἰσθάνομαι λοιπόν τὴν ὑποχρέωση να σᾶς ἐνημερώσω πὼς στέλνω αὐτὸ τὸ γράμμα και στην Ἐπισκοπή τῆς Πολωνίας, στην Ἐπιτροπή για τὴν Ὑπεράσπιση τῶν εργατῶν, στην ἡγεσία του Ἰταλικου Κ. Κ. και στὸν κεντρικό συνδικαλιστικό φορέα τῆς Ἰταλίας CGIL.

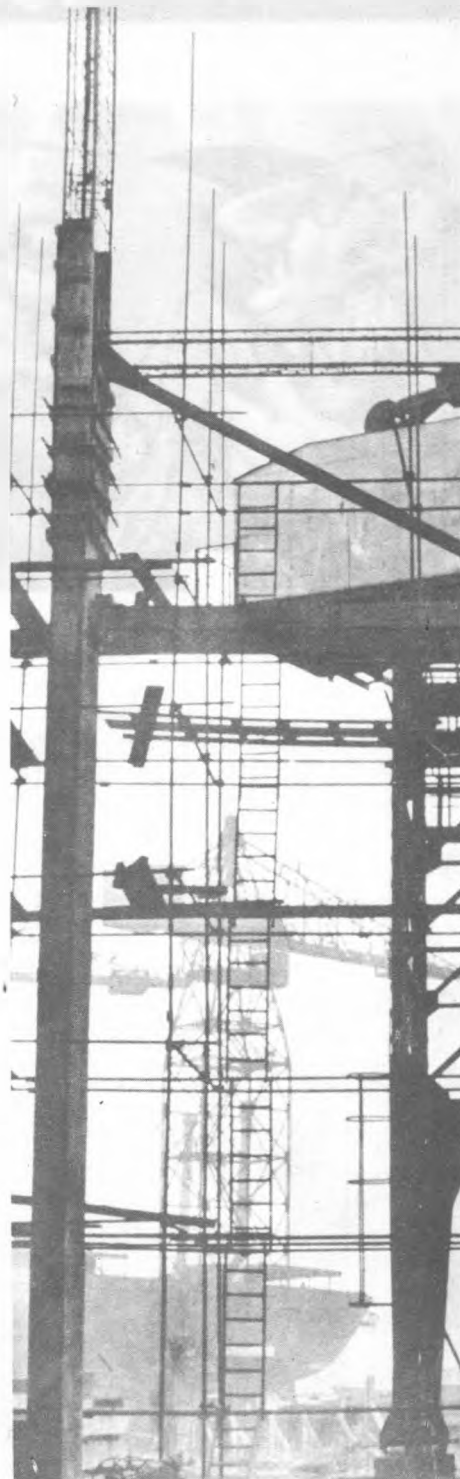
Σᾶς παρακαλῶ, πολίτη Πρῶτε Γραμματέα, να δεχτεῖτε τὴν ἐκφραση τῆς εἰλικρινοῦς μου ἐκτίμησης.

Κάρολ Μοτσελέφσκι

μετάφραση: Γιώργος Καρρᾶς

Οί Πολωνοί ἐργάτες ἔχουν πολλὰ να ποῦν με τὸν σύντροφο Γκιέρσεκ

Διεθνής Έπικαιρότητα

Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΟΓΕΡΜΑΝΙΚΗ ΗΓΕΜΟΝΙΑ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

Αν θά 'θελε κανείς να συνοψίσει με λίγα λόγια τί καινούριο έφερε στον κόσμο τὸ 1976, να εντοπίσει τὰ κρίσιμα σημεία τῶν διεθνῶν «εξελίξεων» πὸν ἀποφασιστικὰ θὰ βαρύνουν στὸ μέλλον, εἶναι ὑποχρεωμένος να σταθεῖ σὲ τούτη τὴν κεφαλαιώδη διαπίστωση: ὅτι ἐγκαθιδρύθηκε στὴν Εὐρώπη, ἢ συσσωρεύθηκαν οἱ προϋποθέσεις γιὰ νὰ ἐγκαθιδρυθεῖ, ἡ ἀμερικανογερμανικὴ ἡγεμονία.

Ἡ κατάσταση πὸν διαμορφώθηκε ἢ τείνει νὰ διαμορφωθεῖ εἶναι σχετικὰ καινούρια, παρόλο πὸν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς δεκαετίας τοῦ '70 εἶχαμε τίς πρῶτες ἐνδείξεις. Ἦδη ἀπὸ τότε, οἱ μεγάλες ἱμπεριαλιστικὲς δυνάμεις προσπαθοῦν νὰ ἀνασυγκροτηθοῦν σὲ νέες βάσεις, καὶ ἡ παγκόσμια ἱμπεριαλιστικὴ ἀλυσίδα παρουσιάζεται με μιὰ νέα ἀρθρωση, ἐπομένως καὶ με νέα ποιότητα ἀντοχῆς. Τὸ καινούριο στὸ ὁποῖο πρέπει νὰ σταθοῦμε εἶναι ὅτι ἡ ὑπερκυριαρχία τοῦ ἀμερικανοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἔχει ἀποκατασταθεῖ. Παρὰ τὰ πλήγματα πὸν δέχτηκαν τὰ τελευταῖα χρόνια (με κορυφαία περίπτωση τὴν ἀπώλεια ὁλόκληρης τῆς Ἰνδοκίνας, ὕστερα ἀπὸ τὴν ἐποποιία τῆς βιετναμικῆς ἐπανάστασης), παρὰ τὴ διαμφισβήτηση τῆς δυνάμει τους ἀπὸ τίς προσπάθειες γιὰ μιὰν αὐτονομημένη ἐνωμένη Εὐρώπη πὸν ὁραματιζόταν ὁ Ντὲ Γκῶλ, παρὰ τὴν οἰκονομικὴ καὶ στρατιωτικὴ ἰσχύ τῆς ΕΣΣΔ, οἱ ΗΠΑ βρίσκουν τὰ οἰκονομικά, τὰ πολιτικοστρατιωτικὰ καὶ τὰ ἰδεολογικὰ μέσα γιὰ νὰ σταθεροποιήσουν καὶ πάλι τὴ θέση τους σὲ νέες βάσεις.

Ἐντούτοις, ἡ ἐνδυνάμωση τοῦ ἀμερικανοῦ ἱμπεριαλισμοῦ δὲν μοιάζει με τὴν παλαιότερη δόξα του, τῆς ἀμέσως μεταπολεμικῆς περιόδου, ἐποχὴ πὸν ἄπλωνε τὴν κυριαρχία του στὴν Εὐρώπη καὶ τὸν κόσμο ὅλο χωρὶς ἀντιστάσεις, καλύπτοντας ἀπλῶς τὸ κενὸ πὸν εἶχε δημιουργήσει ὁ πόλεμος καὶ ἡ φθορὰ τῶν παλαιῶν ἱμπεριαλιστικῶν δυνάμεων, τῆς Μ. Βρετανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Γερμανίας καὶ Ἰαπωνίας. Αὐτὴ ἡ εἰδυλλιακὴ ἐποχὴ ἔχει περάσει ἀνεπιστρέπτει γιὰ τίς ΗΠΑ. Σήμερα, γιὰ νὰ κερδίσει καὶ νὰ διατηρήσει τὸν ἡγεμονικὸ ρόλο χρειάζονται συγκρούσεις ὄχι μόνο ἐνάντια στοὺς ἀντικειμενικοὺς ταξικούς ἐχθροὺς ἀλλὰ καὶ ἐνάντια στοὺς χρεσι-

Διεθνής Έπικαιρότητα

νους συνεταιίρους. Κοντολογίς, ό ήγεμονικός ρόλος τών ΗΠΑ σήμερα εξασφαλίζεται χάρη σέ ένα τεράστιο πλέγμα διαμεσολαβήσεων από ενδιάμεσες δυνάμεις, τίς όποιες άφενός πρέπει νά προσεταιριστεί, γιατί δέν γίνεται διαφορετικά —άρα νά συμβιβαστεί— και άφετέρου νά υποτάξει. Η νέα κατάσταση αντανακλά μιá νέα άρθρωση τών παγκόσμιων σχέσεων τής καπιταλιστικής παραγωγής και μιá νέα μορφή διεθνούς κοινωνικοποίησης τής εργασίας· μ' άλλα λόγια, αντιστοιχεί στίς νέες μορφές τού ιμπεριαλιστικού καταμερισμού εργασίας.

Τό θέμα φυσικά έχει τεράστιες θεωρητικές και πρακτικές προεκτάσεις, πού είναι αδύνατο ακόμη και νά επισημανθούν σ' ένα πρόχειρο σημείωμα. Έδω θά θίξουμε μιá και μόνο πλευρά του: ότι δηλαδή στόν εύρωπαϊκό χώρο ή ήγεμονία τών ΗΠΑ οικοδομείται στη βάση μιáς ιδιότυπης συμμαχίας με τή Δυτική Γερμανία, καθυποτάσσοντας τίς αντίσταςεις πού συναντά από τίς άστικές τάξεις τών άλλων καπιταλιστικών χωρών τής Δυτικής Εύρώπης, και επιβάλλοντας μιá όρισμένη ιεραρχία ανάμεσά τους, ανάλογα με τόν συγκεκριμένο συσχετισμό δυνάμεων.

Τό ζήτημα στόν τόπο μας ελάχιστα έχει συζητηθεί. Αντίθετα έχει συγκαλυφθεί από τή συγκλίνουσα δράση δυό ιδεών πού δέν επιτρέπουν ούτε νά περιγραφτούν τά δεδομένα τής πραγματικής διεθνούς πολιτικής, ούτε νά αναπτυχθεί κάποιος γόνιμος προβληματισμός. Προβάλλεται, λοιπόν, από τή μιá μεριά ή θεωρία τών «Υπερδυνάμεων», πού βλέπει τόν κόσμο χωρισμένο σέ δυό στρατόπεδα άμετακίνητα και αυτοαναπαραγόμενα, κάτι σάν προπατορικό άμάρτημα πού βαραίνει στη μοίρα τής ανθρωπότητας, και πού συντελέστηκε στη Μόσχα, στό Πότσδαμ και στη Γιάлта... Ό Δυτικός και Άνατολικός κόσμος μοιάζουν αιώνιοι· ή μόνη άλλαγή πού μπορεί νά φανταστεί κανείς είναι ή καταστροφή τού ενός από τόν άλλο, αλλά, επειδή τά μέσα άποτροπής ή άμησης άντεπίθεσης είναι εκατέρωθεν ισοδύναμα, τό φάσμα τού άμοιβαίου άφανισμού και τών δύο στρατοπέδων —τής ανθρωπότητας— προβάλλει άπειλητικά με όλες τίς παραλυτικές παρενέργειές του. Ξανακαθόμαστε έτσι σι' αυγά μας, οϊκτίροντας ή θαυμάζοντας τήν αιωνιότητα τών δύο κόσμων: δέν μένει παρά νά εϊμαστε με τόν ένα ή με τόν άλλο, και άν αλλάξουμε άπόψεις —γιατί οί άνθρωποι αλλάζουν μυαλά— θά εϊμαστε με τόν άλλο ή με τόν ένα. Αυτά διδάσκει ή μιá θεωρία. Και ή άλλη, ή διδύμη άδερφή της: Ό «Δυτικός κόσμος» μοιάζει με πυραμίδα, είναι πυραμίδα. Στην κορυφή της βρίσκεται ή ύπερδύναμη ΗΠΑ. στη βάση της εμείς και άλλοι σάν και μās. Έτσι τό μόνο πού έχουμε νά σκεφτούμε είναι ή θέση μας στην πυραμίδα τής ύποταγής, νά ανέβουμε π.χ. λίγο πιό πάνω ώστε νά δεχόμαστε λιγότερο πιεστικά τό βάρος της. Γι' αυτό πρέπει νά άρπαχτούμε, κυριολεκτικά και μεταφορικά, από κάποια ενδιάμεση φίλη δύναμη (γαλλική, γερμανική, σονηδοσοσιαλιστική) πού άνασύροντάς μας από τήν «υπανάπτυξη» θά μās ανεβάσει στό ανώτερο επίπεδό της. Αυτά είναι ή πεμπτουσία τού νεοελληνικού ρεαλιστικού πολιτικού στοχασμοῦ.

Όστόσο πυραμίδες δέν υπάρχουν. Αντίθετα υπάρχει μιá όρισμένη άρθρωση καπιταλιστικών δυνάμεων —άλυσίδα— πού συντίθεται με βάση τόν μεταξύ τους συσχετισμό δυνάμεων, συσχετισμό δυνάμεων πού αλλάζει συνεχώς. Είναι φανερό ότι αυτή ή νέα άρθρωση τών δυνάμεων τού ιμπεριαλισμοῦ άναδεικνύει τή συγκεκριμένη μορφή τής νέας ήγεμονίας και καθορίζει τή θέση τών κυριαρχομένων: ή όλη διαδικασία είναι πόλεμος, σύγκρουση σέ όλα τά επίπεδα, άγρια μάχη για τήν ήγεμονία, τής όποιας τό άποτέλεσμα δέν είναι ούτε προδικασμένο ούτε προφητικά προβλέψιμο. Από τήν έκβαση τής μάχης αυτής καθορίζεται και ή δική μας

Διεθνής Έπικαιρότητα

«μοίρα» —δηλαδή μιάς χώρας όπως η Ελλάδα— που θα της υπαγορεύσει τη συγκεκριμένη θέση στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, την ειδική λειτουργία στην παγκόσμια αναδιάρθρωση των σχέσεων παραγωγής, και τον ειδικό ρόλο στις διεθνείς πολιτικές σχέσεις. Σε ό,τι μās αφορά, η μάχη κρίνεται και στον δικό μας χώρο, όπου τα προβλήματα χάνουν ξαφνικά τον διεθνικό χαρακτήρα τους, γίνονται ντόπια, ελληνικά, ελληνικότατα, έσωτερικεύονται.

“Ας δούμε όμως τί γίνεται στον κόσμο. Το πρώτο, όπως είπαμε, που γίνεται ή έγινε ένμέρει, και που δεν είδαμε, είναι η αναδιάταξη των ιμπεριαλιστικών δυνάμεων στο χώρο της Ευρώπης υπό την ανισόμερη σε αναλογία και ισχύ ήγεμονία των ΗΠΑ και της Δυτικής Γερμανίας. Καταρχήν τα δεδομένα:

—Το δολάριο απέκτησε ξανά τα δυό τελευταία χρόνια, και κυρίως το 1976, φερεγγυότητα στη διεθνή χρηματαγορά, χάρη στην εξαγωγή της αμερικανικής οικονομικής κρίσης —που συνεχίζεται—, πράγμα που επέτρεψε σημαντική ανάκαμψη της οικονομίας της. Παράλληλα, η χρησιμοποίηση του μέσου της αύξησης της τιμής του πετρελαίου, στην οποία συνέργησαν οι πετρελαιοπαραγωγές χώρες του αραβικού κόσμου, έθεσε την οικονομία των ευρωπαϊκών κρατών μπροστά σε τρομερά προβλήματα που αδυνατούν να λύσουν, εξόν και αν δεχτούν την αμερικανική ήγεμονία στην οποία και αναγκάζονται να ενδώσουν.

—Οι ΗΠΑ ανέκτησαν τις κυριότερες θέσεις τους στη Μέση Ανατολή, εκτοπίζοντας αντίστοιχα την ΕΣΣΔ ή κωνιοτροποιώντας τις «σοσιαλιστικές» προοπτικές των στρατιωτικών δικτατοριών της περιοχής αυτής. Έχοντας ορμητήριο το θεοκρατικό και ζάπλοτο Ιράν του Σάχη, τη Σαουδική Αραβία και το Ισραήλ, επέξέτειναν την κυριαρχία τους στην Αίγυπτο, και τώρα προσθέτουν τη «σοσιαλιστική» Συρία και τον ντεφάκτο διαμελισμένο Λίβανο.

Η οικονομική και στρατιωτική ισχύς της Γερμανίας

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΚΑΙ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ:

- Ακαθάριστο εθνικό προϊόν 1975	1928 δισεκατομ. γαλλ. φράγκα
- Ακαθάριστο εθνικό προϊόν κατά κεφαλή	31000 γαλλ. φράγ.
- Ποσοστό Α.Ε.Π 1975 - 1976	+5,5%
- Ποσοστό άνεργιας (Σεπτέμβριος 1976)	3,7%
- Πληθωρισμός (Σεπτέμβριος 1976)	5%
- Έξωωτερικό έμποριο 1975: εξαγωγές	41 δισεκ. γαλλ. φρ.
- Έξωωτερικό έμποριο 1975: εισαγωγές	368 δισεκ. γαλλ. φρ.

Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΟΣ

I Ένοπλες δυνάμεις:

Ξηρά	326000 άντρες
Αέρας	104000 "
Θάλασσα	36000 "
συνολο	466000
Ασφάλεια έδάφους	28000
Δυνάμεις μεθοριακής ασφάλειας	
καί αστυνομίας	32000
Έκπαιδευμένοι έφεδροι	1300000

II Μάχιμες μονάδες:

Μεραρχίες έκωστρατευμένες (κεζικά)	7
Μεραρχίες τεθωρακισμένες	3
Όρεινή μεραρχία	1
Μεραρχία αλεξιπτωτιστών	1

III Πολεμική αεροπορία:

Μοίρες καταδιωκτικών δομωαριστικών	14
Μοίρες καταδιωκτικών	4
Μοίρες μεταφορών	7
Μοίρες άναγνωριστικών	2
Σμήνη έκτοξεύσεως πυραύλων Pershing έδάφους	2
Σμήνη έκτοξεύσεως άντιαεροπορικών πυραύλων «Nike» και «Hawk»	15

IV Πολεμικό ναυτικό:

Υποβρύχια	9
Άντιτορπιλικά	8
Άντιτορπιλικά συνοδείας	6
Περιπολικά	45
Ναρχοβέτιδες	72
Άκταινωροί	7

Πηγή: Stockholm International Peace Research Institute

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΟ

Τό πλεόνασμα της Γερμανίας και της Ιαπωνίας και τό έλλειμμα των άλλων χωρών

		Σεπτέμβριος 1975	Ίούλιος 1976	Σεπτέμβριος 1976
Ηνωμένες Πολιτείες (σε εκατομμ. δολάρια)	Έξαγωγές	9104	9716	9871
	Εισαγωγές	8820	10093	11448
	Υπόλοιπο	+284	-377	-1577
Μεγάλη Βρετανία (σε εκατ. λίρες)	Έξαγωγές	1585	1955	2140
	Εισαγωγές	1807	2482	2505
	Υπόλοιπο	-222	-527	-365
Γαλλία (σε εκατ. φράγκα)	Έξαγωγές	17461	23745	22068
	Εισαγωγές	17819	23482	26156
	Υπόλοιπο	-358	+263	-4088
Ίταλία (σε εκατ. λιρέτες)	Έξαγωγές	1969	2988	2713
	Εισαγωγές	2384	2883	3225
	Υπόλοιπο	-415	+105	-512
Όμοσπονδιακή Γερμανία (σε εκατ. μάρκα)	Έξαγωγές	18496	21332	23000
	Εισαγωγές	15733	18739	18400
	Υπόλοιπο	+2763	+2593	+4600
Ίαπωνία (σε εκατ. δολάρια)	Έξαγωγές	4468	5782	6020
	Εισαγωγές	4051	4777	4820
	Υπόλοιπο	+417	+1005	+1200

Πηγή: Financial Times, 15 Νοεμβρίου 1976

Διεθνής Έπικαιρότητα

Παράλληλα, η μόνη ουσιαστική έστια πολιτικής, εθνικής και κοινωνικής αντίστασης, οι Παλαιστίνιοι, καταδικάστηκαν εν ψυχρώ σε γενοκτονία μπροστά στην όποια ο «ελεύθερος» και πολιτισμένος κόσμος έσείγησε. Οί επιτυχίες αυτές των ΗΠΑ, μαζί με άλλους παράγοντες, έπιτρέπουν στις ΗΠΑ είτε άμεσα είτε έμμεσα —κυρίως με τη διαμεσολάβηση της Δυτ. Γερμανίας—, να άσκούν διαιτητικό ρόλο μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, ταυτόχρονα να συμπιέζουν την Ιταλία, να περιορίζουν τις, έκφυλιζόμενες άλλωστε, αυτονομιστικές τάσεις της Γαλλίας, και να άποτρέπουν την κοινωνική άλλαγή στη μετεπαναστατική Πορτογαλία.

—Ματαιώνεται τó σχέδιο του Ζισκάρ Ντ' Έσταιν στη Γαλλία, πού παραλλάσσοντας τó παλαιό ντεγκωλικό όνειρο για μιá ένωμένη υπό την ήγεμονία της Γαλλίας Εύρώπη, επιδίωκε μιá ένωμένη φιλοαμερικανική Εύρώπη υπό τη συγκυριαρχία Γαλλίας και Δυτικής Γερμανίας. Στη μεταντεγκωλική Εύρώπη ή αντίθεση της Δυτικής Γερμανίας και οί οικονομικές δυνατότητες ήταν τέτοιες πού ή γραμμή υποχώρησης του γαλλικού καπιταλισμού, με τις μειωμένες δυνατότητες, να μήν μπορεί να όρθοποδήσει.

—Έγκαθιδρύεται άθεσμοποίητο, ντεφάκτο, ένα είδος «διευθυντηρίου» στο πλαίσιο της Άτλαντικής Συμμαχίας, άποτελούμενο από τις ισχυρές βιομηχανικές χώρες: ΗΠΑ, Άγγλία, Γαλλία, Δυτ. Γερμανία, τó όποιο, όχι χωρίς αντίστάσεις βέβαια εκ μέρους των Κάτω Χωρών και των Σκανδιναβών, θά παίξει διευθυντικό ρόλο σε βάρος των υπόλοιπων δυνάμεων της συμμαχίας. Όστόσο οί ΗΠΑ έχουν πετύχει: και ό Κίσιγκερ τó έχει τονίσει στην τελευταία σύνοδο του Συμβουλίου της Συμμαχίας στις Βρυξέλλες, ώστε οί ρόλοι των μελών του Διευθυντηρίου δέν είναι ούτε ισότιμοι ούτε όμοιοι. Η έπιρροή της κάθε δύναμης θά είναι άνάλογη με τη βιομηχανική και χρηματιστική της δύναμη. Έπομένως ή Δυτ. Γερμανία, ή όποια όχι μόνο παρουσιάζει την άκμαιότερη από κάθε άποψη οίκονομία, αλλά διαθέτει ένα πολιτικό σύστημα και μιá μορφή Κράτους πού δέν προμηνύει πολιτική ρευστότητα, άλλαγές και αστάθεια —σε αντίθεση με τη Γαλλία—, θά παίξει τόν πρώτο ρόλο, ενώ συνάμα όφείλει να παραχωρεί, σε τελευταία άνάλυση, ήγεμονική θέση στις ΗΠΑ πού διαθέτουν μεγαλύτερη οίκονομική ισχύ, τά όπλα μαζικής καταστροφής και τις άμεσες πολιτικοοικονομικές διασυνδέσεις με τó σύνολο των χωρών της Άτλαντικής Συμμαχίας και έξω άπ' αυτήν.

—Ίδιαίτερα στον ευρωπαϊκό χώρο, τó καινούριο πού συντελέστηκε, και διενθύνεται με ταχύτατο ρυθμό, είναι ό πλήρης επανεξοπλισμός της Δυτικής Γερμανίας, όχι μόνο με συμβατικά όπλα αλλά και με πυρηνικά. Έπιπλέον ή Δυτική Γερμανία έλέγχει τούς στρατούς πολλών χωρών μελών του ΝΑΤΟ —ένμέρει και τόν έλληνικό και τόν τουρκικό— προμηθενόντάς τους σύγχρονο στρατιωτικό έξοπλισμό, ενώ παράλληλα προχωρεί σε πυρηνικές εγκαταστάσεις σε άλλες περιοχές του κόσμου (Βραζιλία). Ό ρυθμός άλλωστε αύξησης των στρατιωτικών δαπανών της Δ. Γερμανίας είναι έξωφρενικός: ή αύξηση υπολογίζεται σε 20% τά τελευταία χρόνια (βλ. Monde Diplomatique, έλλην. έκδ. Διεθνής πολιτική, Δεκ. 1976).

—Τό διευθυντήριο στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, για τó όποιο μιλήσαμε, άποσαφήνισε και τούς στόχους της στρατηγικής του: σκλήρυνση των σχέσεων Άνατολής και Δύσης, καταπολέμηση του «εύρωκομμουνισμού», είσοδος της Ίσπανίας στο ΝΑΤΟ μετά τις έκλογές του Μάη του 1977, αύξηση των στρατιωτικών δαπανών για τόν «έκσυγχρονισμό» των στρατών των μελών του ΝΑΤΟ.

Διεθνής Έπικαιρότητα

—Τέλος, το διευθυντήριο του ΝΑΤΟ έχει ως φυσική του προέκταση τη δημιουργία ανάλογου διευθυντηρίου στο πλαίσιο της Κοινής Άγορας, αλλά εδώ με περισσότερο τονισμένο το ρόλο της Δυτικής Γερμανίας. Πρώτη μεγάλη επιτυχία ήταν η απόφαση της Έπιτροπής των Κοινοτήτων της 20ής Σεπτ. του 1976 για την έκλογή, με άμεση καθολική ψηφοφορία στις χώρες-μέλη, των αντιπροσώπων στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, σε χρόνο και με προϋποθέσεις που θα αποφασίσει χωριστά κάθε χώρα. Η απόφαση αυτή ανατρέπει τη σύμβαση της Ρώμης του 1960 που προέβλεπε ότι οι εκλογές για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πρέπει να γίνουν την ίδια μέρα, με βάση κοινό για όλες τις χώρες τρόπο έκλογής των αντιπροσώπων. Η απόφαση έχει το νόημα ότι έτσι θα εκμηδενιστεί εύκολα η δύναμη των σοσιαλιστών και κομμουνιστών της Γαλλίας και Ιταλίας. Η απόφαση για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο είχε τη συνέχειά της: Υιοθετήθηκε από τη γαλλική κυβέρνηση του Ζισκάρ, πράγμα που διχάζει τη γαλλική αστική τάξη, και υποσκάπτει τη θέση του Ζισκάρ σε όφελος του Σιράκ (βλ. στο ίδιο τεύχος, Μ. Καβουριάρη, «Γαλλία: η έρπουσα κρίση του κυβερνητικού συνασπισμού»). Παράλληλα οι διαβουλεύσεις και η καμπάνια για τη διαμόρφωση των υπερεθνικών πολιτικών δυνάμεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας έχει πάρει το δρόμο της. Αυτές οι υπερεθνικές πολιτικές δυνάμεις εξοπλίζουν τη Γερμανία με τα πολιτικά όργανα κυριαρχίας στο πλαίσιο της ΕΟΚ. Την έννοια αυτή έχει η σύμπληξη του υπερεθνικού χριστιανοδημοκρατικού ρεύματος (Λεό Τίντερμανς), του κεντρώου των φιλελευθερο-δημοκρατικών (Γκαστόν Θόρν) και του σοσιαλδημοκρατικού (Βίλχελμ Ντρέχερ) που βρίσκονται ουσιαστικά υπό την καθοδήγηση των αντίστοιχων πολιτικών δυνάμεων της Δυτικής Γερμανίας.

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πολιτική του Κάρτερ ευνουεί και προωθεί την οικοδόμηση της ενωμένης Ευρώπης, φτάνει η οικοδόμηση αυτή να γίνει υπό την αμερικανογερμανική ηγεμονία. Σημειώνεται έτσι μια αλλαγή στα μέσα της αμερικανικής εξωτερικής πολιτικής —όχι όμως και στους σκοπούς της— αφού ο Κίσινγκερ προωθούσε τις διμερείς διασυνδέσεις ΗΠΑ και επιμέρους χωρών. Σε παγκόσμιο επίπεδο άλλωστε οι ΗΠΑ ευνουούν τώρα παρόμοιες ομαδοποιήσεις, στο εσωτερικό των οποίων υποστηρίζουν εκείνη την ισχυρή δύναμη που η πολιτική της και οι ανάγκες της περισσότερο προσανατολίζονται προς τα αμερικανικά συμφέροντα. Για παράδειγμα, στην Ευρώπη τη Δ. Γερμανία, στη Μ. Ανατολή το Ιράν, στη Λατινική Αμερική τη Βραζιλία. Οι χώρες αυτές θα παίξουν το ρόλο κράτους-χωροφύλακα, προνομιακού και προνομιούχου συμμάχου.

Η κατάσταση αυτή διαμορφώνεται όχι βέβαια χωρίς συγκρούσεις και αντιθέσεις μεταξύ των συνταίρων: Οι ΗΠΑ π.χ. δεν μπόρεσαν να κάμψουν τη γερμανική οικονομία, ούτε να την υποχρεώσουν να υποτιμήσει το νόμισμά της, πράγμα που καλλιεργεί τις πληθωριστικές τάσεις και τη φυγή κεφαλαίων προς τη Δ. Γερμανία. Το γερμανικό εξωτερικό εμπόριο επίσης εξακολουθεί να είναι ανθηρό, τα πλεονάσματά του σημαντικά, ανερχόμενα, ενώ αντίθετα το αμερικανικό παρουσιάζεται με αυξανόμενη τάση ελλειμματικό (βλ. πίνακα).

Η γεροαμερικανική ηγεμονία, και αυτό είναι το σημαντικότερο, έχει την υποστήριξη του σημαντικότερου τμήματος των αστικών τάξεων των δυτικοευρωπαϊκών χωρών, ή καλύτερα καταφέρει να υποχρεώσει τις ενλόγω αστικές τάξεις να δεχτούν οικονομικές και πολιτικές προδιαγραφές του άξονα Ουάσινγκτον-Βόννης. Έτσι η τομή δεν είναι ανάμεσα ΗΠΑ-Δυτικής Γερμανίας από τη μια και υπόλοιπων χωρών από την άλλη, αλλά αμερικανο-γερμανικός ιμπεριαλισμός και τα τμήματα των υπόλοιπων ευρωπα-

Διεθνής Έπικαιρότητα

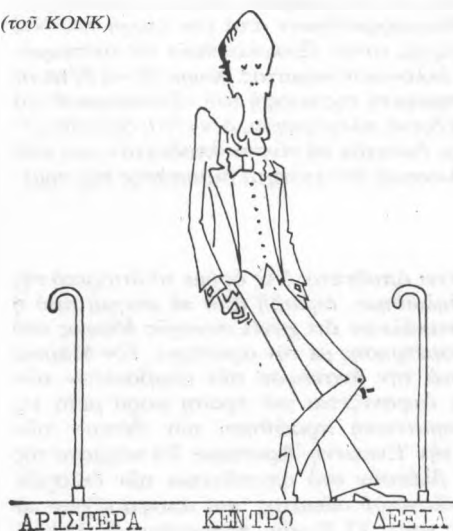
ϊκῶν ἰμπεριαλιστικῶν δυνάμεων πού τούς ἀκολουθοῦν, καί ἀπό τήν ἄλλη κυρίως τά ἐργατικά κινήματα τῆς Εὐρώπης. Ἐν ὅσο μεταξὺ ἀπό τήν πλευρά τῶν ἀστικῶν τάξεων ὑπάρχουν αὐτονομιστικές τάσεις —καί ὑπάρχουν π.χ. στή Γαλλία— αὐτό δέν εἶναι τὸ καθοριστικό. Οἱ ἀστικές τάξεις στή γενικότερη κίνησή τους εἶναι ἐξαρτημένες ἀπὸ τήν ἀμερικανογερομανική συμμαχία, χάρις στήν ὁποία μποροῦν, σέ τελευταία ἀνάλυση, νά διατηροῦνται ὡς τάξεις. Ἄλλωστε τὸ νέο ἱμπεριαλισμὸν δέν κρύβει τὸ στόχο του: νά καταπολεμήσει ἀποτελεσματικά τὴν ἀνοδο τῶν δυνάμεων τῆς Ἀριστερᾶς στή Γαλλία, τὴν ἀνάπτυξη τῶν κομμουνιστικοσοσιαλιστικῶν δυνάμεων στήν Ἰταλία καί Ἰσπανία, νά καθυποτάξει τὴν ἀντίστοιχη στήν Πορτογαλία, νά καθυποτάξει τὴν ἀντίστοιχη ἀνεξαρτησίας στήν Ἑλλάδα καί Τουρκία, νά παρέμβει στὰ Βαλκάνια. Ἐτοίμο τὸ χάσμα μεταξὺ Βόρειας καί Νότιας Εὐρώπης θὰ διατηρηθεῖ, θὰ ἀποφευχθοῦν οἱ ὁποιοδήποτε προοπτικὲς κοινωνικῶν καί πολιτικῶν ἀλλαγῶν στὸν εὐπαθῆ χώρο τῆς Μεσογείου, καί θὰ διατηρηθοῦν οἱ χώρες τοῦ Τρίτου Κόσμου στήν κατάστασή τοῦ πενόμενου νεοαποικίου. Ἀπώτερος στόχος εἶναι τὸ ξεπέραςμα τῆς κρίσης τοῦ καπιταλιστικοῦ συστήματος πού ἔρπει καί ὀγκώνεται τὰ τελευταία χρόνια καί παρουσιάζει συμπτώματα ἀνίατων παθήσεων.

Ὅσο ἂν οἱ ἀρρώστιες ὀδηγοῦν πρὸς τὸ θάνατο τῶν βιολογικῶν ὀργανισμῶν, οἱ κρίσεις τῶν πολιτικο-οικονομικῶν συστημάτων δέν προδικάζουν τὴν κατάρρευσή τους. Ἀλλὰ δημιουργοῦνται περισσότερες ἢ πολλὲς δυνατότητες δράσης ἐκείνων τῶν πολιτικῶν καί κοινωνικῶν δυνάμεων πού δέν μποροῦν καί δέν θέλουν νά δεχτοῦν ἄλλο νὰ τοὺς κυβερνᾷ ὁ κόσμος τῶν λίγων καί ἰσχυρῶν. Οἱ πολλοὶ ὅμως πρέπει νά τοὺς ὑποχρεώσουν καί νά μὴν μποροῦν...

Δ. ΜΗΛΙΑΚΗΣ

ΓΑΛΛΙΑ: Η ΕΡΠΟΥΣΑ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΟΥ ΣΥΝΑΣΠΙΣΜΟΥ

(τοῦ ΚΟΝΚ)

Ἡ Γαλλία, ἀπὸ τὴν προεδρικές ἐκλογές τοῦ 1974, ἔχει μπεῖ σὲ περίοδο πολιτικῆς κρίσης, κυρίως σὲ τὸν χώρο τῶν δυνάμεων πού ἀσκοῦν τὴν ἐξουσία, δηλαδή στήν πλειοψηφία πού δημιουργήθηκε γύρω ἀπὸ τὸν Βαλερὺ Ζισκάρ Ντ' Ἐσταίν, μετὰ τὴν ἐπιτυχία του σὲ τὴν προεδρικές ἐκλογές, ὅπου εἶχε ἀντιπάλους τὸν ὑποψήφιο τῆς πλειοψηφίας τῆς U.D.R. ("Ἐνωση γιὰ τὴ Δημοκρατία) Ζ. Σαμπάν Ντελμάς, καί τὸν ὑποψήφιο τοῦ προγράμματος τῆς Ἐνωμένης Ἀριστερᾶς Φ. Μιττεράν. Τμήμα τῆς UDR με ἐπικεφαλῆς τὸν Ζ. Σιράκ ὑποστήριξε τὸν Ζισκάρ ἀπὸ τὸν πρῶτο γύρο. Ὁ Σιράκ ἀνέλαβε τὴν πρωθυπουργία, γιὰ νά παραιτηθεῖ 27 μῆνες ἀργότερα, τὸν Αὐγούστο τοῦ 1976.

Στὸ κείμενο αὐτὸ ἐπιχειροῦμε μιά ἀνάλυση τῆς ἔρπονσας κρίσης σὲ τὸν χώρο τοῦ κυβερνητικοῦ συνασπισμοῦ, τῶν αἰτιῶν καί τῶν προοπτικῶν τῆς ἐνόψει τῶν δημοτικῶν ἐκλογῶν πού θὰ γίνουν σὲ λίγους μῆνες, καί τῶν βουλευτικῶν τοῦ 1978.

Ὁ Ζισκάρ Ντ' Ἐσταίν κέρδισε σὲ τὴν προεδρικές ἐκλογές στὸν δεύτερο γύρο με ἐλάχιστη πλειοψηφία ἐναντι τοῦ Φ. Μιττεράν. Ἡ ἐκλογή τοῦ προέδρου βασίζεται σὲ τὴν ἀρχὴ τῆς καθολικῆς ψηφοφορίας, καί ὁ πρόεδρος ἀσκεῖ τὰ καθήκοντά του ἐξ ὀνόματος ὅλων τῶν πολιτῶν.

Διεθνής Έπικαιρότητα

Ο Ζισκάρ έγινε πρόεδρος, αφού επί χρόνια είχε διατελέσει υπουργός οικονομικών, σε περίοδο βαθιάς οικονομικής κρίσης, με κύριες εκδηλώσεις τον πληθωρισμό και την ανεργία. Τα οικονομικά μέτρα του Προέδρου είχαν για αποτέλεσμα την επιδείνωση της θέσης των εργαζομένων και την αύξηση της ανεργίας. Ευρύτερες μάζες του γαλλικού λαού είναι έτοιμες να δεχτούν το πρόγραμμα της Ένωμένης Αριστεράς, όπως φάνηκε στην εκλογική αναμέτρηση της 14-21 Νοεμβρίου. Η μετατόπιση του εκλογικού σώματος προς τα αριστερά (περίπου 6%) κλόνισε τις θέσεις και τη συνοχή της προεδρικής πλειοψηφίας.

Η σημερινή προεδρική πλειοψηφία στηρίζεται σε μια άρχικη αδυναμία, σε ένα είδος προπατορικού άμαρτήματος. Για πρώτη φορά στην ιστορία της 5ης Γαλλικής Δημοκρατίας ο πρόεδρος εκλέγεται χωρίς τη συγκατάθεση του μεγαλύτερου κόμματος του κυβερνητικού συνασπισμού, δηλαδή των δυνάμεων που επικαλούνται την πολιτική κληρονομιά του στρατηγού Ντε Γκώλ. Η πλειοψηφία της UDR και ο εκλογικός μηχανισμός της είχαν ταχθεί υπέρ της υποψηφιότητας του Σαμπάν Ντελμάς. Ο Ζισκάρ, όταν έβαλε υποψηφιότητα, όχι μόνο δεν ανήκε στην UDR, που ήταν η βασική πολιτική δύναμη στο χώρο της εξουσίας, αλλά ήταν και ο βασικός συντελεστής της παραίτησης του Ντε Γκώλ, με το να ταχθεί με τις δυνάμεις του «όχι» στο δημοψήφισμα του 1969.

Μόνο χάρη στην αποστασία του Σιράκ, τότε υπουργού εσωτερικών, ο Ζισκάρ κατόρθωσε να υπερφαλαγγίσει τον ντεγκωλικό υποψήφιο στον πρώτο γύρο και να μείνει μόνος αντίπαλος του Μιττεράν στον δεύτερο, οπότε οι ντεγκωλικοί υποχρεώθηκαν να τον ψηφίσουν. Όμως η επιτυχία του έμοιαζε υπονομευμένη. Βρέθηκε πρόεδρος της δημοκρατίας με ευρύτερες εξουσίες από το σύνταγμα, χωρίς να διαθέτει τη δύναμη που θα του επέτρεπε να ασκήσει την πολιτική του, έστω και αν πρωθυπουργός ήταν ο Σιράκ, έστω κι αν ο τελευταίος από τα τέλη του 1974 ελέγχει την UDR.

Η UDR, μόλο που ανήκει στην προεδρική πλειοψηφία, δεν ήταν διατεθειμένη να δεχτεί μια πολιτική που θέτει σε αμφισβήτηση όριμένες αρχές που διαμορφώθηκαν από την εποχή του Ντε Γκώλ, στο βαθμό που οι αρχές αυτές εξακολουθούν να συσπειρώνουν ευρύτερες μάζες του εκλογικού σώματος. Χωρίς δέ να θέτει σε αμφισβήτηση, και με τη σημερινή της μορφή του «Συναγερομού για τη Δημοκρατία», την προεδρική πλειοψηφία, δεν είναι διατεθειμένη να δεχτεί «όσα δεν είναι δυνατόν να γίνουν αποδεκτά», και εδώ διαφαίνεται ίσως μια μελλοντική δυνατότητα διάσπασης της σημερινής πλειοψηφίας.

Τί δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτό; Άς δούμε το ιστορικό της κρίσης από τότε που εκδηλώθηκε, δηλαδή από τη στιγμή που η προεδρική πλειοψηφία ανακάλυψε ότι χάνει συνεχώς έδαφος στο επίπεδο της εκλογικής αναμέτρησης με την αριστερά. Τον Μάρτιο του 1976, στις εκλογές για την ανανέωση των συμβουλίων των διοικητικών περιφερειών, εμφανίζεται για πρώτη φορά μετά τις προεδρικές εκλογές η σημαντική προώθηση των θέσεων των κομμάτων που αποτελούν την Ένωμένη Αριστερά. Τα κόμματα της προεδρικής πλειοψηφίας βλέπουν στο αποτέλεσμα των εκλογών μια προειδοποίηση του εκλογικού σώματος, και αποφασίζουν να συντονίσουν τις ενέργειές τους. Ο Σιράκ, προερχόμενος από το

Sabadel

Διεθνής Έπικαιρότητα

μεγαλύτερο κόμμα της προεδρικής πλειοψηφίας και συγχρόνως πρωθυπουργός, αναλαμβάνει το συντονισμό και την ενεργοποίηση των κομμάτων της προεδρικής πλειοψηφίας. Είμαστε ακόμη στη φάση όπου όλες οι πρωτοβουλίες παίρνονται με βάση την UDR.

Παρά τον καινούριο ρόλο του Σιράκ, οι αντιθέσεις ανάμεσα στα κόμματα της προεδρικής πλειοψηφίας, και κυρίως ανάμεσα στην UDR και τους ύπολοιπους, δεν αμβλύνονται αλλά αντίθετα, από τον Μάιο του 1976, όξύνονται, όταν ο Ζ. Λεκαννέ, τότε ύπουργός δικαιοσύνης, ιδρύει το κέντρο των σοσιαλδημοκρατών το οποίο η UDR βλέπει σαν συντονισμένη επίθεση εναντίον της από τους Λεκαννέ και Πονιατόφσκι, βασικότερου στελέχους του κόμματος των Άνεξαρτητων Δημοκρατών (R.I. — ίδρυτής του, ο Ζισκάρ).

Την ίδια περίοδο ή δυσαρέσκεια στους κόλπους της UDR μεγαλώνει, όταν ο Μέγυ, αρχηγός του Γενικού Έπιτελείου, δημοσιεύει στην επιθεώρηση Défense Nationale ένα άρθρο όπου εξετάζει το ενδεχόμενο της συμμετοχής των γαλλικών δυνάμεων, σε περίπτωση σύγκρουσης Άνατολής-Δύσης, στα ανατολικά σύνορα της Δυτ. Γερμανίας, επικαιροποιώντας έτσι το πρόβλημα της επανασύνδεσης της Γαλλίας με το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ, γεγονός που οι ντεγκωλικοί το θεώρησαν πλήγμα της εθνικής ανεξαρτησίας.

Οι αντιθέσεις ανάμεσα στα κόμματα της προεδρικής πλειοψηφίας εκδηλώνονται και στο χώρο της οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής της κυβέρνησης, με άφορη τη συζήτηση του νομοσχεδίου για τη φορολογία της υπεραξίας.

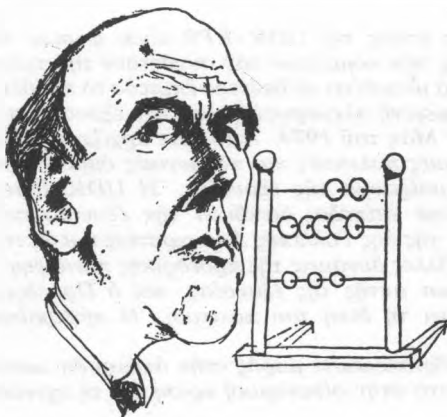
Στο τέλος του Αύγουστου ο Σιράκ παραιτείται, δηλώνοντας ότι «δεν διαθέτει τα μέσα τα οποία θεωρεί απαραίτητα για να είναι αποτελεσματικός σαν πρωθυπουργός». Ένα μήνα μετά, ζητάει να συκληθεί έκτακτο συνέδριο της UDR με στόχο τη δημιουργία ενός πλατιού λαϊκού κινήματος, όπως λέει στο λόγο του στο Egletons.

Στη φάση αυτή, οι αντιθέσεις συγκεκριμενοποιούνται δλο και περισσότερο, και φέρνουν σε άμεση σύγκρουση το κόμμα που έχει την πλειοψηφία στη βουλή, δηλαδή την UDR, με τον πρόεδρο της Δημοκρατίας. Άφορη γι' αυτό δίνουν:

— Το σχέδιο νόμου για τη μετατροπή σε έσωτερικό δίκαιο της μεταρρύθμισης του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου, που άποφασίστηκε παρουσία του Ζισκάρ, στην Τζαμάικα, τον Άανουάριο του 1976. Κατά την UDR, ή μεταρρύθμιση οδηγεί στην ένισχυση της ηγεμονίας των ΗΠΑ και στη μείωση του ρόλου της Γαλλίας στον διεθνή καταμερισμό της εργασίας. Ειδικά ή κριτική της στρέφεται εναντίον της εγκατάλειψης του χρυσού, της θεσμοθέτησης του συστήματος των κυμαινομένων νομισμάτων, και της αύξημένης δύναμης του δολαρίου ανάμεσα στα 16 νομίσματα που καθορίζουν την αξία της χρηματικής μονάδας του Δ.Ν.Τ.

— Το σχέδιο για την έκλογή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με καθολική ψηφοφορία και οι άρμοδιότητές του κυρίως στον καθορισμό της οικονομικής πολιτικής των χωρών-μελών. Κατά την UDR ή έκλογή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με καθολική ψηφοφορία θα έχει αποτέλεσμα να μειωθεί ή ανεξαρτησία των χωρών-μελών της κοινότητας. Ο Μ. Ντεμπρέ, πρωθυπουργός επί Ντε Γκώλ, παίρνει την πρωτοβουλία για τη δημιουργία, στις 20 Άανουαρίου του 1977, μιας εθνικής έπιτροπής για την ένωση και την ανεξαρτησία της Ευρώπης.

— Η έπιλογή, από τον πρόεδρο, του Μ. d'Ornano, στελέχους του κόμματος του Ζισκάρ, ως ύποψηφίου για τη Δημαρχία του Παρισιού, εξοργίζει την UDR, πολλά δέ μέλη της καταγγέλλουν τις συστηματικές προσπάθειες των συμμάχων της και του Προέδρου για την πολιτική και έκλογική αποδυνάμωση του κόμματός τους.

Διεθνής Έπικαιρότητα

Κατά την UDR αυτό που προέχει είναι η διατήρηση των θέσεών της μπροστά στην άνοδική πορεία των δυνάμεων της Ένωμένης Άριστεράς και η διεκδίκηση του ρόλου της ως του μεγαλύτερου κόμματος της προεδρικής πλειοψηφίας, δηλαδή η διεκδίκηση της εξουσίας. Η θέση της στο πλαίσιο της προεδρικής πλειοψηφίας ενισχύεται στις τμηματικές βουλευτικές εκλογές στις 14-21 Νοεμβρίου. Οί υποψήφιοι της UDR, Σιράκ και Τιμπερί, βγαίνουν από τον πρώτο γύρο. Αντίθετα, δύο υποψήφιοι του κόμματος του Ζισκάρ χάνουν την έδρα τους. Αυτό, παρά τη σημαντική άνοδο της άριστεράς και κυρίως των σοσιαλιστών, η UDR τὸ θεώρησε νίκη της στη διαμάχη της με τις άλλες δυνάμεις της προεδρικής πλειοψηφίας.

Ποιὸ είναι τὸ ἀντικείμενο αὐτῆς τῆς διαμάχης, πὸν κορυφαίες της στιγμές είναι ἡ παραίτηση τοῦ Σιράκ καὶ τὸ ἔκτακτο συνέδριο τῆς UDR τῆς 5ης Δεκεμβρίου ἀπὸ τὸ ὁποῖο βγήκε ἕνας καινούριος πολιτικὸς σχηματισμὸς, ὁ «Συναγερμὸς γιὰ τὴ Δημοκρατία» (R.P.R.); Εἶπαμε ὅτι γιὰ τὴν UDR-RPR αὐτὸ πὸν προέχει εἶναι ἡ διατήρηση τῆς ἐκλογικῆς τῆς δυνάμεις καὶ ἡ ἀνακατάληψη ὁλόκληρης τῆς ἐξουσίας στὸ πλαίσιο τῆς σημερινῆς ἢ κάποιας ἄλλης προεδρικής πλειοψηφίας. Καὶ γιὰ νὰ διατηρήσει τὴν ἐκλογικὴ τῆς δυνάμη μπροστὰ στὴν ἀνοδικὴ πορεία τῶν δυνάμεων τῆς Ένωμένης Άριστεράς, ἡ UDR-RPR εἶναι ὑποχρεωμένη νὰ διαφοροποιηθεῖ σὲ σχέση μὲ τὴν πολιτικὴ τοῦ Προέδρου, τόσο στὸ χῶρο τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς πολιτικῆς (παρόλο πὸν καὶ γι' αὐτὴν καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους σχηματισμοὺς τῆς πλειοψηφίας, πρῶτος στόχος εἶναι ἡ καταπολέμηση τοῦ πληθωρισμοῦ), ὅσο καὶ στὸ χῶρο τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς καὶ τῆς οἰκοδόμησης τῆς Εὐρώπης. Οἱ μεταρρυθμίσεις τοῦ Ζισκάρ, χωρὶς νὰ βγάξουν τὴ Γαλλία ἀπὸ τὴν κρίση (ἡ σημερινὴ κρίση δὲν εἶναι κρίση μεμονωμένων ἐθνικῶν οἰκονομιῶν, ἀλλὰ τοῦ Κεφαλαιοκρατικοῦ Τρόπου Παραγωγῆς στὸ σύνολό του) δημιουργοῦν δυσαρέσκεια σὲ εὐρύτατες μάζες τοῦ γαλλικοῦ λαοῦ, ἕνα μέρος τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ τὴν ἐκλογικὴ βάση τῆς UDR-RPR.

Ἡ ἐπιστροφή σὲ ἀρχές τοῦ γκωλισμοῦ, γιὰ τὸ ρόλο τῆς Γαλλίας στὸν διεθνή καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας, γιὰ τὴν ἀποτελεσματικὴ ἄμυνα, βασισμένη στὴν πυρηνικὴ ἀποθάρρυνση, γιὰ τὴν ἀνεξαρτησία τῆς Γαλλίας, ἀποτελοῦν πάντα κινητήριες δυνάμεις γιὰ τὸν γαλλικὸ λαὸ καὶ γιὰ μεγάλο μέρος τοῦ γαλλικοῦ κεφαλαίου πὸν ξέρει τὸν τρόπο νὰ μετατρέπει τὶς ἰδέες αὐτὲς σὲ κέρδη. Ἐτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ περίεργη συμμαχία ἀνάμεσα στοὺς «βαρόνους» τοῦ γκωλισμοῦ (Ντεμπρέ, Γκισάρ, Σανγκινετί, ἀκόμη καὶ Σαμπὰν Ντελμάς), τὸν Σιράκ καὶ τὸ μεγάλο κεφάλαιο μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ντασώ.

Ὁ προσανατολισμὸς αὐτὸς τῆς UDR-RPR εἶναι φυσικὸ νὰ δηλητηριάζει τὶς σχέσεις τῶν κομμάτων πὸν συνθέτουν τὴν προεδρική πλειοψηφία καὶ νὰ μεταθέτει σὲ δεῦτερο ἐπίπεδο τὸ πρόβλημα τῆς ἐξουσίας. Ἡ σημερινὴ πλειοψηφία πήρε τὴν ἐξουσία σὲς προεδρικές ἐκλογές τοῦ Μάη τοῦ 1974. Ἀπὸ τότε ἀρχίζει ἡ πάλι ἀνάμεσα σὲς διαφορετικὲς πολιτικὲς καὶ κοινωνικὲς ομάδες πὸν τὴν συνθέτουν γιὰ τὸ μοῖρασμα τῆς ἐξουσίας. Ἡ UDR, ὄντας πλειοψηφία στὸ πολιτικὸ ἐπίπεδο, διεκδικεῖ τὴν ἐξουσία πὸν κατεῖχε ὅλη τὴν περίοδο τῆς 5ης Γαλλικῆς Δημοκρατίας καὶ ὡς τὴν ἐκλογὴ τοῦ Ζισκάρ. Οἱ ἄλλες δυνάμεις τῆς προεδρικής πλειοψηφίας διεκδικοῦν ἕνα τμῆμα αὐτῆς τῆς ἐξουσίας, καὶ ὁ Πρόεδρος προσπαθεῖ νὰ ἐφαρμόσει τὴ δική του πολιτικὴ. Ἡ σύγκρουση γίνεται ἀναπόφευκτη.

Σήμερα στὴ Γαλλία βρισκόμαστε μπρὸς στὴν ἀκόλουθη κατάσταση: ὁ Ζισκάρ, μπροστὰ στὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ τὴ σχετικὴ

ἀπὸ ἀριστερά:
Γκισάρ, Κοιὴ ντε Μιρβίλ, Σιράκ, Περροφίτ κ.ἄ.
βαρόνοι τοῦ γκωλισμοῦ

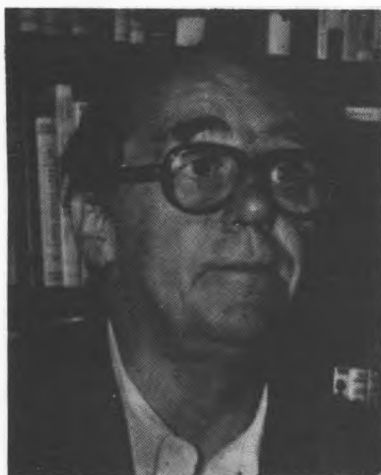
Διεθνής Έπικαιρότητα

συνοχή των δυνάμεων της Ένωμένης Άριστερᾶς δείχνει να άποτυχαίνει. Ο Σιράκ με τὸ «Συναγερμὸ γιὰ τὴ Δημοκρατία» ἀρχίζει μιὰ καινούρια προσπάθεια γιὰ τὴν ἀνασύνταξη τῶν δυνάμεων ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν ἀποτελεσματικὰ τὴν Ένωμένη Άριστερὰ στὶς δημοτικὲς ἐκλογὲς ποὺ θὰ γίνουν σὲ λίγους μῆνες, καὶ κυρίως στὶς βουλευτικὲς τοῦ 1978. Ἡ διαδικασία γιὰ τὴ δημιουργία τῆς χαρισματικῆς φυσιογνωμίας ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἠγηθεῖ, νὰ συσπειρώσει καὶ νὰ κινητοποιήσει δυνάμεις, ἐνόψει δύσκολων ἐκλογικῶν ἀναμετρήσεων, ἔχει ἀρχίσει. Ὁ Σιράκ, πρόεδρος ἐνὸς καινούριου πολιτικοῦ σχηματισμοῦ, τοποθετεῖ τὸ κόμμα του στὸ πλαίσιο τῆς σημερινῆς πλειοψηφίας: «Ὁ Συναγερμὸς γιὰ τὴ Δημοκρατία τοποθετεῖται ἀποφασιστικὰ στὸ χῶρο τῆς πλειοψηφίας. Δὲν ξέρω ἂν θὰ εἶναι σὲ λίγο δλόκληρη ἢ πλειοψηφία. Ἐκεῖνο ποὺ ξέρω εἶναι ὅτι θὰ ἀνήκει δλόκληρος στὴν πλειοψηφία». Οἱ φιλοδοξίες του ὅμως πάνε πολὺ μακρύτερα. Στὸ κάτω ἢ περίοδος ἀπὸ τὶς ἐκλογὲς τοῦ 1974 μέχρι σήμερα ἔδειξε ὅτι ὁ πρόεδρος γιὰ νὰ κυβερνήσει πρέπει νὰ ἐλέγχει ἀπόλυτα τὴ βουλή. Ἐνας τρόπος εἶναι νὰ προέρχεται ἀπὸ τὸ κόμμα τῆς πλειοψηφίας.

Μ. ΚΑΒΟΥΡΙΑΡΗΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΤΩΝ ΙΔΕΩΝ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΓΕΡΜΑΝΙΕΣ

Συνέντευξη
τοῦ **Heinrich Böll**
στὴν ἔφημερίδα
«**Le Monde**»

Τὰ τελευταῖα χρόνια, ὁ δυτικογερμανὸς συγγραφέας Χάινριχ Μπὲλ (βραβεῖο Νόμπελ 1972) ἐκφράστηκε συχνὰ δημόσια γιὰ ὀρισμένες «ὀδυνῆρες» πλευρὲς τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων στὴ χώρα του: ἐναντίον τῶν «ἐπισημῶν ἀπαγορεύσεων», τῆς —θεσμοθετημένης ἢ μὴ— ἐπισημᾶνε τὴν ἀποδοκιμασία τῶν διανοουμένων ὡς πνευματικῶν πατέρων τῆς τρομοκρατίας, κατηγόρησε τὸ ἐγχεῖρημα ποὺ ὁ ἴδιος ἀποκαλεῖ «δυσφήμιση τῆς πιὸ ἀπλῆς ριζοσπαστικότητας». Στὰ δύο τελευταῖα βιβλία του, *Ἡ χαμένη τιμὴ τῆς Κατερίνας Μπλουμ* καὶ *Ἐκθεση γιὰ τὴν ἠθικὴ κατάσταση τοῦ ἔθνους*, ἀντιμετωπίζει ἄμεσα τὴν ἐπικαιρότητα, στὸ πρῶτο περιγράφοντας τὶς συνέπειες μιᾶς ἀντιτρομοκρατικῆς ὑστερίας ποὺ καλλιιεργεῖ «ὀρισμένους τύπους», καὶ στὸ δεῦτερο σιγματίζοντας, με ὕφος σατιρικό, τὸν χαφιεδισμό καὶ τὴν ἀνάπτυξη τῶν μυστικῶν ὑπηρεσιῶν.

Δέχτηκε στὸ σπίτι του στὴν Κολονία τὸν τραγουδιστὴ Βόλφ Μπίρμαν, ὁ ὁποῖος ἀπελάθηκε ἀπὸ τὴ Λαϊκὴ Δημοκρατία τῆς Γερμανίας καὶ στερήθηκε τὴν ἀνατολικογερμανικὴ του ἰθαγένεια. Ὁ ἴδιος ὁ Μπὲλ εἶναι ἄλλωστε ἀπὸ τοὺς ἰδρυτὲς τῆς «Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴ διαφύλαξη τῆς ἐλευθερίας καὶ τοῦ σοσιαλισμοῦ», ἡ ὁποία ἀγωνίζεται «γιὰ τὴν εξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας τόσο στὴ Δυτικὴ ὅσο καὶ στὴν Ἀνατολικὴ Γερμανία». Στὸ κείμενο ποὺ δημοσιεύεται παρακάτω, συνέντευξη στὴν ἔφημερίδα *Le Monde*, δημοσιευμένη στὶς 13.1.77, ὁ Χ. Μπὲλ μιλάει γιὰ τὶς «ἐπίσημες ἀπαγορεύσεις», τὸν ἀντικομμουνισμό, τὸ φόβο τοῦ πληθωρισμοῦ καὶ τῆς τρομοκρατίας, γιὰ τὴν «ὑπόθεση τῶν στρατηγῶν», γιὰ τὸν Μπίρμαν, καθὼς καὶ γιὰ τὴ γερμανικὴ ἀριστερὰ καὶ τὴν ἐνότητα τῆς Γερμανίας.

Καταρχήν, δὲν μ' ἀρέσει καὶ πολὺ ἡ ἔκφραση «ἔθνος». Καθόλου μάλιστα. Ἡ λέξη «γερμανικός» ἀνέκαθεν προσδιόριζε μιὰ ὀρι-

Διεθνής Έπικαιρότητα

Η επικοινωνία των ιδεών στις δύο Γερμανίες

σμένη γλώσσα και όχι εθνότητα. Ήταν η γλώσσα που μιλούσε ο λαός σε αντίθεση με τα λατινικά και τα γαλλικά που ήταν γλώσσες του κλήρου και της αριστοκρατίας. Αυτός είναι ο λόγος που δεν μπορώ με κανέναν τρόπο να χρησιμοποιήσω αυτή τη ρίζα για να προσδιορίσω το γερμανικό έθνος με την έννοια του μπισμαρκικού όρου... Η μόνη που διαφύλαξε κάποιους δεσμούς, μιιά ένότητα, είναι αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε «άριστερά» και στις δύο Γερμανίες, τη Δυτική και την Ανατολική. Άς μη χρησιμοποιούμε τη μεγάλη κουβέντα «άριστερά» για την Ανατολική Γερμανία σαν να πρόκειται για «έθνος». Και οι δύο ομάδες πάντοτε πάλευαν και πάσχιζαν ώστε η γερμανική λογοτεχνία και των δύο Δημοκρατιών να δημοσιεύεται αντίστοιχα και στις δύο. Άλλωστε ο μόνος δεσμός που υπάρχει είναι μέσω της λογοτεχνίας. Είναι ενδιαφέρον βέβαια, αλλά οι δυνάμεις της δεξιάς και στα δύο τμήματα της Γερμανίας θέλησαν πάντοτε τη σύγκρουση και την άποφυγη αυτών των δεσμών, της ενότητας.

Φυσικά αυτή η περίφημη ένότητα του γερμανικού έθνους είναι από τα πιο αγαπημένα θέματα των κυριακάτικων κηρυγμάτων στην Όμοσπονδιακή Γερμανία... Άλλά, για τους συντηρητικούς συνιστά απλώς μιιά έννοια ιστορικοπολιτική, άρα άφηρημένη. Οι μόνιμοι που στην πράξη άσκησαν αυτή την ένότητα ήταν οι δύο γερμανικές λογοτεχνίες. Παράδειγμα οι μάχες που δόθηκαν για να δημοσιευτεί στη Δύση ο Μπρέχτ, ή αντίθεση της συντήρησης που τον θεωρούσε μόνο ύμνητή του κομμουνισμού. Κι αυτό έναν συγγραφέα που έγραφε γερμανικά.

Όπως και τώρα με τον Βόλφ Μπίρμαν: Για πολλούς νέους που ανήκουν στην ευρεία έννοια «άριστερά», κι άς μίν μπορούν να αποφασίσουν να ένταχτούν στο DKP ή τα KPD ή σε κάποιο δογματικό γκρουπούσκουλο, ο Μπίρμαν αντιπροσωπεύει κάτι, εκφράζει κάτι, κάποιο πράγμα που άκόμη δεν έχουν βρει. Το ίδιο θα συμβαίνει οπωσδήποτε και με πολλούς νέους της Λαϊκής Δημοκρατίας της Γερμανίας. Έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε —πρόκειται για υπόθεση— τη στάση των κυβερνώντων στη Λ.Δ.Γ., που προσπαθούν να φιμώσουν την έσωτερική αντιπολίτευση. Κι όχι μόνο για τους διανοούμενους αλλά και για τους εργάτες, τους φοιτητές και άλλον κόσμο, ο Βόλφ Μπίρμαν ήταν μιιά φωνή. Μ' όλα αυτά γίνεται αίσθητή μιιά επικοινωνία ιδεών στις δύο Γερμανίες. Το έπισημανε και το κατάλαβε άμέσως ή συντήρηση. Το θεώρησε επικίνδυνο. Κι άς έρχεται, φυσικά, σε αντίφαση με τους λόγους της περι ένότητας του έθνους. Διότι στην περίπτωση του Μπίρμαν διαφαίνεται κάτι και γερμανικό και ένοποιητικό, και από τις δύο πλευρές, έστω κι αν είναι σοσιαλιστικό.

Έτσι το κίνημα για τον Μπίρμαν είναι άπάντηση στους συντηρητικούς που παρουσιάζουν τη Λ.Δ.Γ. σαν σκιάχτρο, και μιιά άθηση για την άριστερά στη Δυτική Γερμανία. Είναι επίσης το παράδειγμα μιιάς άπραγματοποίητης Γερμανίας. Η πραγματοποιήσιμη σοσιαλιστική ένότητα της Γερμανίας δεν είναι αυτή που διακηρύσσουν οι άρχηγοί της Λαϊκής Δ.Γ., αλλά αυτή που εκφράζει ο Μπίρμαν για τους νέους και από τις δυο όχθες. Και η συντήρηση διαισθάνθηκε αυτήν τη δυνατότητα σαν δική της άδυναμία. Ξέρω βέβαια πως δεν πρόκειται για κάποιο μεγάλο κίνημα, για κάποια μεγάλη πολιτική δύναμη, πάντως βγαίνει κάτι κοινό... Οι διανοούμενοι, ένα τμήμα τους μάλλον, θα δει με συμπάθεια αυτό το κίνημα. Άν λάβουμε υπόψη την ολοφάνερη κρίση του SPD, το γεγονός αυτό δεν θα 'ναι επικίνδυνο μόνο για τη συντήρηση αλλά και για τη σοσιαλδημοκρατία. Άναφέρομαι σε μιιά άτμόσφαιρα, δεν κάνω άκόμη άνάλυση του πολιτικού χώρου.

Το 1972 πολλοί διανοούμενοι θεωρούσαν το SPD πολιτική

Διεθνής 'Επικαιρότητα

δύναμη με προοπτικές. Πιστεύω πως αυτή ή πολιτική τους ένταξη το 1972 υπαγορεύτηκε κυρίως από την εξωτερική πολιτική, το άνοιγμα προς την Ανατολή, την πολιτική των συμφωνιών. Όπως-δήποτε συνοδευόταν από την έλπιδα ότι θα έχει και συνέπειες στο εσωτερικό. Όμως αυτή η έλπιδα έσβησε γιατί η σύμπραξη ακριβώς φιλελεύθερων-σοσιαλιστών κατασκεύασε το «άρθρο έναντίον των εξτρεμιστών» και την παράγραφο 88A για υποκίνηση σε βίαιες ενέργειες. Πρόκειται για έναν προαιώνιο φόβο του SPD μπροστά στη δεξιά, φόβο μη θεωρηθεί ριζοσπαστική, αντιπατριωτική. Παλιός τραυματισμός που ακόμη δεν ξεπεράστηκε, και εμποδίζει το SPD να αντιτεθεί στις δημαγωγικές κραυγές της δεξιάς. Έτσι αφέθηκε σε υποχωρήσεις χωρίς να υπολογίσει τις συνέπειες. Ο Μπράντ βέβαια είπε ότι αυτό ήταν λάθος, αλλά φοβάμαι πως είναι πια πολύ αργά, αν λάβουμε υπόψη τη διοικητική διαδικασία, τις ανακρίσεις, το χαφιεδισμό κ.λπ.

Το «άρθρο για τους εξτρεμιστές» είναι η πιό καταστροφική απόφαση των τελευταίων ετών, αν σκεφτούμε τις συνέπειες που έχει στην ανεργία των νέων και τον περιορισμό των φοιτητών.

Η παράγραφος για τη λογοκρισία δεν είναι και τόσο φοβερή για τους συγγραφείς, διότι αυτοί μπορούν να υπερασπιστούν, να δώσουν δημοσιότητα, να γράψουν και να παραπονεθούν για τα προβλήματά τους. Σκεφτείτε όμως τί συμβαίνει με έναν νέο σε κάποιο χωριό που θέλει να γίνει δάσκαλος και έχει κάποιες σοσιαλιστικές ιδέες. Έδω το άρθρο για τον εξτρεμισμό έχει καταστροφικές επιπτώσεις.

Οι κριτικές του εξωτερικού βοήθησαν όπωσδήποτε τους Γερμανούς να συνειδητοποιήσουν το πρόβλημα, αν και συχνά είχαν μιιά δόση υποκρισίας: χρησιμοποιήθηκαν για να τροφοδοτήσουν ένα νέο κύμα αντιγερμανισμού, βασισμένου σε ιστορικά χάσματα, λανθασμένα επικίνδυνα.

Δεν μπορούμε να πούμε ότι ο νόμος αυτός είναι φασιστικός. Ίσως είμαι πολύ γέρος ή πολύ αισιόδοξος. Πρόκειται για κάτι νέο, που συνδέεται με τη μεταπολεμική κατάσταση. Στο εξωτερικό δεν μπορούν να καταλάβουν επ' ουδενί λόγω ότι η απελευθέρωση της Γερμανίας από τον Κόκκινο στρατό συνοδεύτηκε από φρικαλεότητες. Δεν πρόκειται μοναχά για αντικομμουνιστική προπαγάνδα. Υπάρχει βέβαια το φασιστικό στοιχείο, ο αγώνας των ναζι έναντίον των μπολοσεβίκων. Αλλά η εμπειρία των Γερμανών, μετά τον πόλεμο, από τη σοβιετική πολιτική, από τον Κόκκινο στρατό, τις απελάσεις, κ.λπ., είναι ένα δικό μας συστατικό στοιχείο, άγνωστο στη Γαλλία ή την Ιταλία, το οποίο εν πάση περιπτώσει δεν θίγεται εκεί εύκολα...

Θεωρώ ιστορικά πλαστό να βλέπουμε αντικομμουνισμό μόνο στον Αντενάουερ. Το να μην ξεχνούμε ότι η Γερμανία προ του 1933 είχε το πιό δυνατό κομμουνιστικό κόμμα προσδίδει αξία στην εμπειρία αυτής της υπόθεσης. Θεωρώ καθήκον μου να το πω, έστω κι αν έχω τη διάθεση να έρμηνεύσω άλλιώς το φαινόμενο αυτό.

Η σύμπραξη των φιλελεύθερων-σοσιαλιστών το 1969, οι συμφωνίες με την Ανατολή, το γονάτισμα του καγκελάριου Μπράντ μπρός στο μνημείο των νεκρών του γκέτο της Βαρσοβίας, έδωσε συχνά την εντύπωση στο εξωτερικό ότι η Γερμανία ήταν έτοιμη να ξεγράψει το παρελθόν της μέσω των «καλών Γερμανών» που ανέβαιναν στην έξοσια. Έτσι, για παράδειγμα, μετά τον πόλεμο, πολλοί καλοπρο-

Διεθνής Έπικαιρότητα

**Δέν τελειώνουμε ποτέ
με την ιστορία**

αίρετοι ξένοι μου λέγανε για να με κολακεύσουν: «Έσεεις δέν είστε πραγματικός Γερμανός».

Αυτή ή πολιτική τάση δέν ήταν ξεκάθαρη, δέν ήταν πάντως δημοφιλής. Ό τύπος τήν συνόδευε συχνά με άσαφη σχόλια, τὰ όποία σαφώς είναι πιο δημοφιλή. Στις εκλογές του 1972 ό πληθυσμός επικύρωσε τήν πολιτική προς τήν Άνατολή, αλλά μάλλον σκεφτόμενος κάπως έτσι: «Έγινε, γίνεται. Τελειώσαμε με τις επιπτώσεις του πολέμου». Άλλά ποτέ δέν τελειώνουμε με τήν ιστορία. Αυτό δέν γίνεται. Άπ' όπου και να ξεκινήσετε, όποια και να 'ναι ή άφετηρία σας, θά βρεθείτε μπροστά σ' αυτά τὰ δώδεκα χρόνια του έθνικοσοσιαλισμού, τὰ όποία δέν θά μπορέσετε να διαγράψετε από τó ημερολόγιο της παγκόσμιας ιστορίας.

Μπορούμε να τήν αναλύσουμε πολυ καλά με τήν υπόθεση των στρατηγών. Ξαφνικά κάτι ξεπετιέται εκεί. Κάποιος κύριος Ρούντελ. Λένε μόνο ότι ήταν ήρωας, ότι κατέστρεψε τόσα και τόσα τάνκς, αλλά ότι δέν μπορεί κανείς να καταστρέψει τάνκς παρά μονάχα σ' έναν πόλεμο, και ότι αυτός ό πόλεμος δέν ήταν ιδιωτική υπόθεση του κ. Ρούντελ· όλα αυτά δέν λέγονται, άπλούστατα άποκρύπτονται. Σκεπάζονται, σκοτώνονται, σβήνουν. Όλα αυτά δείχνουν άλλη μιá φορά τή σχέση της σοσιαλδημοκρατίας με τó στρατό, τó πλήθος των ένοχών, τις πικρίες, τόν τραυματισμό του 1914 κ.λπ. Φοβᾶμαι ότι ούτε μιá πιο συντηρητική πολιτική δέν μπορεί να έμποδίσει να άσχολούμαστε με τὰ δώδεκα χρόνια της ιστορίας μας. Η οικονομική δύναμη της Δυτικής Γερμανίας συχνά αντιμετωπίζεται στο έξωτερικό σαν «γερμανική άπειλή», σε αντίθεση με τους ίδιους τους Γερμανούς που νιώθουν μάλλον άνασφάλεια, άβεβαιότητα και φόβους για τήν εξέλιξη της χώρας τους.

Αυτοί οί φόβοι είναι άπόλυτα παράλογοι αν λάβουμε υπόψη τή σημερινή οικονομική κατάσταση. Άλλά, αν άντικρίσουμε τήν ιστορία μας, δικαιολογούνται. Στη ζωή μου γνώρισα δύο πληθωρισμούς, ολοκληρωτικούς. Είχαμε τριών ειδών μάρκα, και τó τρίτο δείχνει περιέργως σταθερό. Με ξαφνιάζει.

Μην ξεχνάμε επίσης τους μετανάστες, που άποτελούν μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Όλοι αυτοί έχουν έρθει χωρίς μιá δεκάρα στην τσέπη τους, και άρχισαν εδώ να δημιουργούν.

Άπ' αυτήν τήν άποψη οί άλλες χώρες της Δυτικής Ευρώπης, παρά τις δυσκολίες τους, είναι σχετικά χαϊδεμένες. Σχετικά βέβαια. Άνθρωποι που δούλεψαν όλη τή ζωή τους, που δυο φορές έχασαν όλες τις οικονομίες τους, τήν περιουσία τους, θέλουν πάση θυσία να διατηρήσουν αυτή τή νέα σταθερότητα. Εύκολα μπορείς να τους φοβίσεις. Άκόμη και διότι στις άλλες χώρες της Ευρώπης ή κατάσταση είναι λιγότερο σταθερή. Να τους καταλάβουμε στο ψυχολογικό επίπεδο, έστω κι αν πολιτικά είναι παράλογο.

Αυτήν τήν άνασφάλεια ό κ. Σμιτ πάει να τήν έρεθίσει με τρόπο έντελώς γελοίο και επιπόλαιο, μ' αυτή τήν υπόθεση των συντάξεων. Αυτό τó παιχνίδι — αυτό τó μπλοκάρισμα, όχι άκριβώς μπλοκάρισμα— αυτό τó συνεχές πηγαινε έλα, θά 'χει πολιτικές συνέπειες όπωσδήποτε σημαντικότερες άκόμη και από τó άρθρο για τους έξτρεμιστές. Όχι πώς τó μπλοκάρισμα των συντάξεων θά 'χει καταστροφικές συνέπειες στο οικονομικό επίπεδο, αλλά σκέφτομαι τις ψυχολογικές συνέπειες της γελοιοποίησης των προεκλογικών υποσχέσεων.

Η τρομοκρατία και ό άγώνας ενάντια στις τρομοκρατικές πράξεις έπαιξε τὰ τελευταία χρόνια σημαντικό ρόλο στην καλλιέργεια και τήν έκμετάλλευση αυτών των λανθανουσών άγωνιών του κόσμου. Άλλωστε ήταν και τó πρόσχημα για να περάσουν νόμοι καινούριοι, όπως αυτός εναντίον των έξτρεμιστών.

Άκόμη και σήμερα ό τύπος δίνει άφάνταστη δημοσιότητα σε

Διεθνής Έπικαιρότητα

**Η τρομοκρατία ανασταίνει
την Ίερα Έξέταση**

μια σύλληψη, ενώ από την άλλη η τρομοκρατία που ασκείται σε έναν ποδοσφαιρικό αγώνα —δεν είναι τρομοκρατία το να πετάς μουκάλια ή να απειλείς τον διαιτητή;— περνάει σαν εκδήλωση περιθωριακή και αναπότρεπτη. Η τρομοκρατία ανασταίνει την Ίερα Έξέταση. Αρνούμαστε να δεχτούμε ότι η τρομοκρατία αποτελεί προαιώνιο ευρωπαϊκό φαινόμενο. Ο Ντέ Βαλέρα, άνθρωπος κατά τα άλλα αξιοσέβαστος, ήταν, μόλις πριν από εξήντα χρόνια, ο πιο καταδιωκόμενος τρομοκράτης στη Μ. Βρετανία. Ο Φράνκο, πάλι, ήταν τρομοκράτης. Όταν μιλάμε, λοιπόν, για τρομοκράτες πρέπει να τους κατονομάζουμε, και μάλιστα σε άμεση συνάρτηση με τα πολιτικά τους κίνητρα. Είναι διαφορετικό το πρόβλημα εδώ στην Ομοσπονδιακή Γερμανία, όπου η τρομοκρατία αποτελεί ένα άφηρημένο στοιχείο, απόλυτα παράλογο. Πρόκειται για καθαρά γερμανικό πρόβλημα. Από πού έρχεται; Κανένας δεν άναρωτήθηκε. Είναι τρελό, είναι πραγματικά ανούσιο, για έναν λαό που έχει λιγάκι μελετήσει την ιστορία του, να ταυτίζει την τρομοκρατία με τον αναρχισμό.

Και μεγάλη είναι η ευθύνη των επαϊόντων των επιστημών του ανθρώπου που άφησαν να γίνει η ισοπέδωση: κομμουνισμός-τρομοκρατία-αναρχία· έπρεπε να είχαν επέμβει.

Ακόμη και ένας συντηρητικός ιστορικός της φιλοσοφίας θά πρεπε να γνωρίζει ότι η τρομοκρατία στην Ομοσπονδιακή Γερμανία δεν έχει καμία σχέση με τον κομμουνισμό ή με την κλασική αναρχία, ότι πρόκειται για ιδιόζον φαινόμενο της μεταπολεμικής Γερμανίας που αφορά άμεσα την Ομοσπονδία. Μόνοι τους οι συγγραφείς δεν μπορούν να βγάλουν πέρα αυτό το έργο. Ο τύπος, ή επιτήμη, ή τηλεόραση, φοβήθηκαν να διαφοροποιηθούν. Τώρα, τα πράγματα δεν διορθώνονται. Ωστόσο η έμπειρία των τελευταίων ετών είχε μία τουλάχιστον θετική συνέπεια: βοήθησε να ξρθουν σε έπαφή άνθρωποι που ως τότε ήταν αντίδικοι. Από τους φιλελευθέρους της άριστερας ως τους σοσιαλιστές της άριστερας, αυτή η πολιτική της δυσφήμισης της ίδιας της ριζοσπαστικότητας μās έκανε δλους να συλλογιστούμε και να δημιουργήσουμε νέα αλληλεγγύη. Οί έμπειρίες μου, ακόμη και με συναδέλφους με τους όποιους διαφωνώ πολιτικά, είναι ένθααρυντικές.

Οί μεταφράσεις τῆς «'Οδύσσειας»

Ἡ διδασκαλία τῆς Ὀδύσσειας ἀπὸ μετάφραση στὴν πρώτη τάξη τοῦ γυμνασίου μεταφέρει τὴν τὸ πρόβλημα τῆς μεταγραφῆς τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν ποιητικῶν ἔργων στὴ σχολικὴ πιά πράξη. Καὶ νομίζω πὼς κανένας δὲν θὰ ἀμφισβητοῦσε ὅτι τὸ γενικότερο καὶ ἐπίμαχο μεταφραστικὸ πρόβλημα ἀποκτᾶ πρόσθετες δυσκολίες μέσα στὸ ἐκπαιδευτικὸ πλαίσιο. Ἡ συνοπτικὴ αὐτὴ δήλωση δὲν περιέχει, βέβαια, καμιά οὐσιαστικὴ ἀντίρρηση γιὰ τὴν ὀψιμὴ ἐξάλλου ὑπουργικὴ ἀπόφαση νὰ διδαχτεῖ ἡ ἀρχαία λογοτεχνία στὸ γυμνάσιο ἀπὸ μετάφραση. Σκοπεύει μόνο στὴν ἀνακίνηση κάποιων ἐρωτημάτων, πὺ ἐλπίζω νὰ κριθοῦν καλοπροαίρετα, ἀκόμη κι ἂν δὲν θεωρηθοῦν νόμιμα:

1. Ἐχομε αὐτὴ τὴ στιγμὴ πρόσφορες μεταφράσεις τῆς Ὀδύσσειας γιὰ σχολικὴ χρῆση;
2. Ἄν ὄχι, ποιὸς θὰ ἦταν στὴν προκείμενη περίπτωση ὁ προσφορότερος τύπος μετάφρασης, ὥστε ἡ δουλειὰ ὄλων ἐκείνων πὺ ἐπιδίδονται σ' αὐτὴν τὴ θεάρεστη ἀσκηση νὰ τείνει πρὸς τὰ ἐκεῖ.

1. Ἀναμφισβήτητα ἀπὸ τίς ἔμμετρες μεταφράσεις τῆς Ὀδύσσειας πὺ κατέχομε οἱ δοκιμὲς τῶν Ἑφταλιώτη - Ποριώτη, Σίδερη καὶ Καζαντζάκη - Κακριδῆ καλύπτουν ὄλο τὸ φάσμα, ἀπὸ τὴν ἐπάρκεια ὡς τὸ θαυμασμό. Τὸ ἓνα ἄκρο ὀρίζεται ἀπὸ τὴ δουλειὰ τοῦ Σίδερη· τὸ δεύτερο ἀπὸ τὸν ἄθλο τῶν Καζαντζάκη - Κακριδῆ· καὶ κάπου στὴ μέση βρίσκεται ἡ κατάθεση τοῦ Ἑφταλιώτη. Μὲ τίς προϋποθέσεις αὐτὲς θὰ ἔλεγε κανεὶς δι ἀνακινῶμε ἓνα πρόβλημα πλαστὸ ἢ ἀνύπαρκτο. Ἴσως ὅμως ὄχι, ἂν συμφωνήσουμε πὼς καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς δοκιμὲς μεταφράσεις —καθεμιὰ μὲ τὸν τρόπο τῆς καὶ σὲ διαφορετικὸ βαθμὸ— εἶναι σήμερα καὶ γιὰ τὸν μέσο ἀναγνώστη καὶ γιὰ τὸ μαθητὴ τοῦ Γυμνασίου κάπως ἀνοίκειες. Πιθανὸν γιὰτὶ ὑπακούουν σ' ἓναν κώδικα ποιητικὸ (γλῶσσα, ρυθμὸ καὶ ὕφος), πὺ δὲν εἶναι πιά ὁ ποιητικὸς κώδικας τῆς σύγχρονης ποιήσης, ὅπως αὐτὴ συμπληρώθηκε μὲ τοὺς μείζονες ποιητὲς τῆς γενιᾶς τοῦ '30 καὶ τοὺς καλοὺς ποιητὲς τῆς μεταπολεμικῆς γενιᾶς. Ὡστόσο μιὰ μετάφραση τῆς Ὀδύσσειας, πὺ ἐγκλιματίζεται μάλιστα στὸ σχολικὸ περιβάλλον, πρέπει νὰ ἐκανοποιεῖ πρὶν ἂν ὄλα τὸν ὄρο τῆς οἰκειότητος, παρακολουθώντας τίς διακυμάνσεις τῆς σύγχρονης γλῶσσας καὶ τῆς σύγχρονης ποιητικῆς μὲ κίνηση πὺ περνᾷ ἀπὸ τὸ παρελθὸν πρὸς τὸ παρὸν, καὶ ὄχι μὲ παλινδρομὴ ἀπὸ τὸ παρὸν πρὸς τὸ παρελθὸν. Μιὰ τέτοιου εἶδους μεταφραστικὴ ἀρχὴ πιθανὸν θὰ κατέληγε στὴν

α 1-155

Τὸν ἄντρα τὸν πολύτροπο, Μούσα, ἀνιστόρησε μου, πὺ βρέθηκε ὡς τὰ πέρατα τοῦ κόσμου νὰ γυρνᾷ, ἀφοῦ τὸ κάστρο πάτησε τῆς Τροίας τὸ ἱερό. Γνώρισε πολιτεῖες πολλὲς κι ἔμαθε τὴ βουλὴ πολλῶν ἀνθρώπων, καὶ στοῦ πελάγου τὰ ἀνοιχτὰ βάσταξε βάσανα πολλὰ ἢ καρδιά του, ἔτσι πὺ πῆρε ἐπάνω του καὶ τὴ δικὴ του ζήση καὶ τῶν συντρόφων του τὸ γυρισμό. Ὡστόσο τοὺς συντρόφους του δὲν τοὺς ἐγλίτωσε, κι ἂς τὸ ἔθελε πολὺ ἢ ψυχὴ του· φταῖξαν οἱ ἴδιοι πὺ χαθήκανε ἀπὸ τὰ κρίματά τους: ἄμναλοι καὶ μωροί, πὺ πῆγαν κι ἔφαγαν τὰ βόδια τοῦ ὑπέρλαμπρου Ἡλίου· ὄμως κι αὐτὸς τοὺς ἄρπαξε τοῦ γυρισμοῦ τὴ μέρα. Ἀπὸ ὅπου θῆς, θεά,

Ξεκίνα τὴν αὐτὴν τὴν ἱστορία, κόρη τοῦ Δία, καὶ πὲς τὴν καὶ σὲ μᾶς.

Τότε λοιπὸν οἱ ἄλλοι, ὄλοι ὄσοι ξέφυγαν τὸ ἄγριο φονικό, ἦταν στὸ σπίτι τους, ἀπὸ τὸν πόλεμο μακριὰ καὶ τοῦ πελάου τὸ μόχθο. Καὶ μόνο αὐτόν, πὺ οἱ πόθοι του μοιράζονταν ἀνάμεσα στὴ γῆ του καὶ στὸ ταῖρι του, κοντὰ τῆς τὸν κρατοῦσε ἢ σεβαστὴ νεραίδα Καλυψώ, θεὰ μὲς στίς θεές, στὴ θολωτὴ σπηλιά της, γιὰτὶ τὴν τυραννοῦσε ὁ πόθος της, ἄντρα της νὰ τὸν κάμει. Ὡμως μὲ τοῦ καιροῦ τὰ ἀλλάγματα, ὄταν ὁ χρόνος ἔφτασε πὺ εἶχαν ὀρίσει οἱ θεοὶ καὶ τὸν δικό του γυρισμό, νὰ δεῖ κι αὐτὸς τὸ σπίτι του καὶ τὴν Ἰθάκη, οὔτε κι ἐκεῖ δὲν τοῦ ἔλειψαν οἱ ἀγῶνες, κι ἂς ἦταν πιά μὲς στοὺς δικούς του. Τώρα ὡστόσο ὄλοι οἱ θεοὶ τὸν συμπαθοῦσαν, ἔξὸν ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα· αὐτὸς ἀλύγιστο κρατοῦσε τὸ θυμὸ του γιὰ τὸ θεϊκὸ Ὀδυσσεά, προτοῦ νὰ φτάσει στὸ νησί του.

Μια ἐπείγουσα πρόταση

τοῦ Δ. Ν. Μαρωνίτη

ἀμφισβήτηση τοῦ «ἀρχαϊστικοῦ» ὕφους, τὸ ὁποῖο ἴσχυσε σ' ὄλες σχεδὸν τὶς δόκιμες μεταφράσεις τῆς ἀρχαιοελληνικῆς ποίησης (ἐπικῆς, δραματικῆς καὶ λυρικῆς), πού δοκιμάστηκαν ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ περασμένου αἰώνα ὡς τὶς μέρες μας —οἱ ἐξαιρέσεις εἶναι ἐλάχιστες. Τὸ θέμα πού τίθεται ἐδῶ εἶναι τεράστιο καὶ δὲν ἔχω σκοπὸ καὶ κότσια νὰ τὸ ἐξαντλήσω· ὑποβάλλω μόνον πρὸς κρίση, καὶ πολὺ συνοπτικά, μιὰ πειραματικὴ ἄποψη: μήπως ἔφτασε ὁ καιρὸς ἢ μεταφραστικὴ γλῶσσα πού χρησιμοποιοῦμε γιὰ τὴν ἀρχαία ποίηση νὰ σπάσει τὸ φράγμα τῆς παράδοσης Παλαμᾶ - Σικελιανοῦ - Καζαντζάκη καὶ νὰ ἀφομοιώσει τρόπους πού μᾶς κληροδότησαν ὁ Καβάφης, ὁ Σεφέρης, ὁ Ἐλύτης, ὁ Ρίτσος, οἱ σύγχρονοί τους καὶ οἱ διάδοχοί τους; Καὶ δὲν μιλῶ φυσικά γιὰ διασκευὴ τῆς ἀρχαίας ποίησης σὲ νεωτερικὰ ποιητικὰ ἔργα, ἀλλὰ γιὰ προσπάθεια ἢ μεταφραστικὴ μας γλῶσσα νὰ ἀποβάλλει, στὴν περίπτωσιν τῶν μεταφράσεων ἀρχαίας ποίησης, τὸν ρομαντικὸ τῆς φολκλωρισμὸ ἢ τὴν κλασικιστικὴ τῆς ἐπιτήδευση.

2. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση —καὶ πάντα πειραματικά— ἔφτασε ἴσως ὁ καιρὸς νὰ δοκιμασθεῖ καὶ ἡ μεταγραφή τῆς Ὀδύσειας σὲ ἐλεύθερο (ἐννοῶ ἀστιχουργητὸ) ποιητικὸ λόγο, ὅπου ὁ ρυθμὸς δὲν θὰ ἐπιβάλλεται, ἀλλὰ θὰ ὑποβάλλεται στὴ γλῶσσα, ἀνάλογα μάλιστα μὲ τὶς περιστάσεις: ὑπάρχουν πιστεύω μέρη τῆς Ὀδύσειας πού προσφέρονται περισσότερο σὲ ἀρνητικὴ μεταγραφή καὶ ἄλλα πού γυρεύουν περισσότερο ρυθμικὴ ἀρθρωση. Ὅπως κι ἂν ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἴσως εἶναι καιρὸς, ἐξοικειώνοντας τὰ παιδιά μας μὲ τὴν ἐπικὴ ποίηση, νὰ ἐλευθερώσουμε τὴ μεταφραστικὴ γλῶσσα ἀπὸ τεχνοτροπικὲς συμβάσεις πού σήμερα πιά δίνουν τὴν ἐντύπωση τῆς συντηρητικῆς ἀδράνειας. Τοῦτο φυσικά δὲν σημαίνει πὼς προτείνουμε χρηστικὲς πεζολογικὲς μεταφράσεις τῆς Ὀδύσειας —τέτοιες ἔχουμε ἤδη· ἐπιμένουμε πάντα στὶς ποιητικὲς μεταφράσεις, φρεσκαρισμένες ὅμως μὲ τὴ δική μας ἀνάσα.

Σταματῶ. Σκοπὸς μου δὲν εἶναι νὰ ἀναπτύξω μιὰ θεωρία, ἀλλὰ νὰ ἐκτεθῶ σὲ ἓνα ἀμήχανο πείραμα: οἱ ἐπόμενοι μεταφρασμένοι στίχοι ἀπὸ τὴν πρώτη ραψωδία τῆς Ὀδύσειας φιλοδοξοῦν νὰ ὑπακούσουν στὰ κριτήρια πού δοῖσα προηγουμένως. Ἡ δοκιμὴ αὐτὴ εἶναι ἀδιανόητη δίχως τὸ σφετερισμὸ τῆς δουλειᾶς πού ὑπόκειται στὶς ὀρθόδοξες μεταφράσεις τοῦ Ἐφταλιώτη καὶ προπάντων τῶν Καζαντζάκη - Κακριδῆ. Ἀλλὰ ἴσως ἢ ὀφειλῆ στοὺς ἀκούραστους δασκάλους νὰ πληρώνεται ἀποδοτικότερα ὅταν ἐμπεριέχει κι ἓνα ποσοστὸ ἀνταρσίας —πὺ δὲν εἶναι, ἐλπίζω, προῖον ἐπιπολαιότητας ἢ ναρκισσιμοῦ.

Μὰ νὰ πὺ ἐκεῖνος στοὺς Αἰθίοπες ἔλειπε, πὺ κατοικοῦν πολὺ μακριά, οἱ Αἰθίοπες στὰ ἔσχατα τοῦ κόσμου μοιρασμένοι· μισοὶ ἐκεῖ πὺ ὁ ἥλιος βασιλεύει, κι οἱ ἄλλοι μισοὶ ἀπὸ ὅπου ἀνατέλλει. Ἔφτασε ἐκεῖ γιὰ τὴν τρανὴ θυσία μὲ ἑκατὸ ταύρους καὶ κριάρια. Εὐφραϊνε τὴν καρδιά του αὐτὸς στὶς τάβλες καθισμένος, ὅμως οἱ ὑπόλοιποι θεοὶ συνάχτηκαν στοῦ Ὀλύμπιου Δία τὸ παλάτι. Τότε τὸ λόγο πῆρε, κι ἄρχισε νὰ μιλᾷ ὁ τῶν θνητῶν καὶ τῶν θεῶν πατέρας· γιὰ τὴ θυμῆθηκε τὸν Αἰγισθο, πὺ ἦταν ἀπὸ γενιὰ μεγάλη —αὐτὸν πὺ σκότωσε τοῦ Ἀγαμέμνονα ὁ γιός, ὁ ξακουστὸς Ὀρέστης. Μ' αὐτὸν λοιπὸν στὸ νοῦ του ὁ Δίας, τὸ λόγο του στοὺς ἀθανάτους κίνησε κι εἶπε:

«Ἀλήθεια, εἶναι ν' ἀπορεῖς, πὺ θέλουν οἱ θνητοὶ νὰ ρίχνουνε τὰ βάρη τους ἐπάνω στοὺς θεοὺς· ἔρχεται λένε τὸ κακὸ ἀπὸ ἐμᾶς· κι ὅμως

οἱ ἴδιοι κι ἀπὸ φταίξιμο δικὸ τους πάσχουν καὶ βασανίζονται καὶ πάνω ἀπ' τὸ γραπτὸ τους. Ἔτσι κι ὁ Αἰγισθος, τὴ μοῖρα του πατώντας, πῆγε νὰ σμίξει μὲ τοῦ γιού του Ἀτρέα τὴ νόμιμη γυναῖκα κι ἐκεῖνον, στοῦ γυρισμοῦ τὴν ὥρα, τὸν ἔσφαξε, κι ἄς ἤξερε ποιά τιμωρία τοῦ ἔμελλε σκληρῆ. Γιατὶ ἐμεῖς ἀπὸ πρωτύτερα τοῦ τό ἔχαμε μὴνῦσει μὲ τὸν Ἑρμῆ, τὸν ἀγρυπνο φονιά τοῦ Ἄργου: μήτε ἐκεῖνον νὰ σκοτώσει μήτε καὶ τὴ γυναῖκα ἐκεῖνου σὲ γάμο νὰ τὴν μπλέξει· ἀλλιῶς θὰ πέσει στὸ κεφάλι του ἢ ἐκδίκηση τοῦ γιού γιὰ τὸν πατέρα, ὅταν ὁ Ὀρέστης, παλικᾶρι πιά, θελήσει νὰ γυρίσει στὴν πατρίδα του. Αὐτὰ τοῦ μῆνυσε ὁ Ἑρμῆς, κι ὡστόσο τὸ νοῦ τοῦ Αἰγισθοῦ δὲν μπόρεσε νὰ ἀλλάξει. Καὶ νὰ πὺ τώρα αὐτὸς τὰ πλήρωσε ὄλα μαζί».

Τότε τὸ λόγο πῆρε ἢ Ἀθηνᾶ, ἢ θεὰ μὲ τὰ γαλάζια μάτια: «Πατέρα μας τῶν ἀθανάτων, γιὰ

τοῦ Κρόνου, μεγάλη ἡ δύναμή σου ἀνάμεσά μας! Ἐκείνος τώρα κείττει στὸν Ἄδη, ὅπως πολλὴ καλὰ τοῦ ταίριαζε, θανατωμένος· τὴν ἴδια μαύρη μοῖρα νὰ ἔχει κι ὁποιος παρόμοια ἔργα κάνει. Μὰ τὴν καρδιά μου ἐμένα ἄλλος καημὸς τώρα τὴν καίει· τὸν ἀντρειωμένο σκέφτομαι Ὀδυσσεά, πού ὁ δύστυχος χρόνια παιδεύεται μακριὰ ἀπὸ τοὺς δικούς του, σ' ἓνα περιβρεχτο νησί, στὸν ὄφαλό, ὅπως λένε, τῆς θαλάσσης. Γεμάτο δέντρα τὸ νησί, καὶ μιὰ θεὰ τὸ κατοικεῖ μέσα στὰ δώματά της, ἡ κόρη τοῦ Ἄτλαντα, πού ἡ γνώμη του πάντα γιὰ τὸ κακό, αὐτὸς πού ξέρει κάθε θάλασσας τὰ βάρη καὶ τίς κολόνες τίς ψηλὲς σηκώνει, γιὰ νὰ μὴν πέσει ὁ οὐρανὸς πάνω στὴ γῆ. Ἡ θυγατέρα του λοιπὸν αὐτὸν τὸ δύστυχο, πού κλαίει κι ὀδύρεται, κρατᾷ δικό της· μὲ τὰ γλυκά της λόγια καὶ τὰ χάδια της θέλει νὰ τὸν πλανέψει, γιὰ νὰ ξεχάσει τὴν Ἰθάκη. Ὡστόσο ὁ Ὀδυσσεάς, μὲς στὸν καημὸ του κὰν καλπὸ ἀπὸ τὸ σπῖτι του νὰ ἰδεῖ ψηλὰ νὰ ἀνηφορίζει, ἀποζητᾷ τὸ θάνατο. Κι ἐσένα, Ὀλύμπιε, ὡς πότε ἡ γνώμη σου ἔτσι ἀλύγιστη θὰ μένει; Ὁ Ὀδυσσεάς δὲν ἦτανε πού πλάι στὰ ἀργίτικα καράβια, ἐκεῖ στὴν Τροία τὴν πλατιά, θυσίες σοῦ πρόσφερεν ἱερές; Γιατί λοιπὸν τόσο σκληρὸς εἶσαι μαζί του, Δία;»

Μὰ τότε ὁ Δίας, πού τοῦ οὐρανοῦ τὰ νέφελα συνάζει, τῆς ἀντιμίλησε: «Τί λόγο, κόρη μου, ἄφησες νὰ φύγει ἀπὸ τὰ χεῖλή σου; Ἐγὼ πῶς θὰ μποροῦσα νὰ ξεχάσω τὸ θεϊκὸ Ὀδυσσεά, πού ξεπερνᾷ στὴ γνώση τοὺς θνητούς, κι ἀπ' ὅλους πιὸ πολλὲς θυσίες χάρισε στοὺς ἀθανάτους πού κατέχουν τὸν πλατὺ οὐρανό; Ὁ Ποσειδῶνας, ὁ θεὸς τῆς Γῆς, αὐτὸς ἔχει μαζί του ὀργιστεῖ κι ὅλο τεντώνει τὸ σχοινί, μὲ ἀφορμὴ τὸν Κύκλωπα, πού ἐκείνος τοῦ τύφλωσε τὸ μάτι· λέω γιὰ τὸ δυνατὸ Πολύφημο, πού ἡ δύναμή του ξεπερνᾷ ὅλους τοὺς ἄλλους Κύκλωπες: ἡ Θῶσσα τὸν γέννησε, σμίγοντας σὲ σπηλιὰ κρυφὴ μὲ τὸ μεγάλο Ποσειδῶνα, τοῦ Φόρη ἡ θυγατέρα, τοῦ δαίμονα τῆς θάλασσας πού δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ τὴν τρυγήσει. Εἶναι ἀπ' αὐτὸ λοιπὸν πού ὁ κοσμοσείστης Ποσειδῶνας τὸν Ὀδυσσεά, κι ἂν δὲν τὸν ἀφανίζει, ἐξορισμένο τὸν κρατᾷ ἀπ' τὴν πατρίδα του. Ὡστόσο ἐμεῖς πού συναχτήκαμε ἐδῶ, ὅλοι μαζί ἄς βροῦμε τρόπο, γιὰ νὰ γυρίσει στὴν πατρίδα του ἐκεῖνος· τότε κι ὁ Ποσειδῶνας θὰ ἀφήσει τὸ θυμὸ του· γιατί δὲν θὰ μπορέσει νὰ ἀνταχθεῖ στὴ θέληση ὄλων τῶν ἀθανάτων, ἓνας αὐτός!»

Τὸ λόγο πῆρε πάλι ἡ Ἄθηνᾶ, ἡ θεὰ μὲ τὰ γαλάζια μάτια: «Πατέρα μας τῶν ἀθανάτων, γιὰ τοῦ Κρόνου, μεγάλη ἡ δύναμή σου ἀνάμεσά μας! Ἄν, ὅπως λές, συγκλίνει ἡ γνώμη τῶν τρισμακάριστων θεῶν, πῶς ἤρθε ἡ ὥρα νὰ γυρίσει σπῖτι του ὁ πού τὸν τρῶν οἱ σκέψεις Ὀδυσσεάς, τότε γιὰ τὸ νησί τῆς Ὠγγυίας παρακινουῦμε τὸν Ἑρμῆ, πού εἶναι ὁ ψυχοπομπὸς καὶ ὁ φονιάς τοῦ Ἄργου· νὰ πάει νὰ βρεῖ μιὰν ὥρα ἀρχύτερα τὴν

καλλιπλόκαμη νεράιδα, καὶ νὰ τῆς πεῖ τὴν ἀπαράβατη ἐντολή μας, τὸ γυρισμὸ τοῦ καρτερόψυχου Ὀδυσσεά, πῶς εἶναι πιὰ καιρὸς σπῖτι του νὰ γυρίσει. Ὅσο γιὰ μένα κατεβαίνω στὴν Ἰθάκη, νὰ βρῶ τὸ γιό του, νὰ τοῦ κινήσω τὴν ψυχὴ καὶ νὰ τοῦ δώσω θάρρος, γιὰ νὰ καλέσει σὲ συνέλευση τοὺς Ἀχαιοὺς μὲ τὰ πολλὰ, χυτὰ μαλλιά, κι ἐκεῖ μπροστὰ τους νὰ δηλώσει στοὺς μνηστήρες νὰ σταματήσουν πιὰ νὰ σφάζουν κοπαδιαστὰ τὰ ἀρνιά του καὶ τὰ βόδια του, πού ἔναι στριφτὰ τὰ κέρατά τους ὅπως στριφτὰ πηγαίνουν καὶ τὰ πόδια τους· καὶ λέω ἀκόμη στὴ Σπάρτη νὰ τὸν στεῖλω καὶ στὴν Πύλο μὲ τίς μεγάλες ἀμμουδιές, νὰ μάθει, ἂν κάπου ἀκούσει, τὸ γυρισμὸ τοῦ ἀγαπημένου του πατέρα· ἔτσι καὶ τὸ δικό του τ' ὄνομα μὲς στοὺς ἀνθρώπους θὰ ἀκουστεῖ».

Αὐτὰ εἶπε κι ἔδωσε στὰ πόδια της σάνδαλα ἀθάνατα, πανέμορφα κι ὀλόχρυσα, ὅπου τὴν ταξιδεύουν μὲ τίς πνοὲς τοῦ ἀνέμου ἀντάμα στὰ πέλαγα τὰ ὑγρά καὶ στὴν ἀτέρμονη στεριά· ὕστερα κράτησε στὸ χέρι τὸ γερὸ κοντάρι της, πού ἔχει τὴ χάλκινὴ του αἰχμὴ καλὰ ἀκονισμένη, βαρὺ κοντάρι, ἀσήκωτο, μ' αὐτὸ πού τοῦ πανίσχυρου τοῦ Δία ἡ κόρη δαμάζει ἀπανωτὰ τοὺς ἥρωες πού τῆς ξανάψαν τὸ θυμὸ. Χύθηκε τότε ἀκροπατώντας τίς κορφὲς τοῦ Ὀλύμπου, καὶ βρέθηκε μεμιᾶς μὲς στὴν Ἰθάκη νὰ στέκει στὴν ἐξώθυρα τοῦ Ὀδυσσεά, ἐπάνω στῆς αὐλόθυρας του τὸ κατώφλι. Μὲ τὸ κοντάρι της τὸ χάλκινο στὸ χέρι, ἐπῆρε τὴ μορφὴ τοῦ Μέντη, τοῦ ρήγα τῶν Ταφίων. Κι ἔπεσε ἀπάνω στοὺς ἀγέρωχους μνηστήρες· ἐκεῖνοι μπροστὰ στὶς πύλες τοῦ σπιτιοῦ εὐφραϊναν τὴν καρδιά τους παίζοντας πεσοῦς, σὲ δέρματα βοδιῶν ἐπάνω καθισμένοι, πού τὰ ἔσφαξαν οἱ ἴδιοι. Κήρυκες καὶ παιδόπουλα πρόθυμα τοὺς ὑπηρετοῦσαν: μὲς σὲ κρατῆρες συγκεροῦσαν νερὸ μὲ τὸ κρασί, ἄλλοι μὲ τρυπητὰ σφουγγάρια ἔπλεναν τὰ τραπέζια καὶ τὰ ἴσθιαν μπροστὰ τους, κι ἄλλοι τὰ πλούσια κρέατα γιὰ χάρη τους μοιράζαν.

Πρῶτος ἀπ' ὅλους ὁ θεόμορφος Τηλέμαχος τὴν εἶδε· καθισμένος μαζί μὲ τοὺς μνηστήρες, ἄφηνε ὡστόσο τὸν πικρὸ του νοῦ νὰ ταξιδεύει ἀλλοῦ· ἔβλεπε μὲ τὰ μάτια τῆς ψυχῆς του τὸν φημισμένο του πατέρα: ἂν ξαφνικὰ γύριζε πίσω, κι ἀπ' τὸ παλάτι ἔξω πετοῦσε τοὺς μνηστήρες, ἔπαιρνε πάλι ὁ ἴδιος τὴν τιμὴ, καὶ μέσα στὰ ἀγαθὰ του βασίλευε σὰν πρῶτα. Τὸ δράμα αὐτὸ ἀνέβαινε στὸ νοῦ του, μὲ τοὺς μνηστήρες πλάι του, ὅταν ἐπῆρε εἶδηση τὴν Ἄθηνᾶ. Εὐθύς πρὸς τὴν αὐλόθυρα ἔτρεξε, γιατί τὸν ἔπιασε ντροπὴ νὰ στέκεται ὥρα πολλὴ στὴν πόρτα του ἓνας ξένος. Βρέθηκε ἀμέσως μπρὸς της, τῆς ἔσφιξε τὸ χέρι τὸ δεξιό, ἀπ' τὸ ἄλλο τῆς ἐπῆρε τὸ χάλκινο κοντάρι, κι ὡς πῆγε νὰ μιλήσει, φύγαν ἀπὸ τὸ στόμα του τὰ λόγια σὰν πουλιά:

«Ξένη μου, καλωσόρισες! Ἔλα νὰ σὲ φιλέψουμε, κι ἀφοῦ τὸ δεῖπνο μας γευτεῖς καὶ τὸ καλο-

χορτάσεις, τότε μάς λες και ποιά ανάγκη εδῶ σέ φέρνει».

Εἶπε, και τράβηξε μπροστά, ἐνῶ ἡ Παλλάδα Ἰθηνᾶ τὸν συνακολουθοῦσε. Μπήκαν οἱ δύο τους στὸ μεγάλο δῶμα, κι ἐκείνη τότε πήγε κι ἔστησε πλάι σὲ κολόνα ὑψηλὴ μέσα στὴν ὄμορφη, τὴν καλοσκαλισμένη κονταροθήκη τὸ ἀκόντιό της· ἐκεῖ ἀδρανοῦσαν κι ἄλλα πολλὰ κοντάρια τοῦ καρτερόψυχου Ὀδυσσεά. Τὴν ἔφερε ὕστερα ὁ Τηλέμαχος σὲ ἔξοχα δουλεμένο, πανέμορφο θρόνι, ἄπλωσε πάνω του λινὸ πανί, γιὰ νὰ καθίσει, και στήριξε τὰ πόδια της σ' ἓνα μικρὸ σκαμνί. Ἔσυρε τότε δίπλα της κι αὐτὸς ἓνα σκαμνί μὲ ὄμορφα στολίδια, και πήρε θέση παράμερα ἀπ' τοὺς ἄλλους, τοὺς μνηστήρες, μήπως κι ὁ ξένος, ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς τοὺς ξαναμμένους, χάσει τὸ κέφι του ἀπὸ τὸ θόρυβό τους και δὲν χαρεῖ τὸ φαγητό· κι ἀκόμη εἶχε σκοπὸ νὰ τὸν ρωτήσῃ γιὰ τὸν πατέρα του, ποὺ χρόνια τώρα ἔλειπε στὰ ξένα. Και νὰ μιὰ παρακὴ φέρνει νερό σ' ὠραῖο χρυσὸ λαγίγι, και τὸ ἔχυνε ἀπὸ ψηλὰ σ' ἓνα ἀργυρὸ λεβέτι, γιὰ ν' ἀπονίψουνε τὰ χέρια τους· μετὰ τοὺς ἔσυρε μπροστὰ γυαλιστερό τραπέζι. Κι ἡ σεβαστὴ κελάρισσα εἶχε τὴν ἔγνοια νὰ τοὺς φέρῃ ψωμί κι

ἄλλα πολλὰ προσφάγια, ὅ,τι τῆς βρέθηκε, νὰ τοὺς εὐχαριστήσῃ. Στὰ χέρια του σηκώνοντας δίσκους μὲ κρέατα κάθε λογῆς κι ὁ τραπεζάρης ἔφτασε, και τοὺς τὰ ἔβαλε μπροστὰ, ἐνῶ στὸ πλάι ἀπίθωσε ὀλόχρυσες τὶς κοῦπες. Και κάθε τόσο ὁ κήρυκας περνοῦσε νὰ γεμίσει τὰ κύπελά τους μὲ κρασί.

Σὲ λίγο μπήκαν μέσα κι οἱ ἀγέρωχοι μνηστήρες. Πήρανε θέση στὴ σειρά σὲ πολυθρόνες και σκαμνιά. Οἱ κήρυκες τοὺς ἔχυναν νερό, τὰ χέρια τους νὰ πλύνουν· δοῦλες μὲς σὲ πλεκτὰ πανέρια στοίβαζαν τὸ ψωμί, κι ὠραῖοι ἔφηβοι ξεχειλίζουν μὲς στοὺς κρατῆρες τὸ κρασί. Κι αὐτοὶ τὰ χέρια ἀπλώνανε στὸ ἔτοιμο πιά τραπέζι ἐμπρὸς τους. Μὰ κάποτε, σὰν κόρεσαν τὸν πόθο τους γιὰ τὸ φαί, γιὰ τὸ πιτό — τότε ἔγνοιες ἄλλες ξύπνησαν μὲς στῶν μνηστήρων τὸ μυαλό: τραγοῦδι και χορός! ἓνα καλὸ τραπέζι δὲν γίνεται χωρὶς αὐτά. Ἔτσι λοιπὸν κι ὁ κήρυκας πήρε τὴν ὄμορφη κιθάρα και τὴν ἀκούμπησε στοῦ Φήμιου τὰ χέρια, μὲ τὸ ποὺ αὐτὸς τραγοῦδαγε μπρὸς στοὺς μνηστήρες ἀπὸ ἀνάγκη. Κι ὥστόσο τῆς κιθάρας του ἔκρουσε τὶς χορδές, χτυπώντας τὸ σκοπὸ γιὰ ἓνα ὠραῖο τραγοῦδι.

σύγχρονος κινηματογράφος

ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΦΡΙΤΣ ΛΑΝΓΚ

Ἡ Βιεννέζικη νύχτα (I), τοῦ Φρίτς Λάνγκ

ΝΤΟΚΟΥΜΕΝΤΟ: ΛΑΝΓΚ / ΜΠΡΕΧΤ

(μὲ ἀνέκδοτα ἀποσπάσματα ἀπὸ τὸ «Ἡμερολόγιο Ἐργασίας» τοῦ Μπέρτολι Μπρέχτ σχετικὰ μὲ τὴ συνεργασία του στὴ ταινία «Καὶ οἱ δήμοι πεθαίνουν» τοῦ Φ.Λ.).

Λέξεις ὅπως Μ, τοῦ Νίκου Λυγγούρη

ΚΡΙΤΙΚΕΣ

Ρόντο, Υἱοθεσία, Φυλλοροή,

Ὁ ταξιτζής, Οἱ φυγάδες

τοῦ Μιζούρι.

ΦΕΣΤΙΒΑΛ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ 1976

Τὰ συμπτώματα μιᾶς κρίσης

ΓΙΑ ΤΟ ΡΥΘΜΟ ΚΑΙ ΤΟ ΜΟΝΤΑΖ

τοῦ Φιλμο-γράφου

Σ.Μ. ΑΙΖΕΝΣΤΑΪΝ: «Ἡ ΓΕΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΗ».

τοῦ François Albera

100 σελ. 50 δρχ Τεύχος 11

‘Ο «παράξενος καθηγητής» του Μ. Καραγάτση (‘Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν)

του Mario Vitti

‘Οσοι ήταν εξοικειωμένοι γύρω στο 1930 με το κοσμοπολιτικό μυθιστόρημα και με τα νοήματα του διονυσιασμού, πρέπει να είχαν ανακαλύψει με ικανοποίηση και το ένα και τ’ άλλο στο μυθιστόρημα ‘Ο Συνταγματάρχης Λιάπκιν (1933). Μόνο που, για να συγκροτήσει την κατάλληλη εθνική ανάμειξη, ο Καραγάτσης, αντί να μεταφερθεί ο ίδιος σε ξένους τόπους, ακολουθήσε την αντίθετη οδό, φέροντας ξένης καταγωγής πρόσωπα σε επαφή με το ελληνικό περιβάλλον στον ελληνικό χώρο.¹ Αφού προετοίμασε το περιβάλλον φέροντας στη Γεωργική Σχολή Λαρίσης δύο αυστριακούς, έφερε ύστερα τον εξόριστο ρώσο συνταγματάρχη Λιάπκιν, και έβαλε να τον ακολουθήσουν, άπανωτά, διάφορα άλλα κύματα λευκορώσων πολιτικών προσφύγων. Για να συμπληρώσει όμως την κοσμοπολιτική ανάμειξη, έβαλε να γειτονεύουν με τη Σχολή μερικούς Καραγκούνηδες και μερικές άσυγκράτητες Φιλιππουπολίτισσες.

‘Οσο για το «διονυσιακό» στοιχείο που, κληρονομημένο από τον ντισεϊσμό, έβαλε γερές ρίζες στα ελληνικά γράμματα για κάμποσες δεκαετίες και έμοιασε να ανανεώνεται με το υπερρεαλιστικό ξέσπασμα, ο Καραγάτσης το έθεσε σε λειτουργία σαν ζωτική όρμη, έκρηκτική και άνυποχώρητη· σαν ζωτική όρμη έκρηκτική στις βίαιες εκδηλώσεις του αλκοολικού Λιάπκιν· σαν ζωτική όρμη άνυποχώρητη στις ύπολανθάνουσες ψυχο-φυτικές δυνάμεις που άναζητούν την άνεμπόδιστη έρωτική ικανοποίηση.²

Πρωταγωνιστής του έργου είναι ο συνταγματάρχης Λιάπκιν, που το 1920 καταντᾶ να πιάσει δουλειά στη Γεωργική Σχολή σαν έπιμελητής όλων των ζώων. ‘Η γυναίκα του έχει πεθάνει, ή κόρη του εξαφανίστηκε στην Έπανάσταση. Τώρα αυτός, σκληρά άφιερωμένος στη δουλειά του, μέρα με τη μέρα προσαρμόζεται και περισσότερο στην καινούρια ζωή. Τί σκέφτεται άκριβῶς δέν τὸ ξέρουμε. ‘Ομως τόν βλέπουμε να παραιτείται όλοένα περισσότερο από τις γνωριμίες που τού άρμόζουν, στη Σχολή και την έπαρχία, να κάνει παρέα

με κοινωνικά ξεπεσμένες γυναίκες, μέχρι που στο τέλος παντρεύεται μία. Βρίσκει παρηγόρια στο τσίπουρο, και είναι σχεδόν πάντα πιωμένος, εκτός από τις στιγμές που εργάζεται, όπότεν εμφανίζεται λογικός και λεπτός. ‘Οταν πίνει, όμως, γίνεται άλλος άνθρωπος, άδίστακτος και πρωτόγονος. Ραφινάρισμα άριστοκρατικό και κτηνώδες ένστικτο συνταιριάζονται και εναλλάσσονται έτσι στο πρόσωπο αυτό, μοιρολατρικά και άνεπανόρθωτα. Σ’ αυτή την κατάσταση, ένας «καθηγητής» δέν διστάζει να τόν χαρακτηρίσει «κτηνος» (5η έκδ., 1955, σελ. 102).

‘Αν ο νατουραλισμός ήταν εκείνο που ο συγγραφέας του ελληνικού μανιφέστου του 1880 έννοούσε τις άλλουώσεις «έν αίς βλέπομεν τόν άνθρωπον κατερχόμενον προς τὸ κτήνος, τήν διάνοιαν σκοτιζομένην υπό των ένστίκτων, τήν άρετήν κατά μικρόν καταβαλλομένην και εκπνέουσαν έν τῇ βαρείᾳ και πνιγηρᾷ ατμοσφαίρα τῆς διαφθορᾶς»³, τότε θά διαπιστώσουμε ότι ο Λιάπκιν κατερχόμενος βαθμαία σε «κτηνος» είναι ένας τυπικός ήρωας νατουραλιστικού μυθιστορήματος. Και πραγματικά τὸ σεξουαλικὸ άγχος, συνδυασμένο με τὴ φυσική άντοχή και τὸ τσίπουρο, καταλήγει σε μιᾶ συμπεριφορᾶ περισσότερο νατουραλιστική παρά «διονυσιακή»· πρόκειται δηλαδή για μιᾶ εκμετάλλευση του ύλικού πραγματοποιημένη με μιᾶ μέθοδο άκόμη παλαιότερη από τὴ «διονυσιακή». Μέσα σε αυτό τὸ πνεύμα μυθιστορήματος του περασμένου αιώνα βρίσκει τὴ θέση του και ο σαδισμός του Λιάπκιν, που τόν κάνει να δέρνει άνελέητα τὸ γιό τῆς γυναίκας του, και που τόν κάνει να όμολογήσει στην κ. διευθυντοῦ:

«Έχετε δίκιο, τῆς άποκρίθηκε. ‘Οταν τὸ πρᾶι ξυπνῶ νηφάλιος και θυμάμαι τις άποβραδινές κτηνώδεις μου, ντρέπομαι για λογαριασμό μου. Είναι τὸ πιοτὸ που με κάνει άλλο άνθρωπο. Σάν μεθύσω νιώθω τὴν άνάγκη κάποιον να τυραννῶ. ‘Ο πόνος και τὰ δάκρυα μου γεννᾶν σαδική εύφροσύνη...» (σελ. 191)
Δέν ξέρω κατά πόσο φάνηκε συνεπής ο Λιάπκιν

ἀπό ψυχολογική ἄποψη, γιατί οἱ κριτικοὶ δὲν σταμάτησαν ἀρκετὰ στὸ θέμα αὐτό. Ὁ Καραγάτσης, πάντως, δὲν προστρέχει στὴν ψυχολογική ἀνάλυση μὲ κανέναν ἀπὸ τοὺς καθιερωμένους τρόπους τοῦ μυθιστορήματος, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸ μονόλογο. Γνωρίζουμε τὸν Λιάπκιν ἀπὸ τὶς ἐξωτερικὲς ἐκδηλώσεις τῆς συμπεριφορᾶς του, ἀπὸ ὅσα κάνει, ἀπὸ ὅσα λέγει. Ὁ Καραγάτσης ἐπιμένει περισσότερο στὰ γεγονότα παρὰ στὴν ἄλλου εἶδους περιγραφή τοῦ ἥρωά του. Ὡστόσο ἂν, χάρις σ' αὐτὴ τὴν προσήλωση στὰ συγκεκριμένα γεγονότα, ἢ ἀνάγνωση ἀφήνει τὴν ἐντύπωση ἐντονης δράσης, μὴ πῶς προσεκτικὴ ἀνάγνωση δείχνει ὅτι τὰ ἐπεισόδια ἀποβλέπουν σὲ μὴ βιαστικὴ θεαματικότητα, δίχως ἰδιαίτερη ἀντοχὴ σὲ ἔκταση, καὶ ὅτι ἐπομένως ἐξαντλοῦνται πολὺ σύντομα (πρόκειται γιὰ μὴ ἔλλειψη ἄνεσης τοῦ νεαροῦ Καραγάτση, πού ἀργότερα θὰ μετριασθεῖ, φυσικά). Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ, ὁ Καραγάτσης, γιὰ νὰ τροφοδοτήσει τὴν πλοκή, ὑποχρεώνεται νὰ προστρέξει ἐπανειλημμένα σὲ σύμπτυξη τοῦ χρόνου μὲ συνοπτικὲς μεταβατικὲς περιγραφές («πέρασαν χρόνια», «Ἔτσι πέρασε ἀκόμα ἓνας χειμώνας», κ.τ.λ.)· παρεμβάλλει παρείσακτες ἱστορίες προσώπων (τοῦ γιατροῦ, τῆς Μαρίας μὲ τοὺς ἐραστές της), καί, τέλος, γιὰ νὰ κρατήσῃ στὸ πόδι τὸν Λιάπκιν ὡς τὸ ἀποκορύφωμα τῆς περιπέτειάς του, ὁ Καραγάτσης θεωρεῖ σκόπιμο νὰ βάλῃ στὸ δρόμο του ἔπάνω ῥώσους ἐμιγκρέδες, πού τοὺς φέρνει στὴ Λάρισα κάθε φερόρα πού κινδυνεύει νὰ συντομευθεῖ τὸ μυθιστόρημά του.

Ὀυσιαστικά, ἂν ἀφαιρέσουμε ὅλο τὸ βοηθητικὸ ὑλικό, οἱ πραγματικὰ ἀφηγηματικοὶ ὄγκοι πού καλύπτουν κάποια διάρκεια στὴ γενικὴ οἰκονομία τοῦ ἔργου, εἶναι:

α) τὸ γλέντι τῆς παραμονῆς πρωτοχρονιάς, πού δὲν εἶναι ὅμως ἓνα συμπαγὲς ἐπεισόδιο, γιατί, ἂν ἐκπληρώνει τὸ αἶτημα τῆς ἐνότητας χρόνου (μὴ νύχτα δίχως διακοπὴ τῆς δράσης), δὲν σέβεται τὸ αἶτημα τῆς ἐνότητας τόπου: ἀπὸ τὰ τρία κεφάλαια τῆς περιγραφῆς του, τὸ πρῶτο διαδραματίζεται στὸ σπίτι τοῦ κ. διευθυντοῦ (ἕκτο κεφάλαιο), τὸ δεῦτερο στὸν κοιτῶνα τῶν μαθητῶν (ἕβδομο κεφάλαιο), τὸ τρίτο στὸ σπίτι τῆς Μαρίας (ὄγδοο κεφάλαιο),

β) τὸ τέλος τοῦ Λιάπκιν (εἰκοστὸ πρῶτο κεφάλαιο), μὲ τὸ ἔξαλλο τρέξιμό του στὸν κάμπο, μέσα στὴ νύχτα, μὲ τὸ διάλογό του μὲ τὰ φαντάσματα, μὲ τὶς παραισθήσεις καὶ τὸ θάνατό του στὸ ποτάμι (ὄπου καὶ πάλι ἔχουμε ἐνότητα χρόνου δίχως ἐνότητα τόπου: στὴν περιπλάνησή του, ὁ Λιάπκιν τρέχει μὴ στὸν κάμπο, μὴ στὴ Σχολή, μὴ σπίτι του, καὶ τελικὰ καταλήγει στὸ ποτάμι ὄπου πνίγεται). Σ' αὐτὸ τὸ ἐπεισόδιο ἀκούγεται ἓνα φάντασμα νὰ τοῦ λέγει —καὶ ὁ Καραγάτσης μᾶς ἀναφέρει ἔτσι τὰ λόγια του:

«Κατάλαβες, τώρα, Νταβίντ Μπορσίτσιτς [Λιάπκιν], γιατί σκότωσες, δίχως λόγο κι αἰτία, ἓνα σωρὸ ἀνθρώπων; Γιατί εἶσαι Ρῶσος, ὁ Μεγάλος Βάρβαρος τοῦ Εἰκοστοῦ Αἰῶνα. Γιατί σκοτεῖνὰ πλέγματα κατωτερότητας σὲ τυραννοῦν, καὶ σπαράζεις ἀπὸ φθόνο γιὰ τὸν πολιτισμὸ ἄλλων λαῶν· καὶ λαχταρᾷς νὰ τὰ γκρεμίσεις, ἐν ὀνόματι ἐρεβωδῶν, μεταφυσικῶν κι ὑστερικῶν θεωριῶν, πού πονηρότατα τὶς καμουφλάρεις μὲ τὴ μάσκα τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καὶ τῆς κοινωνιολογίας [...]». (σελ. 231)

Ἄλλὰ αὐτὴ ἡ διάγνωση, μαζί μὲ τὶς ἱστορικο-κοινωνιολογικο-βιολογικὲς θεωρίες πού προηγοῦνται

(σελ. 227), ἀπλουστευτικὲς στὸ στόμα τοῦ φασματικοῦ συνομιλητῆ, μποροῦν εὐτυχῶς νὰ περάσουν ἀπαρατήρητες μέσα στὴ συναρπαστικὴ ἀφήγηση τῶν τελευταίων σελίδων τοῦ βιβλίου, καθὼς χωνεύονται μέσα στὴ γενικὴ οἰκονομία.

Ἄν περάσουμε τώρα σὲ πῶς τεχνικὲς λεπτομέρειες τῆς ἀφηγηματικῆς μεθόδου πού ἐφαρμόζει ὁ Καραγάτσης, θὰ δοῦμε ὅτι ὀλη ἢ δομὴ εἶναι στερεωμένη στὴν αὐθόρμητη παρακολούθηση τῆς ζωῆς τοῦ Λιάπκιν, στὴ σειρὰ διαδοχῆς τῶν ἐπεισοδίων δίχως πρῶτιστα-ερα. Ὅταν θέλει νὰ ἀναδρομήσῃ στὰ περασμένα τοῦ Λιάπκιν, δὲν κάνει παρεκβάσεις, ἀλλὰ ἀπλῶς βάζει τὸν ἴδιο Λιάπκιν νὰ τὰ ἀφηγεῖται, μὲ μὴ τεχνικὴ πού θυμίζει περισσότερο θέατρο παρὰ μυθιστόρημα. Ὁ Καραγάτσης, λοιπόν, ἐξιστορεῖ τὰ γεγονότα σὲ μὴ παρατακτικὴ τάξη κρατώντας γιὰ κριτήριο τὴν ἀπὸ κοντὰ παρακολούθηση τοῦ πρωταγωνιστῆ. Μὲ τὸν Λιάπκιν πάντα γιὰ στόχο ἢ γιὰ ἀναφορά, ὁ Καραγάτσης ἐκθέτει σὲ χρονολογικὴ συνέχεια ὅσα γεγονότα θεωρεῖ ὅτι τὸν ἀφοροῦν.

Ὡστόσο ἡ παρατακτικὴ καὶ ὁμαλὴ αὐτὴ ἀφήγηση, παρὰ τὴ φαινομενικὴ τῆς ἀπλότητα, προξενεῖ κάποιες ἀπορίες στὶς πρῶτες κιόλας σελίδες.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο ἡ περιγραφή τῆς Γεωργικῆς Σχολῆς Λαρίσης κοντὰ στὸν Πηνεῖο, μέσα στὸν κάμπο πού ἀλλάζει ὄψεις καθὼς ἀλλάζουν οἱ ἐποχές, μὲ τὴν παρέμβλητη φράση θαυμασμοῦ τοῦ ὑπουργοῦ γιὰ τὴν ὄψη πού εἶναι ἡ Σχολή, προχωρεῖ στρωτὰ πληροφορώντας, δίχως ὁ συγγραφέας νὰ ἐπεμβαίνει μὲ κρίσεις καὶ γνώμες, καὶ ἀφήνοντας μόνον σὲ ἓνα σημεῖο νὰ δημιουργηθοῦν προαισθήματα ἐλκυστικὰ μὲ τὶς θεομῆες νέες τῆς Φιλιππούπολης. Συμβαίνουν ὅμως καὶ μερικὰ πράγματα κάπως ἀνεξήγητα. Ὁ συγγραφέας, πού μοιάζει ἀπροκατάληπτος, μεταχειρίζεται, λχ., ὀρισμένους τρόπους περιγραφῆς πού μοιάζουν νὰ ξεφεύγουν ἀπὸ τὴ νηφαλιότητα τοῦ ὀρθόδοξου μυθιστοριογράφου.

«Μὴ βραδιά ἦρθε στὸ τσίρκοιο ὁ βασιλιάς —ὁ Γεώργιος. Ὁ Φόγκελ ἔβαλε τὰ δυνατὰ του, καὶ τ' ἄλογα συμπεριφέρθηκαν σὰν Πρῶσοι γρναδιέροι τῆς φρονιᾶς. Ὁ Βασιλιάς, γεμάτος θαυμασμό, τοῦ πρόσφερε μὴ καλὴ θέση στὸς Βασιλικὸς Σταύλους.

»Ὁ Φόγκελ δέχτηκε. Παράτησε τὸ ἵπποδρομιο καὶ τὴν καμποτινικὴ ζωὴ, γιὰ νὰ μπεῖ στὴν ὑπηρεσία τῆς πορφύρας.» (σελ. 14)

Ἐκτὸς ὅτι παρόμοιες ἐκφράσεις ἐντυπωσιακὲς σὰν «τ' ἄλογα συμπεριφέρθηκαν σὰν Πρῶσοι γρναδιέροι» καὶ «ὑπηρεσία τῆς πορφύρας» θυμίζουν πυροτεχνήματα τοῦ Ροῦδη, καὶ ἐπομένως δὲν συμβιβάζονται μὲ τὴν ἀνιδιοτελεῖ διάθεση πού ἐφάρμοσε γενικὰ στὸ κομμάτι αὐτὸ ὁ Καραγάτσης, μαρτυροῦν καὶ τάσεις προφορικοῦ λόγου: «ὁ βασιλιάς —ὁ Γεώργιος», φυσικά. Παραπέρα ὁ συγγραφέας μιλά μὲ σεβασμὸ γιὰ τὸ διευθυντῆ, «ὁ κ. διευθυντῆς», μὲ ἓναν σεβασμὸ πού δὲν μπορεῖ νὰ φτάσῃ ὡς τὸν ἀμέτοχο συγγραφέα. Ποῖος εἶναι ὁ λόγος πού ὁ Καραγάτσης ἀναφέρει τὸ διευθυντῆ ὡς τὸ τέλος τοῦ βιβλίου μὲ ἓναν σεβασμὸ πού ἔχουν γι αὐτὸν οἱ ὑποτελεῖς του, σὰν νὰ μιλοῦσε μὲ τὰ λόγια κάποιου πού ἦταν πραγματικὰ ὑποτελεῖς του; Γιατί ἀπλῶς τὸ «κ. διευθυντῆς» εἶναι διατύπωση ἐλεύθερου πλάγιου λόγου: κάποιος μιλά μέσα ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Δὲν θὰ ἀργήσουμε νὰ τὸν ἀνακαλύψουμε αὐτὸν τὸν ἄλλον πού μιλά κρυμμένος ἀνάμεσα στὶς ἀράδες· πρόκειται γιὰ κάποιον πού ὁ Καραγάτσης

χρησιμοποιεί για πληροφοριοδότη. Είναι ο «παράξενος καθηγητής» (σελ. 10), μιά φασματική ύπαρξη, δίχως παρουσία και δράση, που αναφέρεται φανερά μιά εικόνα για φορές σε όλο το βιβλίο και που, δίχως μορφή, κυκλοφορεί σε όλα τα κεφάλαια του μυθιστορήματος. Μόνο μιά φορά μισοβλέπουμε τη μορφή του:

«Ήταν ο παράξενος καθηγητής. Αυτός δεν έπιανε, δεν έπιανε, δεν γόρευε. Τοιγυροῦσε από κάμαρα σε κάμαρα κι από παρέα σε παρέα κουβεντιάζοντας, μπιμυμορώντας, βρίσκοντας τὰ πάντα δυσάρεστα και τρισάθλια, και κάνοντας γκριμάτσες νευρικές». (σελ. 45)

Ο παράξενος καθηγητής, που μεταχειρίζεται και ροιδικές εκφράσεις, δεν είναι συμπαθητικός, είναι ανικανοποίητος έρωτομανής, του άρέσουν οι κοπέλες, αλλά δεν κατακτά καμιά. Μέσα στην κακόβουλη και πονηρή έπαρξια, είναι αυτός που μαζεύει με πείσμα όλα τὰ έρωτικά κουτσομπολιά, και γίνεται ο αποκλειστικός και παραμερισμένος (άφου ο Καραγάτσης δεν του τὸ αναγνωρίζει πουθενά) πληροφοριοδότης του μυθιστορήματος. «Όσα περιγράφει ο μυθιστοριογράφος είναι ακριβῶς ὅσα του έχει αναφέρει ο καθηγητής. "Αν ο συγγραφέας μοιάζει άπροκατάληπτος και άμέτοχος (διαλέγοντας ένα αντίστοιχο επίπεδο ύφους άπ' ὅπου κοιτάζει με κάποια απόσταση τὰ πρόσωπα του μύθου του), ο «παράξενος καθηγητής» έχει μιά δική του συγκεκριμένη προοπτική, μιά δική του κρίση: για τὸν Λιάπκιν δείχνει μεγάλη συγκατάβαση, κάπου κάπου θαυμασμό, και παρακολουθεί μετά μανίας τὴν έρωτική του δραστηριότητα.

Φυσικά και ο «παράξενος καθηγητής» που πληροφορεί τὸν μυθιστοριογράφο και παίρνει τὸ λόγο με τρόπο λαθραίο, δεν είναι άλλος παρά ο ίδιος ο συγγραφέας. Ἄλλά τὸ πράγμα δεν σταματᾷ ἐδῶ. Ἄν ἡ συμβίωση του συγγραφέα και του πλασματικού πληροφορητή του δεν έχει καμιά συνέπεια ὡς πρὸς τὴν πλοκή και τὴν έκβαση του μύθου, φέρνει μιά βασική και ὀργανική συνέπεια στο χώρο τῆς έκφρασης και τῆς προοπτικῆς, γιατί στὸν καθένα από τούς δύο, τὸ συγγραφέα και τὸν καθηγητή, στηρίζονται δύο αντίστοιχες προοπτικῆς που συνεπάγον και ένα αντίστοιχο επίπεδο ύφους: ἡ διάσπαση του Καραγάτσης σε μυθιστοριογράφο και σε καθηγητή, δηλαδή σε δύο επίπεδα πληροφόρησης και αφήγησης διαφορετικά, ὁδηγεί σε έναν διχασμό του ύφους. Στὴ μεγαλύτερη έκταση τῆς αφήγησης ο συγγραφέας ταυτίζεται με τὸν άφανη καθηγητή, και μόνο κατά διαστήματα χωρίζεται και απομακρύνεται από αυτόν, αποκτώντας τὴν αὐτονομία του —και τὴν άμεροληψία του.

Τις στιγμές που ταυτίζεται ο συγγραφέας με τὸν παράξενο καθηγητή, σε μιά άδηλη και σιωπηρή συνεννόηση, μπορούμε να τις αναγνωρίσουμε και από τὰ σημάδια προφορικού λόγου που περνούν ἐδῶ και κει στὴ γραφή του μυθιστοριογράφου.

«Ἄνοιξε τὴν πολύπαθη βαλίτσα του [ὁ Λιάπκιν] κι έβγαλε τὴ μεγάλη του στολή. Ναι, κατάφερε να τὴν γλιτώσει [...]» (σελ. 40)

«Κάποιος καθηγητής διαδέχτηκε, για λίγον καιρό, τὸ μηχανικό —ὁ Καληνύχτας ἂν δεν γελιέμαι.» (σελ. 68)

«Κάποιο φλογερὸ μεσημέρι, που μαζί με φίλους διαβαίναμε τὸν κάμπο τῆς Καρδίτσας [...]» (σελ. 75)

Τὸ καταφατικό και ρητορικό «Ναι» στο πρώτο παράδειγμα, ἡ άμφιβολία «ἂν δεν γελιέμαι» στο

δεύτερο, και ο πληθυντικός «διαβαίναμε» στο τρίτο, δεν θέλουν εξήγηση.

Ἡ ταύτιση συγγραφέα-καθηγητή, ὅσο και ἡ αντίθετη κίνηση, άπομάκρυνσης δηλαδή του ενός από τὸν άλλο, γίνεται, ὑποθέτω, με τρόπο που διαφεύγει στὸν λογικὸ έλεγχο του Καραγάτση, αλλά που γι' αὐτὸ δεν είναι λιγότερο συνεπῆς από καλλιτεχνική άποψη. Ἡ ὄλη αὐτὴ διαδικασία προοπτικῆς και ύφους δεν θὰ ἦταν ἄξια λόγου και μελέτης, ἂν δεν λειτουργούσε σάν κρυφὴ πηγή αἰσθητικῆς ἔλξης, που ἴσως περνᾷ άπαρατήρητη από τὴν προσοχή του άπροειδοποίητου αναγνώστη, αλλά που έχει ένα πολὺ συγκεκριμένο και άποτελεσματικό άποτέλεσμα.

Ὁ Καραγάτσης δεν είναι ὅμως ὀριστικά δέσμιος τῆς ὀπτικῆς γωνίας και τῆς άφηγηματικῆς προσωπικότητας του πληροφορητή του, εἶπαμε. Προσέχοντας τώρα καλύτερα, μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι απομακρύνεται από τὸ αντίστοιχο επίπεδο λόγου σε δύο κατηγορίες περιπτώσεων, ὅπου και στὶς δύο δεν έχει ανάγκη να χρησιμοποιήσει τις πληροφορίες του καθηγητή: καταρχὴν στὶς περιγραφές, που μπορούν να είναι «ἀντικειμενικά» πληροφοριακές, σάν τὴν ἀκόλουθη:

«Ἐτσι μεγαλόπρεπα ντυμένος [ὁ Λιάπκιν με τὴ μεγάλη του στολή για να πάει στο γλέντι] διάβηκε τὰ χιονισμένα δρομάκια τῆς Σχολῆς, κάτω από τὸ λαμπρὸ γεναρίτικο φεγγάρι. Ἀχινοβολούσε σπιῆτες ὀλόχρυσες τριγύρω του, που γεννούσαν έντονη αντίθεση με τ' άργυρὸ ἀντιφέγγισμα του χιονιοῦ. Τὸ σπαθὶ του χτυπούσε με πεποίθηση στα χαλίκια: τὰ σπιρούνια του ἤχουσαν γλυκά, άρμονικά. Τὸν εἶδαν δύο μαθητῆς κι ἔτρεξαν να εἰδοποιήσουν τούς άλλους. Πρόστρεξε ὄλος ὁ κόσμος —σταυλίτες, εργάτες, ὑπηρετικὸ προσωπικό— να μὴ χάσουν τὸ θέαμα: κι ἀπόμειναν να τὸν κοιτᾷν μ' άνοιχτὸ στόμα». (σελ. 41, βλ. και περιγραφή σελίδας 62)

Ἐχουμε τὴν ἄλλη κατηγορία περιπτώσεων, ὅταν ο Καραγάτσης φαίνεται «έμπνευσμένος». Δεν είναι τυχαίον ὅτι περιπτώσεις ὀρμητικότερης διάθεσης ἀποτελοῦν πρὶν ἂπ' ὄλα τὰ δύο συμπαγέστερα, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἐπεισόδια, που ξεχώρισα στὴν ἀρχή: τὸ γλέντιου τῆς πρωτοχρονιάς (κεφάλαιο ἔκτο με ὄγδοο), και τῆς τρέλας και αὐτοκτονίας του Λιάπκιν (τελευταίον κεφάλαιο). Σε περιπτώσεις παρόμοιες ο συγγραφέας εγκαταλείπει τὴ σχολαστική, μεροληπτική αφήγηση του «παράξενου καθηγητή», και ἀποκτᾷ μίαν αὐτόνομη ένταση που διαστέλλει τὸ ἐπεισοδιακὸ ὕλικὸ σε μιά οἰκονομία χρόνου πῶς άνετη και ταιριαστὴ στο μυθιστόρημα, ενώ παράλληλα τὰ έκφραστικά μέσα παρασέρνονται από μιά ὀρμὴ έντυπωσιάσεως. Στο τελευταίον κεφάλαιο συμβαίνει και τὸ ἔξης περιεργον. Ἐνῶ ο Καραγάτσης, γενικά, ὅταν μεταφέρει στὸν αναγνώστη ὅσα προέρχονται από τὴν πληροφόρηση του αὐτόπτη μάρτυρα, δηλαδή του καθηγητή, δεν εἰσχωρεῖ στὴν ψυχολογία του ἤρωά του, τώρα, σε τοῦτο τὸ ἀποκορύφωμα τῆς αφήγησης, μεταθέτει τὴν ὀπτικὴ γωνία στὸν ἤρωά του, μπαίνει μέσα στὸν ἤρωά του: ὄχι ὅμως για να τὸν ἀναλύσει ψυχολογικά, αλλά για να αναφέρει «άμερόληπτα» ὅσα ο ἤρωάς του μέσα στὴν τρέλα του βλέπει, ὅσα σκέφτεται, ὅσα ἀκούει (μόνον αὐτός). Ἐτσι ο Καραγάτσης προστρέχει σε μιά σύμβαση τῆς κλασικῆς μυθιστορηματικῆς μεθόδου, ὅπου τάχα άπροκατάληπτα και ἀντικειμενικά, περιγράφει σε τρίτον πρόσωπο τὸ ἔξαλλο τρέξιμο του

Λιάπκιν μές στον κάμπο, και την αναστάτωσή του κάθε φορά που ένα φάντασμα έρχεται από την περασμένη του ζωή να τον βασανίσει με ένοχοποιές ερωτήσεις ή με σαρκαστικές αλήθειες. Σ' αυτές τις πιο έντονες σελίδες ο Καραγάτσης προστρέχει σε όλα τα μέσα λόγου μαζί: στο τρίτο πρόσωπο, στον εϋθύ λόγο, στον πλάγιο ελεύθερο λόγο. Παίρνω ένα παράδειγμα στην τύχη:

«Τό φεγγάρι έγειρε προς τή δύση, συντροφεύμενο από τ' άστέρια, που έβγαιναν λεφουσί πίσω απ' τόν Κίσαβο και πορεύονταν στον άχάτη τ' ουρανού. Ήρθαν οί όρθρινές ύγρασίες απ' τό ποτάμι και πλανήθηκαν, άχνές και γαλατένιες, πάνω στην έκταση τής ισόπεδης γής, σάν σμάρια από τελώνια άνάερα, έκτοπλασματικά.

— Έ, Λιάπκιν! Έσένα μιλώ, Νταβίντ Μποριούτσι! Στάσον μιά στάλα, σατανά! Δέν μπορώ να σε προφτάσω. Είμαι σε κακά χάλια. Τώρα δέν έχω πιά διόλου πλεμονία· τό στερνό άπομεινάρι μου τό 'φαγαν τά σκουλήκια. Λαχάνιασα να σε κυνηγάω...

» Ο Λιάπκιν στάθηκε, γύρισε· κι είδε τόν Πιότρο Τιμοφέιτς Άρκάνωφ να 'ρχεται ξωπίσω του. Φώς φανάρι πώς τούτος δώ ήταν άναμφισβήτητα πεθαμένος, δραπετής του νεκροταφείου. Τόσο τό καλύτερο, να ξέρεις με ποιόν έχεις να κάνεις...» (σελ. 222)

Στις δύο τελευταίες φράσεις («Φώς φανάρι» κ.λπ., και «Τόσο τό καλύτερο» κ.λπ.) ο Καραγάτσης παίζει με τή διεισδυτικότητα του ελεύθερου πλάγιου λόγου (ένώ ούτε σ' αυτή τήν περικοπή ούτε σε άλλο σημείο του επεισοδίου δέν προστρέχει στον κοινό πλάγιο λόγο, που δέν πειθαρχείται εύκολα στην άμεσότητα λόγου).

Πώς άραγε ο Καραγάτσης χρησιμοποίησε μόνο στο άποκορύφωμα του μύθου του τά πιο άποτελεσματικά μέσα του μυθιστορηματικού είδους και δέν τά εκμεταλλεύτηκε νωρίτερα; Γιατί έμεινε σε όλο τό βιβλίο προσκολλημένος σε όσα του έλεγε ο παράξενος καθηγητής, και στον άφηγηματικό προφορικό λόγο του καθηγητή, άποφεύγοντας κατά κανόνα τήν προσωπική του επέμβαση είτε, αντίθετα, για ποιό λόγο δέν προUITρεχει συχνότερα στην απουσιοποίηση ξεκόβοντας από τόν παράξενο καθηγητή; Δηλαδή γιατί οί παρεκκλίσεις προς τά πάνω ή προς τά κάτω σχετικά με τήν άφηγηματική γραμμή του παράξενου καθηγητή είναι τόσο λίγες; Κι άκόμη, σε ένα διαφορετικό επίπεδο έκφραστικών μέσων, γιατί ο Καραγάτσης δέν εκμεταλλεύτηκε και σε άλλα σημεία του άφηγήματος τούς τρόπους που εφαρμόζει και στο τελευταίο κεφάλαιο; Οί άπορίες αυτές μοιάζουν, φυσικά, πλεοναστικές· άλλά ερεθίσματα για μιά πιο προσεκτική άνάλυση, πέρα από τίς άνάγκες του μη ειδικευμένου άναγνώστη. Δέν είναι όμως και πέρα ως πέρα πλεοναστικές, αν σκεφτούμε ότι με όσα παρατηρήθηκαν εδώ σχετικά με τήν έναλλαγή όπτικής γωνίας, και με τά αντίστοιχα επίπεδα ύψους, μπορέσαμε να διεισδύσουμε σε ένα μηχανισμό που συντελεί άποφασιστικά στο καλλιτεχνικό άποτέλεσμα.

Κλείνοντας αυτή τήν παράγραφο μπορούμε άκόμη να άναρωτηθούμε: καλά, ο «παράξενος καθηγητής» θαύμαζε τόν Λιάπκιν και κοίταζε με συγκατάβαση τά έλαττώματά του, δέν ήταν σοσιαλιστής, άγαπούσε τίς θερμές κοπέλες· και ο Καραγάτσης; Ο Καραγάτσης τράβηξε τό παιχίδι άσχολούμενος δίχως προκατάληψη με τά πρόσωπά του και άποφεύγοντας να τά

κρίνει. Πολιτική γνώμη, για δικό του λογαριασμό, δέν εκφέρει, παρά άναφέρει μονάχα τά φρονήματα των προσώπων του, που είναι άντιμπολσεβικικά, άντεπαναστατικά, και δέν ξέρουμε τίποτα παραπάνω. Με άλλα λόγια ο Καραγάτσης σεβάστηκε τή σύμβαση του μυθιστορημάτος, και παρά τίς άδυναμίες του στη μελέτη των προσώπων και παρά τό κάπως βιαστικό προχώρημα του μύθου, τελικά έγραψε ένα αφήγημα που μπορούμε να πούμε ότι άνταποκρίνεται στο είδος μυθιστορημα. Άν εκμεταλλεύτηκε έναν εύκολο θεαματικό σεξουαλισμό, σάν παράταση του νατουραλισμού και του διονυσιαισμού, αυτό τελικά εντάχτηκε στο ενεργητικό του, στην άρχή τής δεκαετίας '30 με '40, γιατί θεωρήθηκε έκδήλωση ζωτικότητας, νιάτων, μιά στιγμή που ή γενιά κατέβαλλε προσπάθειες για να βγει από τή μουντή κακομοιριά τής «Ωχρας σπειροχάιτης». Στόχος του Καραγάτση ήταν μιά έντυπιασική θεαματικότητα του ήρωα, έναν καιρό που οί πρωταγωνιστές των μυθιστορημάτων ήταν άναιμικές και άχρωμες ύπαρξεις. Μέσα σε αυτό τό πλαίσιο έργασίας, έδωσε ένα αφήγημα δίχως κοινωνικό προβληματισμό, δίχως ψυχολογικές έγνοιες,⁴ θεαματικό με άξονα έναν ήρωα άπλώς γραφικό,⁵ που μās θέλγει όσο τόν έχουμε μπροστά μας (άκριβώς όπως σε ένα συναρπαστικό και πρόσκαιρο θέαμα), και που δέν άφηνει κανένα ίχνος από τό πέρασμά του μετά τήν άνάγνωση.

1. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τά πρόσωπα και τά κείμενα*, 1943, σελ. 173: «Ο Καστανάκης, καθώς είδαμε, προσπάθησε κυριότατα να σπουδάσει τόν Έλληνα στο έξωτερικό. Ο Καραγάτσης τόν ξένο στην Ελλάδα».

2. Οί κριτικοί του καιρού εκείνου δέν έκαναν λόγο για «διονυσιαισμό»: θαύμασαν όμως τόν «δυνατό χυμό ζωής» (Θεοτοκάς, *Ίδέα*, Α', 1933, σελ. 119), τόν «όργανιστικό και πολυκύμαντο ρεαλισμό» (Καραντώνης [*Τά νέα γράμματα*, 1935] *Πεζογράφοι και πεζογραφήματα τής Γενιάς του '30*, 1962, σελ. 141). Η διονυσιακή έκδήλωση τής ζωής πραγματοποιήθηκε στον Καραγάτση με τήν έπιμονή στα έρωτικά ένστικτα. Η άσύστολη έρωτική όρμη των ήρώων του έκανε μερικούς κριτικούς να άναφέρουν τόν Φρόντ (ο Καραγάτσης είναι ο φροϋδικότερος — άς πούμε τή λέξη — πεζογράφος του νεοελληνικού μεσοπολέμου), Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Τά πρόσωπα και τά κείμενα*, Β', 1943, σελ. 183. «Έπιηρεασμένος ίσως από τόν Φρόντ, θεμελιώνει τόν υλισμό του στο παντοδύναμο έρωτικό ένστικτο», Καραντώνης, *όπ. παρ.*, σελ. 140). Ο έρωτικός ντετερμινισμός του Καραγάτση μοιάζει περισσότερο άποτέλεσμα έμμονης ιδέας, που ένθαρρύνθηκε από τή διάδοση του φροϋδισμού, παρά άποτέλεσμα ειδικευμένου προβληματισμού. Από αυτή τήν άποψη φαίνεται άστοχη ή συσχέτιση του έρωτισμού με τό ρεαλισμό (Καραντώνης, *όπ. παρ.*, σελ. 140, και Π. Σπανδωνίδης, *Η πεζογραφία των νέων*, Θεσσαλονίκη 1934, σελ. 71-72). Ρεαλισμός είναι στάση προβληματική του συγγραφέα άπέναντι στην κοινωνική πραγματικότητα, ενώ ή έμμονη στο σεξουαλικό ένστικτο, ίκανοποιημένη στο χώρο τής τέχνης με τρόπο φανταχτερό και επιδεικτικό, είναι ένα φαινόμενο εντελώς διαφορετικό.

3. Τόν όρισμό τόν άντλώ από τό μανιφέστο του νατουραλισμού, αυτό δηλαδή που εγώ θεωρώ μανιφέστο του στον ελληνικό χώρο: Α. Γ(αννώπουλος). Η(πειρώτης), «Έπιστολιμαία διατριβή άντι προλόγου» στη μετάφραση τής *Νανά* του Ζολά από τόν Καμπούρογλου, 1880, σελ. ιστ'.

4. Ο Β. Βαρίκας σε βιβλιοκρισία τής «νουβέλας» *Χίμαιρα*, στη *Νεοελληνική λογοτεχνία*, Α', 1937, σελ. 91-93, όπου κάνει λόγο και για τόν *Συνταγματάρχη Λιάπκιν*, έπιμένει στον «άπόλυτο αυθορμητισμό του ταλέντου» του Καραγάτση, εξηγώντας ότι «άπό τόν καλλιτέχνη όμως έχουμε τήν άπαιτηση τήν αυθόρμητη και άκαταστάλακτη τούτη τάση να τήν μεταβάλλει σε συνείδηση». Έπίσης ύπογραμμίζει τήν άπουσία ψυχολογικής μελέτης και δηλώνει ότι τό 1937 ο Καραγάτσης βρισκόταν στην «κατιούσα». Για «ξεπερασμό» κάνει λόγο και ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *όπ. παρ.*, σελ. 181.

5. Για «θέαμα» κάνει λόγο, έστω και άσχετα από μιά οργανωμένη υποθέτηση σάν τήν παρούσα, ο Καραντώνης, *όπ. παρ.*, σελ. 142. Τή λέξη «γραφικότητα» άναφερομένη στον ήρωα («γραφικότητας»), χρησιμοποίησε τότε ο Θεοτοκάς, *Ίδέα*, Α', 1933, σελ. 118.

Οι έργασίες των 12 μηνών.

Στο κείμενο που ακολουθεί γίνεται μιὰ προσπάθεια νὰ ἀποδεσμευθοῦν ὀρισμένα συστατικά στοιχεία τῶν ἀγροτικῶν οἰκονομιῶν στὴν Ἑλλάδα στὸν 15ο καὶ 16ο αἰ.· τεκμηριολογικὴ βίαση, τὰ δεδομένα μερικῶν ἀποσπασμάτων ἀπὸ κατὰστιχα τιμαρίων.¹ Ἡ μέθοδος ποὺ ἀκολουθήθηκε συνίσταται στὴν παρουσίαση καὶ ἀνάλυση συγκεκριμένων περιπτώσεων ἀπὸ οἰκονομίες χωριῶν, τῶν ὁποίων τὰ σημεία σύγκλισης καὶ ἀπόκλισης ἀποτελοῦν ἐπίσης τὰ σημεία γιὰ τὸν καθορισμὸ μιᾶς γενικῆς τυπολογίας τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τῆς ἐποχῆς ποὺ ἐξετάζουμε. Ἡ θεμελιώδης ὑπόθεσή μας δέχεται ὅτι τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεία τῶν καταστάσεων τῶν τιμαρίων, στοιχεῖα τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν τὶς φορολογικὲς προσόδους ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν παραγωγή, ἀντανάκλουν τὴν πραγματικὴ μέση παραγωγή καὶ ὅτι ἡ οἰκονομία τῶν τιμαρίων αὐτῶν ἀντανάκλα ἐπίσης τὴν οἰκονομία τοῦ χωριοῦ.

Ἀρχίζουμε μὲ τὴν ἀνάλυση τῶν στοιχείων ἐνὸς ἀποσπάσματος τιμαρίων τῆς περιοχῆς τῶν Κραβάρων, χρονολογημένο ἀπὸ τὸν ἐκδότη του στὸ δεῦτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰ.² Τὸ ἀπόσπασμα ἀφορᾷ 9 τιμάρια ἀποτελούμενα ἀπὸ 30 χωριά ἢ τμήματα χωριῶν καὶ «μεζράδες» (γαῖες, συνήθως ἀκατοίκητες, ποὺ ἀνήκουν στὸ ἔδαφος τοῦ χωριοῦ) καὶ συγκεκριμένα: 21 δλόκληρα

¹ Ecole Pratique des Hautes Etudes, IVe Section, Sciences historiques et philologiques, Annuaire 1975/1976, 108 (Paris, 1976), 459-81. Ἡ συντηρημένη ἀπόδοση ποὺ παρουσιάζεται ἐδῶ ἔχει γίνε ἀπὸ τὸ συγγραφέα. Τὰ θέματα ποὺ θίγονται στὸ γραπτὸ αὐτὸ ἀνήκουν στὰ ἀντικείμενα μιᾶς ἐργασίας τοῦ ἴδιου μὲ τὸν τίτλο Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στὴν Τουρκοκρατία (15ος-16ος αἰ.) ποὺ ἐτοιμάζεται νὰ κυκλοφορήσει στὴν «Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη» τῶν ἐκδόσεων «Θεμέλιο».

Ἔρευνες γύρω ἀπὸ τὰ ἀγροτικὰ εἰσοδήματα στὴν Τουρκοκρατία (15ος-16ος αἰ.)*

τοῦ Σπύρου Ι. Ἀοδραχᾶ

χωριά, 6 τμήματα χωριῶν (δυσὸ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀνήκουν στὸ ἴδιο χωριό) καὶ 3 «μεζράδες» (mezraa), ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι τμήμα. Ὁ συνολικὸς πληθυσμὸς αὐτῶν τῶν τιμαρίων, ἐκφρασμένος σὲ φορολογικὲς μονάδες, ἀνέρχεται σὲ 429 χριστιανικὲς ἐστίες καὶ 1 μουσουλμανικὴ, σὲ 3 ἀγάμους καὶ 48 χήρες. Τὰ φορολογικὰ εἰσοδήματα τῶν τιμαρίων κυμαίνονται ἀνάμεσα σὲ 1.851 καὶ +7.379 ἄσπρα· τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τιμάρια αὐτὰ δίνουν ἕνα μέσο ὄρο 5.348 ἄσπρων (5 περιπτώσεις στὶς 9) ποὺ πλησιάζει τὸν γενικὸ μέσο ὄρο τοῦ φορολογικοῦ εἰσοδήματος ὁ ὁποῖος ἀνέρχεται σὲ +5.118 ἄσπρα. Σὲ σχέση με μιὰ δειγματοληψία βασισμένη σὲ 494 τιμάρια, ζαμέτια καὶ χάσια τῆς Μακεδονίας, τῆς Θράκης καὶ τῆς περιοχῆς τῆς Σόφιας τὸν 15ο αἰ., τὰ εἰσοδήματα τῶν τιμαρίων αὐτῶν τῆς περιοχῆς τῶν Κραβάρων ἀντιστοιχοῦν (σὲ μιὰ κλίμακα κατὰ χιλιάδα ἄσπρων): 1 στὰ 9,72% τῶν περιπτώσεων, 1 στὰ 11,34% (ἀμοιβαῖα, 1.000-2.000 καὶ 2.000-3.000 ἄσπρα), 5 στὰ 7,49% (5-6.000 ἄσπρα) καὶ 2 στὰ 4,66% (7-8.000 ἄσπρα). Αὐτὴ ἡ σύγκριση, θεμιτὴ γιατί ἡ σταθερότητα τῶν στοιχείων τοῦ ὑπολογισμοῦ ἀντισταθμίζει τὴ χρονολογικὴ διαφορὰ, δείχνει ὅτι τὰ περισσότερα ἀπὸ τὰ τιμάρια τῶν Κραβάρων (7 στὰ 9) ἐξασφαλίζουν ὑψηλὰ εἰσοδήματα, τὰ ὁποῖα παρουσιάζουν ἀσθενὴ συχνότητα στὴν κλίμακα τῶν τιμαρίων ποὺ προέκυψε ἀπὸ τὴ δειγματοληψία αὐτὴ.

Ὁ πίνακας 1 παρουσιάζει τὴ σύνθεση τῶν φορολογικῶν εἰσοδημάτων ποὺ εἰσπράττονται ἀπὸ τοὺς κύριους τῶν τιμαρίων αὐτῶν τῆς περιοχῆς τῶν Κραβάρων. Διακρίναμε κατὰ ὁμάδες τοὺς προσωπικοὺς (ἢ ποὺ κατέληξαν νὰ γίνουν προσωπικοὶ) φόρους, τὶς προσόδους ποὺ ἐξάγονται ἀπὸ τὴν παραγωγή (δεκάτη τῶν δημητριακῶν καὶ τῶν «βιομηχανικῶν» καλλιεργείων, δεκάτη καὶ φόροι στὸ μούστο καὶ στὰ ἀμπέλια, φόροι στὰ καρποφόρα δέντρα, στοὺς κήπους, στὰ μελίτσια, κ.λπ.), τοὺς φόρους ποὺ βαρύνουν τὴν κτηνοτροφία, τοὺς μύλους, τὰ δικαιώματα στοὺς γάμους καὶ τὰ πρόστιμα· ἀπ' αὐτὰ τὰ φορολογικὰ εἰσοδήματα, ἐκείνα ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὴ φορολογία τῆς κτηνοτροφίας (adet-i agnam) καὶ τὰ δικαιώματα γάμων μαζί με τὰ πρόστιμα μοιράζονται σὲ δυσὸ τμήματα, τὸ ἕνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰσπράττει ὁ τιμαριώτης καὶ τὸ ἄλλο ὁ

σαντζάκ-μπης. Τα κατάστιχα αναφέρονται στο τμήμα εκείνο που καρπώνεται ο τιμαριώτης.

Πίνακας 1

Σύνθεση των φορολογικῶν προσόδων

	΄Ασπρα	Ποσοστό
1. ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΙ ΦΟΡΟΙ		
Ispence και μιὰ περίπτωση Resm-i raiyyet	11.088+ 22	28,14
Φόρος στις βοσκές (Resm-i otluk)	2.145	5,43
ΣΥΝΟΛΟ	13.255	33,58
2. ΔΕΚΑΤΕΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΙ ΣΤΗΝ ΑΓΡΟΠΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ		
Δεκάτη τῶν δημητριακῶν	10.438	26,44
Δεκάτη τοῦ λιναριοῦ	1.072	2,71
Δεκάτη καὶ φόρος στὸ μῦστο, στὰ ἀμπέλια	3.018	7,64
Φόρος στοὺς κήπους, στὰ καρποφόρα δέντρα, στὰ κουκούλια, στὰ μελίσια καὶ σὲ ὀρισμένα φυτὰ	1.543	3,91
ΣΥΝΟΛΟ	16.071	40,71
3. ΦΟΡΟΣ ΣΤΗΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΑ		
Adet-i agnam (φόρος προβάτων)	8.444	21,39
Φόρος στοὺς χοίρους	612	1,55
ΣΥΝΟΛΟ	9.056	22,94
4. ΦΟΡΟΣ ΣΤΟΥΣ ΜΥΛΟΥΣ		
	225	0,57
5. ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΓΑΜΩΝ & ΠΡΟΣΤΙΜΑ		
	959	2,43
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	39.474	100

Ἡ σύνθεση τῆς συνολικῆς προσόδου τῶν τιμαριωτῶν δείχνει μιὰ οἰκονομία προσανατολισμένη στὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν καὶ στὴν κτηνοτροφία· ἡ ἀπελευθέρωση κατέχει στὴν οἰκονομία αὐτὴ μιὰ ἀξιόλογη θέση. Στὴ σύσταση τῆς συνολικῆς προσόδου μπαίνει μὲ ἰδιαίτερο βάρος ἡ isprence, δηλαδή ἓνας φόρος πού ἔχει ἀποσπασθεῖ ἀπὸ τὴν ἀφειρητρία του ὡς ἔγγειου φόρου (ἰσοδύναμου μὲ τὸ resm-i gift). Αὐτὸ ἔχει κάποια σημασία: ἂν ἡ isprence ἀποτελοῦσε μέρος ἐνὸς φορολογικοῦ μοντέλου μὲ ἀγροτικὴ βάση, καὶ ἰδιαίτερα τὶς καλλιέργειες τῶν δημητριακῶν, ἡ συνέχειά της μὲ μορφή προσωπικοῦ φόρου ἀνεξάρτητου ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς ἐνασχολήσεις τοῦ φορολογουμένου μπορεῖ νὰ προσφέρει, σὲ μιὰ ὀπτική μακρο-οἰκονομικῆς ἀνάλυσης, μιὰ ἐνδειξη ἀνισορροπίας στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ἀγροτικοῦ συστήματος, ἢ ὁποῖα ἐκφράζεται μὲ τὴν δυσαναλογία ἀνάμεσα στὶς γαίες πού καλλιεργοῦνται πραγματικά καὶ σὲ ἐκείνες πού ἀνταποκρίνονται στὶς ἀπαιτήσεις τοῦ μοντέλου παραγωγῆς. Ἀνεξάρτητα ἀπ' αὐτό, ἡ σύνθεση τῆς συνολικῆς προσόδου τῶν τιμαριῶν δίνει τὴν ἐντύπωση μιᾶς οἰκονομίας τὴν ὁποία χαρακτηρίζει μιὰ παραπληρωματικότητα καθοριζόμενη ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ δυὸ τομέων —τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν καὶ τὴν κτηνοτροφία.

Τὰ εἰσοδήματα τῶν κυριῶν τῶν τιμαριῶν εἰσπράττονταν εἴτε σὲ εἶδος εἴτε σὲ χρῆμα. Ὁ πίνακας 2 δείχνει τὴν ἀναλογία μὲ τὴν ὁποία συγκροτοῦνται αὐτοὶ οἱ δύο τύποι προσόδων στὴν περίπτωσι τῶν τιμαριῶν τῶν Κραβάρων: καταχωρίσαμε στὸν πρῶτο τύπο (φυσικὴ πρόσοδος) ὅλα τὰ εἰσοδήματα τῶν τιμαριωτῶν τῶν ὁποίων καταγράφεται στὰ κατάστιχα τόσο ἡ ποσότητα ὅσο καὶ τὸ χρηματικὸ τους ἀντίστοιχο· στὸν δεύτερο τύπο (διαφορικὴ πρόσοδος) καταχωρίσαμε ὅλα τὰ εἰσοδήματα, τῶν ὁποίων δὲν ἀναγράφεται παρὰ ἡ χρηματικὴ ἀξία.

Ἡ φυσικὴ πρόσοδος ἀποτελεῖται ἀπὸ δεκάτες· ἡ διαφορικὴ πρόσοδος ἀποτελεῖται, κυρίως, ἀπὸ τοὺς προσωπικοὺς φόρους καὶ τοὺς φόρους στὴν κτηνοτροφία. Οἱ τελευταῖοι δὲν ἀνήκουν στὰ σταθερὰ στοιχεῖα τῆς διαφορικῆς προσόδου, γεγονός πού ἔχει ἰδιαίτερη

σημασία για τη μελέτη της διαμόρφωσης του χρηματικού τομέα αυτών των παραπληρωματικών οικονομικών. Η ύπαρξη της διαφορικής προσόδου, που στην περίπτωση μας ξεπερνά κατά πολύ τη φυσική πρόσοδο, επιβάλλει την υπόθεση για την ύπαρξη, επίσης, μίας υποχρεωτικής έμπορευματοποίησης, πράγμα που συνεπάγεται μια οικονομία πλεονασμάτων και μια αγορά προσιτή στους άμεσους παραγωγούς· τα πλεονάσματα πρέπει να διακριθούν σε εκείνα που επιτρέπουν με την έμπορευματοποίηση να αντιμετωπιστούν οι φορολογικές υποχρεώσεις και σε εκείνα που, ξεπερνώντας το όριο που θέτει η υποχρεωτική έμπορευματοποίηση, επιτρέπουν την απόκτηση χρηματικών εισοδημάτων που δεν προορίζονται για την ικανοποίηση των φορολογικών αναγκών. Ο βαθμός σύγκλισης ή απόκλισης των ιστορικών μαρτυριών σε σχέση με αυτές τις υποθέσεις, που και αυτές προκύπτουν από τη λογική μίας κατηγορίας πηγών, θα πρόσφερε το ουσιαστικό στοιχείο με άφετηρία το οποίο θα ήταν δυνατός ο καθορισμός της οικονομικής και κοινωνικής λειτουργίας της κοινότητας του χωριού. Για να εξετάσουμε σε ποιο βαθμό είναι δυνατή η ύπαρξη πλεονασμάτων, χρειάζεται να αναχθούμε στη βασική καλλιέργεια, τα δημητριακά· για να γίνει αυτό πρέπει να κάμουμε μια εκτίμηση της παραγωγής των δημητριακών και να καθιερώσουμε κάποια όρια: το κατά κεφαλή ζωτικό ελάχιστο και τη μέση αποδοτικότητα.

Πίνακας 2

Φυσική και διαφορική πρόσοδος

	Άσπρα	Ποσοστό
A. ΦΥΣΙΚΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ		
1. Δεκάτη των δημητριακών	10.438	26,44
2. Δεκάτη στο λινάρι	1.072	2,71
3. Δεκάτη στο μούστο	2.150	5,45
ΣΥΝΟΛΟ	13.660	34,60
B. ΔΙΑΦΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ		
1. Isprence και resm-i raiyyet	11.110	28,14
2. Φόρος βοσκής	2.145	5,43
3. Φόρος στα άμπέλια και resm-i karis	868	2,20
4. Φόρος στους κήπους, φόρος και δεκάτη στα καρποφόρα δέντρα, δεκάτη στα κουνούλια, στα μελίσια κ.λπ.	1.543	3,91
5. Φόρος προβάτων	8.444	21,39
6. Φόρος στους χοίρους	612	1,55
7. Φόρος στους μύλους	225	0,57
8. Δικαίωμα γάμων και πρόστιμα	959	2,43
ΣΥΝΟΛΟ	25.814	65,40

Για να υπολογίσουμε τη μέση παραγωγή με βάση το ποσό της δεκάτης, δεχτήκαμε, σύμφωνα με τους kapunname,³ ότι αυτή αντιστοιχεί στα 10% της παραγωγής στην περίπτωση των μουσουλμανικών πληθυσμών και στα 2 στα 15 στην περίπτωση των χριστιανικών (δεκάτη και salariye)· ως ζωτικό ελάχιστο δεχτήκαμε εκείνο που έχει υιοθετηθεί ως μέση κατανάλωση στις μεσογειακές χώρες τον 16ο αιώνα: 200 χγ κατά άτομο το χρόνο.⁴ Ως αποδοτικότητα δεχτήκαμε τη σχέση 1 (σπορά): 5 (συγκομιδή). Η αποδοτικότητα αυτή, που φαίνεται υπερβολική, έχει επιλεγεί με αυθαίρετο τρόπο: ξεπερνά την αποδοτικότητα που υποδεικνύουν

όρισμένες φορολογικές οθωμανικές τεχνικές (1:3,5), αλλά συγχρόνως είναι κατώτερη από όρισμένες εκτιμήσεις του 17ου και των αρχών του 18ου αιώνα· υποδεικνύεται ωστόσο από δύο γεγονότα, δηλαδή από τα ελάχιστα που προβλέπονται από την οθωμανική πρακτική στα σουλτανικά χάρσια και από το γεγονός ότι η διαθεσιμότητα των γαιών δεν επέβαλε την αξιοποίηση των περιθωριακών γαιών. Καθώς τα κατάστιχα που γνωρίζουμε δεν αριθμούν τον πληθυσμό παρά κατά φορολογικές μονάδες, χρησιμοποιήσαμε ως οικογενειακό συντελεστή εκείνον που προκύπτει από βυζαντινά τεκμήρια του 14ου αιώνα που αφορούν τους χωρικούς όρισμένων σημείων της Μακεδονίας⁵: 4,14. Αναφορικά με το μέτρο χωρητικότητας που χρησιμοποιείται στο κατάστιχο (τοπικό κοιλό των Τρικάλων), κρατήσαμε την αντιστοιχία: 1 κοιλό των Τρικάλων = 2,5 κοιλιά της Κων/πόλης, δηλαδή 64,125 χγ.⁶ Για τις χρηματικές αντιστοιχίες χρησιμοποιήσαμε τις τιμές των δημητριακών που μνημονεύει το κατάστιχο και οι οποίες δεν αντανακλούν την κίνηση των τιμών στην αγορά· αυτό δεν αποτελεί σοβαρό μειονέκτημα, εφόσον η προσπάθειά μας αποσκοπεί σε μια κατασκευή βασισμένη σε ομοιογενή στοιχεία, εκείνα που προσφέρει το τεκμήριο, και στη σκιαγράφηση ενός μηχανισμού βασισμένου στη λογική του τεκμηρίου. Ωστόσο, φαίνεται ότι μπορεί να διατυπωθούν δυο παρατηρήσεις σχετικά με τις τιμές των καταστίχων και τις τιμές της αγοράς: οι τιμές που συναντούμε στα κατάστιχα του 15ου αιώνα φαίνεται ότι αντιπροσωπεύουν λιγότερο από το μισό της τιμής του σιταριού στην αγορά της Κωνσταντινούπολης προς τα τέλη του αιώνα αυτού· η τιμή του σιταριού του καταστίχου μας (10 άσπρα κατά κοιλό των Τρικάλων) αντιπροσωπεύει λιγότερο από το μισό της τιμής του σιταριού στην αγορά (π.χ., Βόλος, 1550, 63-65 άσπρα κατά τοπικό κοιλό, το οποίο αντιστοιχεί σε 6 κοιλιά της Κων/πόλης· 1561, 60 ως 70 άσπρα).

Η σταθερότητα όρισμένων στοιχείων της συνολικής προσόδου των τιμαριωτών καθώς και η μη προσαρμογή του χρηματικού αντίστοιχου της φυσικής προσόδου στην κίνηση των τιμών δείχνουν ένα μηχανισμό με τα εξής χαρακτηριστικά: Η φυσική πρόσοδος αποτελεί την κύρια βάση της συνολικής προσόδου, γιατί μόνο αυτή μπορεί να προσαρμοστεί στις πραγματικές της αγορές· αντισταθμίζει την αποσύνθεση της διαφορικής προσόδου που παρουσιάζει μια μακρόχρονη σταθερότητα των συστατικών της στοιχείων. Επίσης, από την πλευρά των χωρικών θα υπήρχε ή τάση να μην υποκαταστήσουν στη διαφορική τη φυσική πρόσοδο· απομένει ωστόσο να σταθμίσουμε αυτή την αντιπαράταξη με το γεγονός ότι οι τιμές με βάση τις οποίες πραγματοποιείται η διαφορά ανάμεσα στην τιμή της αγοράς και στην τιμή των καταστίχων ανήκουν σε ένα στάδιο του σχηματισμού της τιμής του σιταριού, στο οποίο τίποτε δεν μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι έπαιρνε μέρος ο άμεσος παραγωγός. Στην περίπτωση αυτή, οι έπιωφελούμενοι από τη διαφορά των τιμών, των οποίων το ελάχιστο επίπεδο θα πλησίαζε τις τιμές των καταστίχων, θα ήταν όσοι μεσολαβοῦσαν ανάμεσα στον άμεσο παραγωγό και στον καταναλωτή, δηλαδή την αγορά της πόλης· σ' αυτή την υπόθεση, που χρειάζεται να επαληθευτεί από αντιπροσωπευτικότερα παραδείγματα, είναι δυνατό να μηδενίζονταν ή προτιμήθη του χωρικού για τη

διαφορική πρόσοδο.

Ἡ μέση κατά κεφαλή παραγωγή τοποθετείται στὰ χωριά τῶν Κραβάρων σὲ 320 χγ δημητριακῶν· ἡ ἐλάχιστη σὲ 307 χγ:

Μέση παραγωγή κατά κεφαλή	320,00
Σπορά (1:5)	64,00
Δεκάτη καὶ salariye (2 στὰ 15)	42,66
Καθαρὸ εἰσόδημα	213,34
Ἐτήσια μερίδα-τύπος	200,00
Πλεόνασμα	13,34
Ἐλάχιστη παραγωγή-τύπος κατά κεφαλή	307,00

Οἱ ὑπολογισμοὶ αὐτοὶ ἔγιναν τὴν σχέση μετὰ 22 χωριῶν καὶ τμήματα χωριῶν ποὺ ἀριθμοῦν πληθυσμὸ (στὴ βάση τοῦ οικογενειακοῦ συντελεστή 4,14) 1.991 ἀτόμων· τὰ χωριά καὶ ὁ πληθυσμὸς αὐτὸς φτάνουν ἢ δὲν φτάνουν τὴν ἐλάχιστη παραγωγή-τύπο κατά κεφαλή σύμφωνα μετὰ τὴν ἐξῆς ἀναλογίαις:

Ἀριθμὸς ἀτόμων ποὺ δὲν φτάνουν τὴν παραγωγή-τύπο (-62.732 χγ)	820
Ἀριθμὸς ἀντίστοιχων χωριῶν 7	
Ἀριθμὸς ἀτόμων ποὺ φτάνουν τὴν παραγωγή-τύπο (+85.869 χγ)	1.171
Ἀριθμὸς ἀντίστοιχων χωριῶν 15	
Ἐλλειμμα κατά κεφαλή	76,50 χγ
Πλεόνασμα κατά κεφαλή	73,33 χγ

Ἡ συνολικὴ παραγωγή αὐτῶν τῶν χωριῶν ἀρκεῖ γιὰ νὰ θρέψει τὸν πληθυσμὸ καὶ ἀφήνει ἕνα ἐμπορευματοποιήσιμο περίσσευμα 23.137 χγ, δηλαδή 11,5 χγ κατά κεφαλή. Εἶναι φανερὸ ὅτι πρόκειται γιὰ μιὰ παραγωγή ποὺ βρίσκεται στὰ ὅρια τῆς ἐπάρκειας· πρόκειται ἐπίσης γιὰ μιὰ οἰκονομία ποὺ παρουσιάζει δυσαναλογίαις στὸ ἐπίπεδο τῆς παραγωγῆς δημητριακῶν κατά χωριὸ ποὺ ἀφήνουν νὰ ἐννοηθεῖ ἕνα σύστημα ἀνταλλαγῶν ποὺ ἐπιτρέπουν τὴ συντήρηση τῶν ἀτόμων, τὰ ὁποῖα δὲν φτάνουν τὴν παραγωγή-τύπο στὰ δημητριακά.

Τὸ πλεόνασμα τῶν 23.137 χγ ἀντιπροσωπεύει, σύμφωνα μετὰ τὴν μέση τιμὴ ποὺ δίνει τὸ κατάστιχο, ἀξία 7.216 ἄσπρων, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὰ 27,95% τῆς συνολικῆς διαφορικῆς προσόδου: προκύπτει ὅτι, στὴν περίπτωση ποὺ ἐξετάζουμε, τὰ πλεονάσματα τῶν δημητριακῶν δὲν μποροῦν νὰ προμηθεύσουν τὸ ἀπαραίτητο ρευστὸ γιὰ τὴν ἐξόφληση τῆς διαφορικῆς προσόδου, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ στὰ 32,99% τῆς ἀξίας τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς τῶν δημητριακῶν. Τὰ περισσεύματα τῶν δημητριακῶν δὲν ἀντιστοιχοῦν παρὰ στὰ 54,44% τῶν προσωπικῶν φόρων ἢ, ἀλλιῶς, οἱ προσωπικοὶ φόροι ἀντιστοιχοῦν στὰ 16,96% τῆς ἀκαθάριστης παραγωγῆς σιτηρῶν, ἐνῶ τὰ πλεονάσματα δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ τὰ 3,56% τῆς τελευταίας· ὡς πρὸς τὴν ispence τὰ πλεονάσματα δὲν ἀντιπροσωπεύουν παρὰ τὰ 64,95% τοῦ ὕψους τῆς —καὶ στὸ σημεῖο αὐτὸ μπορεῖ νὰ ἴδει κανεὶς τὴν ἀποσύνθεση μιᾶς ἰσορροπίας, ἰσορροπία ποὺ θὰ εἶχε καθορίσει τὴν ispence.

Τὸ ἄλλο οὐσιαστικὸ τμήμα τῆς διαφορικῆς προσόδου ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ φόρο τῶν προβάτων, ὁ ὁποῖος (ἀναφορικὰ μετὰ τὸ τμήμα ποὺ εἰσέπρατταν οἱ τιμαριῶτες) ἀνερχόταν σὲ 8.444 ἄσπρα· μαζί μετὰ τὸ τμήμα ποὺ εἰσέπραττε τὸ κρατικὸ ταμεῖο ἢ ὁ σαντζάκμπεη τὸ προῖόν αὐτοῦ τοῦ φόρου θὰ ἀνέβαινε σὲ 16.888 ἄσπρα, ποσὸ ποὺ δείχνει ἕναν ἀριθμὸ 33.776 κεφαλῶν (κατ' ἀναλογία, 1 ἄσπρο γιὰ κάθε δυὸ πρόβατα).⁷ Συνδυάζοντας ὁρισμέναις πληροφορίες μποροῦμε νὰ ὑπολογίσουμε τὴ χρηματικὴ ἀξία τῶν κοπαδιῶν. Σύμφωνα μετὰ τὸν kapunname τοῦ Μεχμέτ II καταβαλλόταν ἕνα ἄσπρο γιὰ κάθε τρία πρόβατα ἢ 1 πρόβατο στὰ 50, σχέση ποὺ τοποθετεῖ τὴν ἀξία τοῦ προβάτου σὲ 17 ἄσπρα· πρὸς τὰ τέλη τῆς βασιλείας τοῦ Μεχμέτ II ὁ φόρος εἶναι ἤδη τῆς τάξης 1 ἄσπρου γιὰ δυὸ πρόβατα, πράγμα ποὺ μπορεῖ νὰ δείξει ὅτι ἡ ἀξία τοῦ ζώου ἦταν 25 ἄσπρα. Σύμφωνα μετὰ αὐτὲς τὶς ἐκτιμήσεις, ποὺ δὲν κάνουν ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀποδίδουν τὴ λογικὴ τῶν τεκμηρίων μας, μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ φορολογία τῶν κοπαδιῶν τῶν χωριῶν τῶν Κραβάρων ἰσοδυναμοῦσε μετὰ 675 πρόβατα, δηλαδή μετὰ 2% τῶν ζώων ποὺ εἶχαν καταγραφῆ. Εἶναι θεμιτὸ νὰ θεωρήσουμε ὅτι αὐτὴ ἡ σχέση ἀντίκειται σ' αὐτὰ

που παρατηρήσαμε εξετάζοντας τη σχέση ανάμεσα στα δημητριακά και στις φορολογικές υποχρεώσεις· ο φορολογικός μηχανισμός διαφύλαττε την κτηνοτροφία από την αποσύνθεση που συνεπέφερε στις αγροτικές εκμεταλλεύσεις. Στηριζόμενοι πάντα στους ίδιους υπολογισμούς, ή συνολική διαφορική πρόσδοδος που εισπρατιόταν σ' αυτά τα χωριά άντιστοιχοῦσε στα 4,06% της αξίας των κοπαδιών και στα 43,78% της αξίας της παραγωγής των δημητριακών.

Η περίπτωση των χωριών των Κραβάρων παρουσιάζει μιὰ αγροτική οικονομία αποτελούμενη από δύο τομείς, τη γεωργία και την κτηνοτροφία· ή επικοινωνία ανάμεσα στους τομείς αυτούς αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για τον εκχρηματισμό της συνολικής οικονομίας του χωριού, τον επιβαλλόμενο από τη διαφορική πρόσδοδος και, γενικά, από τη φορολογία. Αυτός ο εκχρηματισμός, που οφείλεται σε έξω-οικονομικούς παράγοντες, ορίζει τον ελάχιστο βαθμό του χρηματικού τομέα σε μιὰ κατεξοχήν φυσική οικονομία, καθώς και τον ελάχιστο βαθμό δοσοληψιών βασισμένων στο χρήμα ανάμεσα στους δύο συντελεστές της οικονομίας αυτής, τη γεωργία και την κτηνοτροφία· ή περίπτωση ενός αριθμού χωριών προσανατολισμένων αποκλειστικά στη γεωργία θα μᾶς επιτρέψει νὰ συμπληρώσουμε αυτή την πρώτη προσέγγιση και νὰ της δώσουμε ορισμένες ἀποχρώσεις.

Πρόκειται για 19 τιμάρια αποτελούμενα από 23 χωριά με 4 «μεζράδες», και 5 ἄλλα χωριά «μεζρά» που βρίσκονται στη Μακεδονία και Θράκη, και περιγράφονται σε δυο ἀποσπάσματα τιμαριών χρονολογούμενα στα τέλη του 15ου αἰώνα: 16 τιμάρια αποτελούμε-

να από 23 χωριά και 4 «μεζράδες», τὰ ὅποια βρίσκονται στις περιοχές της Θεσσαλονίκης, Χορτιάτη, Καλαμαριάς, Ἀβρὲτ Χισάρ, Γενιτζὲ Βαρντάρ, Δράμα και Βέρροια (πρῶτο ἀπόσπασμα)· 3 τιμάρια αποτελούμενα από 6 χωριά τὰ ὅποια βρίσκονται στις περιοχές Γενιτζὲ Καρασού (Ξάνθης), Ζίχνας και Νιγρίτας (δεύτερο ἀπόσπασμα). Ἀπὸ τὰ 23 πρῶτα χωριά, 3 δὲν εἶναι παρὰ τμήματα χωριών και 3 ἄλλα ἔχουν ἀποδοθεῖ σε 2 τιμάρια.⁸ Τὰ εἰσοδήματά τους:

Ὡς 1.000 ἄσπρα:	2	τιμάρια, μέσος ὄρος:	695,5 ἄσπρα
2.000	2		1.709,5
3.000	2		2.940,5
4.000	2		3.527,5
6.000	3		5.371,5
7.000	2		6.504
9.000	1		8.245
+20.000	5		13.608,4

Ὁ πληθυσμὸς των τιμαριών που καταχωρίζονται στα δυο ἀποσπάσματα κατανέμεται με τὸν ἐξῆς τρόπο (σε φορολογικὲς μονάδες· α, πρῶτο ἀπόσπασμα· β, δεύτερο ἀπόσπασμα).

		α	β	Σύνολο
Χριστιανοί:	ἔγγαμοι	593	210	803
	ἄγαμοι	76	13	89
	χῆρες	87	42	129
Μουσουλμάνοι:	ἔγγαμοι	295	23	318
	ἄγαμοι	71	3	74
Σύνολο		1.122	291	1.413

Ὁ πίνακας 3 δείχνει τὴ σύνθεση τῆς προσόδοδος που

Πίνακας 3

Σύνθεση τῆς συνολικῆς τιμαριωτικῆς προσόδοδος

	Α		Β		Ἀξίες κατὰ φ.μ.	
	Ἀξίες (ἄσπρα)	%	Ἀξίες (ἄσπρα)	%	Α	Β (ἄσπρα)
I. ΦΥΣΙΚΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ						
1. Δεκάτη δημητριακών	49.070	50,99	7.442	42,92	43,7	32,27
2. Δεκάτη ὀσπρίων	2.954	2,7	110	0,64	2,35	0,64
ΣΥΝΟΛΟ	51.664	53,69	7.552	43,56	46,05	31,73
II. ΔΙΑΦΟΡΙΚΗ ΠΡΟΣΟΔΟΣ						
1. Ἐγγειος φόρος, Ispence	23.400	24,32	5.096	29,39	29,85	21,41
2. Ἀτομικὰ ἀγαθὰ τοῦ τιμαριώτη (Hassa)	881	0,91	350	2,02		
3. Καλλιέργειες εἰδῶν διατροφῆς· καρποφόρα δέντρα· καρποὶ· μελίτσια· μύλοι· ἄλιεία	4.612	4,79	495	2,85	4,11	2,08
4. Ἀμπελοργία· φῆρος στο κρασί	6.216	6,46	1.130	6,52	5,54	4,75
5. «Βιομηχανικὲς» καλλιέργειες	4.404	4,58	1.650	9,52	3,92	6,93
6. Κτηνοτροφία	3.225	3,35	143	0,82	2,87	0,6
7. Διάφορα δικαιώματα, προσφορὲς	1.821	1,9	922	5,32	1,62	3,87
ΣΥΝΟΛΟ	44.560	46,31	9.875	56,44	39,71	41,11
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ	96.224	100	17.388	100	85,76	72,85

εισέπρατταν οι κάτοχοι των τιμαριών (ομάδα Α και ομάδα Β)· δείχνει επίσης τις αναλογίες που έπαιρναν στο σχηματισμό της συνολικής προσόδου οι διάφορες καλλιέργειες και οι κτηνοτροφικές απασχολήσεις.

Η σύνθεση της συνολικής προσόδου αυτών των χωριών φανερώνει ότι πρόκειται για μια οικονομία βασισμένη στην καλλιέργεια των δημητριακών, απ' όπου και η κυριαρχία της φυσικής προσόδου: αφήνοντας κατά μέρος τον έγγειο φόρο και την ispenca, ή δεκάτη των δημητριακών αντιπροσωπεύει στην κάθε ομάδα των τιμαριών τα 67,38% και τα 60,79% της συνολικής προσόδου· οι μέσοι όροι σε άσπρα κατά φορολογική μονάδα ανεβαίνουν αντίστοιχα σε 85,76 και σε 70,85 άσπρα. Για να σχηματίσουμε μια ιδέα για το τί αντιπροσωπεύουν αυτοί οι μέσοι όροι στο πλέγμα της φορολογίας, σημειώνουμε ότι στις ίδιες περιοχές ο κεφαλικό φόρος ανερχόταν, σύμφωνα με τις καταστάσεις του κεφαλικού φόρου στα έτη 1488/9, σε 77,3 άσπρα (κατά μέσο όρο) στις Σέρρες, Δράμα, Ζίχνα, Ξάνθη, Κομοτηνή και σε 61,9 άσπρα στη Θεσσαλονίκη, Χορτιάτη, Καλαμαριά, Άβρητ Χισάρ, Γενιτζέ Βαρντάρ (αντίστοιχα, 77,3 και 70,1 άσπρα συνυπολογίζοντας τον κεφαλικό φόρο των ζηρών).⁹ Οι δύο ομάδες των τιμαριών παρουσιάζουν μια διαφορά σχετικά με τους μέσους όρους κατά φορολογική μονάδα ως προς τα δικαιώματα και τις προσφορές: οφείλεται το ποσό των 500 άσπρων που καταβάλλονται ως gift-i bozan (φόρος που βαρύνει την εγκαταλειμμένη καλλιεργητική μονάδα, το «ζευγάρι» — gift)· ξεχωρίζοντας αυτό το ποσό, οι μέσοι όροι στον τομέα της διαφορικής προσόδου είναι, άμοιβαία, 39,71 και 39,01 άσπρα κατά φορολογική μονάδα.

Τα σημεία σύγκλισης και απόκλισης παρουσιάζονται αναφορικά με τους μέσους όρους κατά φορολογική μονάδα με τον ακόλουθο τρόπο:
Φυσική και διαφορική πρόσδοδος
 Μέσος όρος κατά φορολογική μονάδα στα χωριά των Κραβάρων ..... 82,07 άσπρα
 Μέσος όρος κατά φορολογική μονάδα στα χωριά της Μακεδονίας και Θράκης ..... 83,50 άσπρα

Πρόκειται συνεπώς για μέσους όρους που συγκλίνουν. Σε σχέση με τις δεκάτες των δημητριακών, μολονότι η τιμή των δημητριακών δεν ανήκει στους σταθερούς συντελεστές της προσόδου:

Χωριά των Κραβάρων ..... 21,70 άσπρα
 Χωριά της Μακεδονίας και Θράκης ..... 41,55 άσπρα

Πρόκειται λοιπόν για αντικείμενους μέσους όρους. Σε σχέση με τις άλλες καλλιέργειες:
 Χωριά των Κραβάρων ..... 52,41 άσπρα
 Χωριά της Μακεδονίας και Θράκης ..... 15,60 άσπρα

Πρόκειται επίσης για αντικείμενους μέσους όρους. Οι μέσοι όροι που αφορούν την κτηνοτροφία είναι, αντίστοιχα, 22,01 και 2,38 άσπρα· εδώ ακριβώς αποκλίνουν οι δύο οικονομίες.

Η σύγκλιση των μέσων όρων της συνολικής προσόδου υποβάλλει την υπόθεση μιας όρισης των αγροτικών εισοδημάτων· μια δοκιμή επαλήθευσης αυτής της υπόθεσης, βασισμένη στην κατανομή της προσόδου κατά φορολογική μονάδα σε 171 χωριά ή

τιμήματα χωριών της Μακεδονίας και της Θράκης στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αι., έδειξε ότι η μεγαλύτερη συχνότητα παρουσιάζεται στην κλίμακα των προσόδων των 61-90 άσπρων κατά φορολογική μονάδα, με μέσο όρο της τάξης των 70 άσπρων. Στα ίδια αποτελέσματα φτάνουμε εξετάζοντας τους μέσους όρους κατά φορολογική μονάδα των προσόδων 269 χωριών της περιοχής του Άργυροκάστρου (π. 1420): 121 χωριά ανήκουν στην κλίμακα των 61-90 άσπρων· ο γενικός μέσος όρος της προσόδου κατά φορολογική μονάδα ανέρχεται σε 83 άσπρα, σχηματίζεται δηλαδή σύμφωνα με τα μέγιστα της βαθμίδας, που παρουσιάζει τη μεγαλύτερη συχνότητα (61-90 άσπρα). Άλλη διαπίστωση που πρέπει να συγκρατήσουμε: υψηλό μέσο όρο φορολογικής προσόδου παρουσιάζει μικρός μόνο αριθμός χωριών, γεγονός που δριζίει τις δυνατότητες διαφοροποίησης των αγροτικών πληθυσμών.

Η όριση των αγροτικών εισοδημάτων που υποδεικνύεται απ' αυτή την πρώτη προσέγγιση μπορεί να γίνει αντικείμενο ορισμένων σταθμίσεων· προέχει η στάθμιση της προσόδου με τις συχνότητες με τις οποίες παρουσιάζονται οι μέσοι όροι κατά φορολογική μονάδα. Αν διακρίνουμε τους μέσους όρους κατά φορολογική μονάδα σε τρεις κατηγορίες: ως 60 άσπρα, από 61 ως 90 και από 91 ως 200 άσπρα, καταλήγουμε στην εξής κατανομή:

Ως 60 άσπρα:			
Φορολογικές μονάδες		2.289	(34,23%)
Πρόσδοδος	114.364 άσπρα		(23,94%)
Μέσος όρος	51,71 άσπρα		
Άπο 61 ως 90 άσπρα:			
Φορολογικές μονάδες		2.756	(41,21%)
Πρόσδοδος	208.204 άσπρα		(40,48%)
Μέσος όρος	75,54 άσπρα		
Άπο 90 ως 200 άσπρα:			
Φορολογικές μονάδες		1.642	(24,56%)
Πρόσδοδος	187.573 άσπρα		(36,48%)
Μέσος όρος	114,23 άσπρα		

Σύμφωνα μ' αυτό το δείγμα, τα 40%, περίπου, του πληθυσμού καταβάλλουν τα 40% της συνολικής προσόδου· τα 60% του πληθυσμού, κατανεμημένα με άνισο τρόπο, καταβάλλουν τα υπόλοιπα με άνισο επίσης τρόπο: τα 24,55% του πληθυσμού προμηθεύουν στους τιμαριώτες μια πρόσδοδο που είναι 1,6 φορά πάνω από την πρόσδοδο που παρέχουν τα 34,55% του πληθυσμού, τα οποία αντιπροσωπεύουν το φτωχότερο του τμήμα.

Τὰ χωριά τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ποὺ ἐξετάζουμε ἔχουν μιὰ κλίμακα καλλιέργειῶν δημητριακῶν πλουσιότερη ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη τῶν χωριῶν τῶν Κραβάρων, ὅπου δὲν βρισκόμεε παρὰ τὸ στάρι καὶ τὸ κριθάρι. Τὸ προϊόν τῆς δεκάτης, μετατραμμένο σὲ κιλά τῆς Κων/πολης, παρουσιάζεται σὲ τις δύο ομάδες τῶν τιμαριῶν μὲ τις ἑξῆς ἀναλογίες:

Προϊόντα	Πρώτη ομάδα	Δεύτερη ομάδα
Στάρι	7.781,5 (48,01%)	1.312,5 (50,29%)
Κριθάρι	4.891,4 (30,18%)	1.022,5 (39,18%)
Κεχρί	923 (5,70%)	105 (4,02%)
Σίκαλη	501 (3,09%)	90 (3,45%)
Βρώμη	2.110,5 (13,02%)	80 (3,06%)
ΣΥΝΟΛΟ	16.207,4 (100%)	2.610 (100%)

Οἱ σχέσεις αὐτὲς δείχνουν ὅτι βρισκόμαστε μπροστὰ σὲ μιὰ καλλιέργεια βασισμένη στὸ στάρι καὶ στὸ κριθάρι σὲ βάρος τῶν ἄλλων φτωχότερων προϊόντων· πρόκειται γιὰ μιὰ τυπικὴ κατάσταση ποὺ δὲν θὰ μετατραπεί παρὰ ἀργότερα μὲ τὴ διάδοση τοῦ καλαμποκιού, κυρίως στὸν προχωρημένο 18ο αἰώνα. Σ' αὐτὴ τὴ μορφολογία τῶν δημητριακῶν τὴ θέση τοῦ φτωχότερου προϊόντος τὴν κατέχει τὸ κριθάρι ποὺ προορίζεται ἐπίσης καὶ γιὰ κτηνοτροφία.

Ἄν σταθμίσουμε τὸ προϊόν τῆς δεκάτης μὲ τις φορολογικὲς μονάδες, ἔχουμε ἕνα μέσο ὄρο 14,44 κοιλὰ Κων/πολης γιὰ τὴν πρώτη καὶ 10,97 κοιλὰ γιὰ τὴ δεύτερη ομάδα τῶν τιμαριῶν· στὸν γενικὸ τους μέσο ὄρο, ποὺ εἶναι 13,84 κοιλὰ, ἀντιστοιχεῖ ἕνας μέσος ὄρος 6,77 κοιλῶν ὁ ὁποῖος ἰσχύει γιὰ τὰ χωριά τῶν Κραβάρων. Ξαναρχήσαμε ἔτσι στὶς διαπιστώσεις ποὺ κάναμε στὴ βάση τῶν χρηματικῶν ἀξιών.

Ἐφαρμόζοντας τὰ ἴδια κριτήρια μὲ ἐκεῖνα ποὺ ἐφαρμόσαμε στὴν περίπτωση τῶν χωριῶν τῶν Κραβάρων καὶ ὀρίζοντας τὴ δεκάτη καὶ τὴ salariye στὰ 12,23% (γιατὶ ἡ παραγωγή τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ἀντιστοιχεῖ στὰ 33,17% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς), φτάνουμε σὲ μιὰ κατὰ κεφαλὴ παραγωγή-τύπο γιὰ τὴν πρώτη ομάδα τῶν τιμαριῶν τῆς τάξης 295 γγ δημητριακῶν. Ἡ μέση κατὰ κεφαλὴ παραγωγή στὴν ομάδα αὐτὴ εἶναι 763 γγ ποὺ, ὑπολογίζοντας τὴ σπορά, τὴ δεκάτη καὶ τὴ μερίδα-τύπο, ἀφήνουν ἕνα πλεόνασμα 317 γγ κατὰ κεφαλὴ: σὲ δύο μόνο περιπτώ-

σεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν στὰ 0,45% τῆς παραγωγῆς καὶ στὰ 2,36% τοῦ πληθυσμοῦ, ἡ κατὰ κεφαλὴ παραγωγή βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὴν παραγωγή-τύπο· στὴν περίπτωση τῶν Κραβάρων τὰ ἀντίστοιχα ποσοστὰ εἶναι 29,79% καὶ 42,91%. Γιὰ νὰ μπορέσει μιὰ οἰκογένεια (στὴ φορολογικὴ σημασία τοῦ ὄρου) νὰ ἀντιμετωπίσει τις κύριες φορολογικὲς ὑποχρεώσεις: κεφαλικὸ φόρο, anariz, resm-i çift καὶ ispençe, bas-ı bazar καὶ bad-ı hava, καὶ γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει τὴ συντήρησή της καὶ τὴν ἀναπαραγωγή τῶν ἀγαθῶν, εἶχε ἀνάγκη ἀπὸ μιὰ παραγωγή-τύπο 2.612 γγ:

Μέση τιμὴ τῶν δημητριακῶν: 3,6 ἄσπρα.

	Χιλιόγραμμα
Κεφαλικὸς φόρος, 75 ἄσπρα κατὰ μ.ὀ ἀντιστοιχοῦν σὲ	533,52
Anariz, 20 ὡς 23 ἄσπρα	179,55
Resm-i çift πρὸς 22 καὶ ispençe πρὸς 25 ἄσπρα	166,72
Bas-ı bazar ποὺ ἀντιστοιχεῖ στὴν πώληση μιᾶς ποσότητας σιταριοῦ ἀναποκρινόμενης στὸ ζωτικὸ ελάχιστο καὶ οἱ σχετικοὶ φόροι	44,89
Bad-ı hava τοῦ τιμαριώτη	17,96
ΣΥΝΟΛΟ	942,64
Σ' αὐτὴ τὴν ποσότητα πρέπει νὰ προστεθεῖ:	
Ζωτικὸ ελάχιστο (200 γγ × οἰκ. συντ. 4,14)	828
ΣΥΝΟΛΟ	1.770
Σπορὰ	522
Δεκάτη καὶ salariye πρὸς 12,23%	320
ΣΥΝΟΛΟ	2.612

Σύμφωνα μ' αὐτὴ τὴν παραγωγή-τύπο οἱ παραγωγὲς τῶν δημητριακῶν κατὰ χωριὸ καὶ κατὰ τμήματα χωριῶν κατανέμονται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο:

<i>Χωριά καὶ τμήματα χωριῶν ποὺ ξεπερνοῦν τὴν παραγωγή-τύπο:</i>	14
Παραγωγή κατὰ φορολογικὴ μονάδα κατὰ μ. ὄρο:	7.919 γγ
Πληθυσμὸς ποὺ ἀντιστοιχεῖ (σὲ φ.μ.):	552
Σὲ σχέση μὲ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ:	51,06%
Πλεόνασμα κατὰ φορολογικὴ μονάδα:	5.307 γγ
<i>Χωριά καὶ τμήματα χωριῶν κάτω ἀπὸ τὴν παραγωγή-τύπο:</i>	11
Παραγωγή κατὰ φορολογικὴ μονάδα κατὰ μ. ὄρο:	1.666 γγ
Πληθυσμὸς ποὺ ἀντιστοιχεῖ (σὲ φ.μ.):	529
Σὲ σχέση μὲ τὸ συνολικὸ πληθυσμὸ:	48,84%
Ἐλλειμμα κατὰ φορολογικὴ μονάδα:	946 γγ
Τὰ πλεονασματικὰ χωριά ἐξασφαλίζουν τὰ 72,89% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς (2.530.188 γγ ἔναντι 3.471.327 γγ)· ἡ ἀναγκαία ποσότητα γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ πληθυσμοῦ τους, τὴν ἀναπαραγωγή καὶ τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐμπορευματοποίηση ἀντιστοιχεῖ στὰ 57,29% τῆς παραγωγῆς τους καὶ στὰ 41,76% τῆς συνολικῆς παραγωγῆς (δηλαδὴ μιὰ ποσότητα 1.080.528 γγ). Τὸ ἔλλειμμα τῶν ἄλλων χωριῶν (440.609 γγ ἔναντι μιᾶς παραγωγῆς 941.139 γγ) ἀντιστοιχεῖ στὰ 40,78% τοῦ πλεονάσματος τῆς πρώτης ομάδας τῶν χωριῶν· ἀπομένει ἔτσι μιὰ ποσότητα 639.919 γγ ποὺ	

θά μπορούσε να κατανεμηθεί έξω από το κύκλωμα των χωριών του καταστίχου. Αυτή η ποσότητα, παίρνοντας υπόψη τη σπορά, αντιπροσωπεύει τα 12,64% της συνολικής παραγωγής· αντιπροσωπεύει επίσης την αναλογία του συνολικού προϊόντος που μπορεί να προμηθεύσει εισοδήματα τα όποια δεν προορίζονται για την ικανοποίηση των φορολογικών υποχρεώσεων του πληθυσμού. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά μπορούμε να κατανεύουμε την παραγωγή των δημητριακών στα χωριά αυτά με τον εξής τρόπο:

Σπορά (1:5)	20%
Δεκάτη και salariye	12,23%
Ζωτικό ελάχιστο	25,78%
Υποχρεωτική έμπορευματοποίηση	29,35%
Έμπορευματοποίηση που προμηθεύει εισοδήματα που δεν προορίζονται στην ικανοποίηση των φορολογικών υποχρεώσεων	12,64%

Το τελευταίο ποσοστό προεικονίζει τα όρια μέσα στα όποια μπορούσε να πραγματοποιηθεί ή διαφοροποίηση της αγροτιάς.

Αυτή τη διαφοροποίηση δεν μπορούμε να την παρακολουθήσουμε παρά παίρνοντας ως άφετηρία τους μέσους όρους κατά χωριό, γιατί στον τύπο των τεκμηρίων που αναλύουμε δεν καταχωρίζεται ή παραγωγή κατά οικογένειες. Οί μέσοι όροι κατά φορολογική μονάδα και κατά χωριό αναπτύσσονται σε μια έντονη κλίμακα, από 513 χγ ως 36.166,5 χγ στην περίπτωση που εξετάζουμε· αυτές οι ισχυρές διαφορές υποδεικνύουν μεθόδους εκμετάλλευσης διαφορετικές από την άμεση εκμετάλλευση με βάση το οικογενειακό δυναμικό· υποδεικνύουν επίσης ότι η διαμετακίνηση της εργατικής δύναμης αντιστάθμιζε τις ανισοροπίες τις όποιες μεταφράζονταν αυτές οι διαφορές.

Ο μέσος πληθυσμός των χωριών είναι 43,24 φορολογικές μονάδες, που αντιστοιχούν στα 4% του συνολικού πληθυσμού. Παίρνοντας ως βάση αυτό το ποσοστό παρατηρούμε ότι τα χωριά που πραγματοποιούν την υψηλότερη παραγωγή (κατά φορολογική μονάδα) παρουσιάζουν συγχρόνως το ασθενέστερο δημογραφικό δυναμικό· η παρατήρηση αυτή ισχύει και για τα χωριά των Κραβάρων και επαληθεύεται σε άλλες περιπτώσεις. Μένει να ερευνηθεί σε ποιο βαθμό ή διαφορά ανάμεσα στις μέσες παραγωγές οφείλεται σε μια ανισοροπία ανάμεσα στο δημογραφικό δυναμικό και στη διαθεσιμότητα των γαιών, αναγόμενη στους περιορισμούς που μπορούσε να συνεπάγεται ή οικονομική και διοικητική κατανομή της υπαίθρου ως προς την επέκταση του συνόρου.¹⁰ Η διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στις εκμεταλλεύσεις της τάξης ενός «ζευγαριού» (gift) τοποθετείται γύρω από το μέσο όρο των 4.000 χγ κι αυτό αν δεχτούμε μια μέση αποδοτικότητα της τάξης 1:5· στο παράδειγμά μας φαίνεται ότι οι εκμεταλλεύσεις αυτές ήταν περιορισμένες (10,91% του πληθυσμού).

Είναι ριψοκίνδυνο να θελήσει κανείς να αντιμετώπισει τα ζητήματα που θέτει η κλίμακα των μέσων όρων αναφερόμενος στις διαστάσεις των καλλιεργούμενων επιφανειών. Μια δοκιμή προσέγγισης βασισμένη σε 9 χωριά με πληθυσμό αποκλειστικά μουσουλμανικό, τα όποια βρισκόμαστε στο κατάστιχο και στα όποια γίνεται λόγος για τις καλλιεργούμενες επιφάνειες, μάς έδωσε τις ακόλουθες αποδοτικότητες κατά «ζευγάρι»: 29, 65, 141, 147, 183, 186, 369, 673, 1.057

κοιλιά. Από τους αριθμούς αυτούς μπορεί κανείς να συναγάγει ότι ορισμένοι από τους καταγεγραμμένους χωρικούς δεν αντιστοιχούσαν σε πραγματικούς καλλιεργητές που εργάζονταν στα όρια του τιμαριού (περιπτώσεις των ελαχίστων αποδόσεων)· ότι οι επιφάνειες που υπονοούνται στις έγγραφες των καταστίχων όπου γίνεται λόγος για το resp-i gift μπορούσαν να ξεπερνούν τις διαστάσεις των μονάδων-τύπων (περιπτώσεις μεγίστων αποδόσεων). Αυτές οι εκτιμήσεις οδηγούν στην υπόθεση της μεταφοράς της εργατικής δύναμης, πράγμα που κάποτε μνημονεύεται ρητά στα κατάστιχα.

Μένει να ιδούμε τον τρόπο με τον οποίο ενσωματώνονταν στις οικονομίες που βασιζόνταν στην καλλιέργεια των σιτηρών ένας αριθμός άλλων καλλιεργειών, ή κτηνοτροφία και, σε μερικές περιπτώσεις, ή αλιεία. Ο πίνακας 4 δείχνει σε τάξη μεγέθους την πρόσοδο που έβγαίνε απ' αυτές τις καλλιεργείες και δραστηριότητες σε σύγκριση με την πρόσοδο που έβγαίνε από την καλλιέργεια των δημητριακών και σε σχέση με τον πληθυσμό κάθε χωριού ή τμήματος χωριού όπου πραγματοποιούνταν αυτές οι πρόσοδοι.

Πίνακας 4

Μη αυτοπαραγωγές καλλιεργείες και άλλες δραστηριότητες	Κλίμακα	Μ. όρος	Καλλιέργειες δημητριακών	Μ. όρος	Αριθμός φορολογικών μονάδων	
					Απόλυτος	Σχετικός
	1,33-8,41	3,56		56,35	205	19,67
	13,36-19,28	16,1		42,81	460	44,15
	21,15-39,28	29,21		47,13	213	20,44
	42,90-92,90	65,78		79,89	161	15,45
	178,34	178,34		428,33	3	0,29

Οί πρόσοδοι που προκύπτουν από τομείς άλλους από τα δημητριακά συγκροτούνται κι αυτοί επίσης σε μια ποικίλη κλίμακα. Οί ασθενέστερες από τις προσόδους αυτές συνυπάρχουν με υψηλές προσόδους του τομέα των δημητριακών (αυτές οι περιπτώσεις αφορούν τα 19,67% του πληθυσμού)· αντιπροσωπεύουν τα 6,32% των προσόδων του τομέα των δημητριακών (και τα 11,62% αφού διαγράψουμε τους μέγιστους μ. όρους αυτού του τομέα): δεν υπάρχει λοιπόν αντιστάθμιση ανάμεσα στους τομείς. Στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχει αντιστάθμιση που μπορούμε να τη διακρίνουμε προς δυό κατευθύνσεις:

α) Υψηλοί μέσοι όροι του μη αυτοπαραγωγού τομέα που συνυπάρχουν με σχετικά χαμηλούς μέσους όρους του τομέα των δημητριακών (αυτές οι περιπτώσεις αφορούν τα 64,59% του πληθυσμού)· η πρόσοδος του μη αυτοπαραγωγού τομέα αντιστοιχεί στα 50,38% της προσόδου του τομέα των δημητριακών κατά φορολογική μονάδα.

β) Μέσοι όροι (οί υψηλότεροι) του μη αυτοπαραγωγού τομέα που συνυπάρχουν με τους ισχυρότερους μέσους όρους του τομέα των δημητριακών (αυτές οι περιπτώσεις αφορούν τα 15,45% του πληθυσμού)· αντιστοιχούν στα 82,34% της προσόδου του τομέα των δημητριακών.

Στά χωριά που εξετάζουμε οι πρόσοδοι που προκύπτουν από τους άλλους τομείς, τους διαφορετικούς από εκείνον των δημητριακών, παρουσιάζουν την ακόλουθη κατανομή (σε 24 χωριά):

	Καλλιέργειες όσπριων, «βιομηχανικές» καλλι- έργειες, δέντρα, με- λίσινα, αλιεία	Άμπέλια και κρασί	Κτηνοτροφία
	18 περιπτώσεις	12 περιπτ.	5 περιπτ.
Άξια	11.611 άσπρα	6.216 άσπρα	3.325 άσπρα
Ποσοστά	55,15	29,53	15,32

Στις περιπτώσεις όπου κυριαρχούν τα άμπέλια και η κτηνοτροφία, η κατανομή τους στο σχηματισμό της προσόδου είναι η ακόλουθη:

Άμπέλια	13,12	67,01	60,47	83,92
Κτηνοτροφία	17,19		36,62	100

Υπάρχει συνεπώς μια κυριαρχία των καλλιεργειών των όσπριων, των «βιομηχανικών» καλλιεργειών (βαμβάκι, λινάρι, μετάξι, κανάβι, κ.λπ.), της δενδροκομίας (στοιχειώδους) και της μελισσοτροφίας απέναντι στην άμπελοαγωγή και στην κτηνοτροφία. Οι μη αυτοπαραγωγές καλλιεργείες φαίνεται ότι ευνουούνται περισσότερο στα πιά κατοικημένα χωριά: σημάδι μιας καλύτερης διάρθρωσης της οικονομίας του χωριού, αλλά και σημάδι της ανεπάρκειας των καλλιεργειών των δημητριακών· ή σχεδόν ίση κατανομή των σημαντικών μη αυτοπαραγωγών καλλιεργειών τόσο στα πλεονασματικά σε παραγωγή δημητριακών χωριά όσο και στα έλλειμματικά προσφέρει μια ένδειξη προς αυτή την κατεύθυνση.

Τα στοιχεία που παρουσιάσαμε ανήκουν σε ένα σύνολο οικονομικών και κοινωνικών μηχανισμών που ρυθμίζουν την πραγματοποίηση της παραγωγής, την ιδιοποίηση και κατανομή των πλεονασμάτων και που εξειδικεύονται, στην τεκμηρίωσή μας, στη λειτουργία τους μέσα στο σύστημα των τιμαρίων. Αυτή η εξειδίκευση της τεκμηρίωσης δεν εξασθενίζει την αποδεικτική αξία των πληροφοριών που μπορεί να προσφέρει σχετικά με τον τρόπο που πραγματοποιούνταν ή άγροτική παραγωγή και η ιδιοποίηση των πλεονασμάτων: η εξειδίκευση της τεκμηρίωσης δεν άντανανκλά, με τη σειρά της, παρά μια εξειδίκευση του τρόπου με τον οποίο πραγματοποιούνταν στην οθωμανική Αυτοκρατορία η κατανομή των πλεονασμάτων. Οι σχέσεις

που ρυθμίζουν την παραγωγή και την ιδιοποίηση των πλεονασμάτων στις οικονομίες του χωριού που μελετούμε ανήκουν σε ένα σύστημα εξαγωγής προσόδων φρουδαλικού τύπου· στο έσωτερικό αυτού του συστήματος υπάρχει επίσης ένα σύστημα εξαγωγής γαιοπροσόδων που δεν μαρτυρείται στα κατάστιχα αυτά των τιμαρίων, αλλά που υποδηλώνεται από τις περιπτώσεις της μέγιστης παραγωγής, των όποιων η διάδοση φαίνεται ότι είναι περιορισμένη: η επέκτασή του συνεπάγεται ριζικές τροποποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνταν η άπνομη του πλεονάσματος και μηδενίζει τις δυνατότητες πραγματοποίησης των εισοδημάτων και κερδών στο επίπεδο των άμεσων παραγωγών μέσω του μηχανισμού της άγοράς.

1. *Fontes turcici historiae bulgaricae*, I (Έκδ. Bistra Cvetkova και Vera Mutafchieva), Sofia, 1964, 88-224· II (Έκδ. Nicolai Todorov και Boris Nedkov), Sofia, 1966, 48-51, 161-297, 388-429, 431-467· III (Έκδ. Bistra Cvetkova και A. Razbojnikov), Sofia, 1972, 359-69, 375-411, 412-24, 484-95· Str. A. Dimitrov - P. Stojkov - Bistra Cvetkova, περ. *Rodopski Sbornik*, I (1965), 283-318· Stefan Andreev, *avt.*, II (1969), 279-317.

2. *Fontes turcici*, III, 484-95.

3. Μνημονεύουμε ορισμένους μόνο που άφορούν μερικές πόλεις της Κεντρικής Ελλάδας: Τρίκαλα: Ö.L. Barkan, *XV ve XVİnci asirlarda Osmanlı İmparatorlugunda ziraî ekonominin hukuki ve mali esasları*, I, *Kanunlar*, Istanbul, 1945, 289-90 (§5)· Σάλωνα: J. Kabrda, «Zakonopolozenie ob Amfisse», *Fontes orientales ad historiam populorum Europae Meridie-orientalis atque centralis pertinentes*, I (Μόσχα, 1964), 222-30· Λαμία: J. Kabrda, «Ο Τουρκικός κώδικας (Kanunname) της Λαμίας», *Ελληνικά*, XVII (1962), 202-18 (§8).

4. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, I, 2η Έκδ., Paris, 1966, 384-5· José Gentil Da Silva, *En Espagne: développement économique, subsistance, déclin*, Paris-La Haye, 1965, 45-7.

5. N. K. Kondov, «Demographische Notizen über die Landwölkerung aus dem Gebiet des Unteren Strymon in der ersten Hälfte des XIV. Jahrhunderts», *Études Balkaniques*, άρ. 2-3 (1965), 262-3.

6. Ö.L. Barkan, *Kanunlar*, 289 (§4)· πρ. ώστόσο, J. Kabrda, «Quelques problèmes de la métrologie turque-othomane», *Deuxième Conférence des Études Albanologiques*, II (Tirana, 1970), 117.

7. Γενικά, Hamid Hadzibegic, «Porez na situ stoku i korisčenje is pasa», *Prilozi za Orijentalnu Filologiju / Revue de Philologie Orientale*, VIII-IX (Sarajevo, 1958-9), 63-109 (γαλλική περίληψη, 107-9)· *Impôt sur le menu bétail et les pâturages*· πρ. τους kanunname που μνημονεύονται στη σημ. 3· Barkan, 89 (§8)· Kabrda, «Zakonopolozenie», 225 (§7)· «Ο Τουρκικός», 215 (§11).

8. *Fontes turcici*, II, 430-67, 468-79.

9. Ö.L. Barkan, «894 (1488/1489) yılı Cizyesinin Tahsilâtina âit Muhasebe Bilançoları», *Belgeler*, I/1 (1964), 18, 46-9.

10. İlhan Tekeli, «On Institutionalized External Relations of Cities in the Ottoman Empire —A Settlement Models Approach», *Études Balkaniques*, VIII/2 (1972), 58-9.

Ὁ G. Vico καὶ ἡ ἐμφάνισή τοῦ νεοελληνικοῦ Ἱστορισμοῦ.

τοῦ Παν. Χρ. Νούτσου

1. Τὸ 1969 παρουσιάζοντας ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς στὸ γαλλόφωνο κοινὸ τὰ συμπεράσματα μιᾶς πολὺχρονης ἔρευνας γύρω ἀπὸ τὸ νεοελληνικὸ Διαφωτισμὸ ἐπισημαίνει σὲ ἰδιαίτερο κεφάλαιο¹ τὴν ἐπίδραση τῆς θεωρίας τοῦ G. Vico (1668-1744) στὴ φιλοσοφικὴ θεμελίωση τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογνωσίας τοῦ περασμένου αἰώνα. Πρὶν ἀπὸ δύο χρόνια ὁ Κ. Βεργόπουλος προσπάθησε νὰ ἐρευνήσει πῶς συστηματικὰ καὶ μὲ ἄλλη προοπτικὴ «τὴν ἐπιτυχία του μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων διανοουμένων τοῦ 19ου αἰώνα»². Τώρα μὲ τὴν ἐργασία τούτη θὰ ξανατεθεῖ τὸ πρόβλημα καὶ θὰ διερευνηθοῦν ὅλες οἱ διασυνδέσεις τῆς βικιανῆς θεωρίας μὲ τὸν Ἱστορισμὸ³ τοῦ νεοσύστατου ἑλληνικοῦ κράτους. Εἰσαγωγικὰ θὰ δοῦμε ἀντίστοιχες λειτουργίες τῶν ιδεῶν τοῦ Vico στὸν εὐρωπαϊκὸν χῶρον. Πρέπει ὅμως νὰ υπογραμμίσουμε ἐδῶ πῶς μὲ κανέναν τρόπο ὁ Ἱταλὸς φιλόσοφος δὲν πρόλαβε τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη τῶν λαῶν, ὅπως ἰσχυρίζεται κιόλας ὁ Ρενιέρης: «...ὅσα ὅμως ἐπεκυρώθησαν ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ κατετέθησαν ὡς ἀνέκκλητος ἀπόφασις εἰς τὰ ἀρχαία τῆς ἀνθρωπότητος, εἶναι ἱκανὰ ὥστε νὰ σκιρτήσουν ἀπὸ ἀγαλλίασιν εἰς τὸν τάφον τὰ ὄσα τοῦ Βίκου»⁴. Αὐτὸς βέβαια διαβεβαίωσε πῶς οἱ ἰδιαίτεροι σταθμοὶ τῆς ἱστορικῆς διαδικασίας τῶν ἐθνῶν ἐπαναλαμβάνονται καὶ μιμοῦνται τὴ «*storia ideal eterna*»⁵. Στὸν πλατωνισμὸ αὐτὸ τῆς Ἱστορίας (εἶναι γνωστὴ ἄλλωστε ἡ συμπάθεια τοῦ Vico⁶ πρὸς τὸν ἰδρυτὴ τῆς Ἀκαδημίας καὶ τὴ νεοπλατωνικὴ παράδοση), ποῦ θεωρεῖ τὴ συγκεκριμένη ἱστορικὴ πραγματικότητα τῶν ἐθνικῶν ὀλοτήτων φορὰ ἐνὸς ὑπεριστορικοῦ νοήματος καταλήγουμε, δυστυχῶς, ἂν δὲν ἔχουμε ὡς γνώμονα στὴν ἔρευνά μας τὴ θέσι πῶς ἡ θεωρία τοῦ Vico γίνεται τὸ μέσο γιὰ νὰ ἐκφραστοῦν οἱ ἱστορικοὶ προβληματισμοὶ ἐνὸς λαοῦ (γι' αὐτὸ καὶ τροποποιεῖται) καὶ ὄχι ἡ αἰτία ποῦ θὰ τοὺς προκαλέσει. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐρευνητικὴ ἀδυναμία περισσότερο αἰσθητὴ στὸν Δημαρᾶ καὶ λιγότε-

ρο, βέβαια, στὸν Βεργόπουλο. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ ἔργο τοῦ τελευταίου συζητιέται ἀκόμα, πρέπει νὰ ξεκαθαρίσουμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ πῶς ὁ Ναπολιτάνος φιλόσοφος δὲν καθορίζει τὴ φόρτιση τῆς νεοελληνικῆς ἱστορικῆς συνείδησης. Ἀντίστροφα, αὐτὴ βρῆκε ἓνα ἔτοιμο σχῆμα ποῦ τὸ χρησιμοποιοῦει ποικιλότροπα γιὰ νὰ ἀντικαθηρεφτίσει τὴν ἱστορικὴν πραγματικότητα. Γι' αὐτὸ καὶ καταντάει σχεδὸν ἀνώφελη ἡ ἀναφορὰ σὲ «μία σειρά διαβεβαιώσεων περὶ τῆς σημασίας τοῦ Vico»⁷. Μόνον χάρις στὴν ἀντιστοιχία τῶν πολιτιστικῶν κλιμάτων (ἢ «Παλιγγενεσία» τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ «Risorgimento» τῆς Ἰταλίας) βρισκουν γνώριμο ἔδαφος οἱ ιδέες του γιὰ νὰ καρποφορήσουν καὶ στὴ χώρα μας.

2. Τὸ βιβλίον τοῦ καθηγητῆ τῆς ρητορικῆς στὸ Πανεπιστήμιον τῆς Νεάπολης: «*Principi di una scienza nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni*» (πρωτοκυκλοφόρησε τὸ 1725 καὶ ξανατυπώθηκε μὲ πολλὰς συμπληρώσεις τὸ 1730 καὶ τὸ 1744) ἔγινε γνωστὸ στὴν Εὐρώπῃ ἀρκετὲς δεκαετίες ἀργότερα ἀπὸ τὸ θάνατον τοῦ συγγραφέα του. Ὁ ἴδιος μάλιστα ἐφάρμοσε τὸ «λάθε βιώσας» (μὲ ἐξαιρέση τὴν παρασημοφόρησή του ἀπὸ τὸν Κάρολο τῆς Ἰσπανίας καὶ τὴν ἀνάδειξή του σὲ «βασιλικὸ ἱστοριογράφον» τὸ 1735) χωρὶς νὰ δημιουργήσῃ ἔτσι προβλήματα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἢ τὴν κρατικὴ ἐξουσία. Φαίνεται πιθανὸν νὰ γνώριζαν τὴ «*scienza nuova*» ὁ Haman καὶ ὁ Herder (οἱ θεμελιωτὲς τοῦ γερμανικοῦ Ἱστορισμοῦ)⁸. Πάντως στὴ Γερμανία τὸ ἔργο μεταφράζεται μόλις τὸ 1822 γιὰ νὰ συνδεθοῦν οἱ βασικοὶ του προβληματισμοὶ μὲ τὴν κυρίαρχη τότε γερμανικὴ ἀποψη τῆς Ἱστορίας. Στὴ Γαλλία μεταφράζεται ἀπὸ τὸν Michelet τὸ 1827 μὲ τὸν τίτλον: «*Principes de la philosophie de l'histoire*». Μὲ τὸν Γάλλο ἱστορικὸν (ποῦ θὰ γράψῃ καὶ «Εἰσαγωγή» ἐπιφρασμένον ἀπὸ τὸν Saint-Simon) πρωταρχίζει ἡ «θετικιστικὴ»⁹ ἔρμηνεία τῶν ιδεῶν τοῦ Vico ποῦ θὰ

1. C. Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières* (Genève 1969), κεφ. IX, σ. 133-152: «L'heure de Vico pour la Grèce».

2. Κ. Βεργόπουλος, Τὸ ἀγροτικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα (Ἀθήνα 1975), σ. 283 κκ. Δὲς τοῦ ἴδιου, Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Νεοελληνικὴ ἰδεολογία καὶ ἱστορία, «Ἀντί», τ. 20 (31.5.1975), σ. 36 κκ.

3. Ὁ Βελουδῆς μὲ ἄξονα τὸ ζήτημα Fallmerayer ἀνάγεται (περισσότερο παραθετικὰ καὶ λιγότερο ἐρμηνευτικὰ) στὴ γένεση τοῦ νεοελληνικοῦ Ἱστορισμοῦ: G. Veloudis, Jacob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des neugriechischen Historismus, «*Südost - Forschungen*», τ. 29 (1970), σ. 43 κκ. Πρβλ. καὶ τὴ σύντομη ἐργασία τοῦ E. Moutsopoulos, La conception de l'histoire dans la pensée grecque du dix-neuvième siècle. Παπαρτίγοπουλος et Brailas-Armenis, «*Neohellenica*», τ. 1 (1970), σ. 122-127.

4. Μ. Ρενιέρης, Φιλοσοφία τῆς Ἱστορίας, Δοκίμιον (Ἀθήνα 1841), σ. 79.

5. Vico, *Principi di una Scienza Nuova d'intorno alla comune natura delle nazioni* (ἔκδ. G. Ferrari, Opere, τ. V, Napoli 1859), σ. 11, 86.

6. Vico, *Autobiografia* (ἔκδ. F. S. Pomodoro, Opere, τ. I, Napoli 1858),

σ. 3, 7, 10-11, 16. F. Nicolini, *La giovinezza di G. B. Vico* (Bari 1932), 103 καὶ V. Mathieu, *Campanella et Vico* (Padova 1969), σ. 97 κκ.

7. Βεργόπουλος, σ. 283. Ἐδῶ φαισικὰ παραλείπεται ἡ ἐκτίμησις τοῦ Marx πρὸς τὸν Ἱταλὸν φιλόσοφον - δὲς *Das Kapital*, τ. I (1867), MEW, τ. 23, σ. 393, An F. Lassalle (28.4.1862), MEW, τ. 30, σ. 622. Πρβλ. Engels, An L. Lafargue (16.4.1885), MEW, τ. 36, σ. 299, An A. Labriola (30.3.1890), MEW, τ. 37, σ. 370.

8. Δὲς F. Meinecke, *Die Entstehung des Historismus* (1936, München 1946) σ. 55, καὶ I. Berlin, *Vico and Herder. Two Studies in the History of Ideas* (London 1976), σ. 39 κκ.

9. Grundzüge einer neuen Wissenschaft (μτφρ. W.E. Weder, Leipzig 1822).

10. Δὲς R. Franchini, Ὁ Βίκο καὶ ἡμεῖς, «*Παρνασσός*», τ. 10 (1968), σ. 583, P.H. Hutton, *Vico's Theory of History and the French Revolutionary Tradition*, «*Journal of the History of Ideas*», τ. 37 (1976), 246/7. Γιὰ τὸ ρόλον τῶν «Σαιν-σιμωνικῶν» στὸ νεοσύστατον κράτος μας δὲς Κ. Μοσχάκω, Ἡ ἐθνικὴ καὶ κοινωνικὴ συνείδησις στὴν Ἑλλάδα 1830-1909 (1972, Ἀθήνα 1974), σ. 174 κκ.

ολοκληρωθεί με τον Comte¹¹ και τον Mill¹². Ταυτόχρονα πρέπει να παρατηρηθεί πως οι ιδεολογικοί εκπρόσωποι της Παλινόρθωσης¹³ θά βρουν στο έργο του Vico έναν πολύτιμο σύμμαχο. Στην ίδια την Ίταλία θά συνυφανθεί ή βικιανή αντίληψη της Ίστορίας με την άπαίτηση για άποκατάσταση της εθνικής της ένότητας. Έδω στηρίζεται ή άποψη του Gramsci πως ό Vico πρέπει να θεωρείται ισάξιος με τον Machiavelli (τόν πατριώτη δραματιστή της Ιταλικής ένότητας).¹⁴ Στη Ρωσία (ιδιαίτερα όταν φούντωσε τό κίνημα του «πανσλαβισμού») ό Ντανιλιέφσκι θά χρησιμοποιήσει τό βικιανό σχήμα της Ίστορίας για να δείξει στην «ετοιμοθάνατη Ευρώπη» την ιστορική νεότητά της πατρίδας του.¹⁵ Πραγματικά, πριν από λίγους αιώνες ξμπαινε στο προσκήνιο της ευρωπαϊκής Ίστορίας, και έπομένως δέν είχε κανένα τρισένδοξο παρελθόν που θά άποτελούσε την πηγή της πολιτιστικής της ανανέωσης.¹⁶ Γι' αυτό και πίστευε ό Ρώσος στοχαστής πως ή «Άγία Ρωσία» (που δέν ολοκλήρωσε τόν ιστορικό της κύκλο) ήταν ή έναλλακτική λύση στο άδιέξοδο της δυτικής Ίστορίας.

3. Κρίνουμε αναγκαίο άρχικά να διευκρινίσουμε πως ό Vico δέν έρμηνεύτηκε με έναν και μόνο τρόπο. Με βάση τόν βικιανό μηχανισμό τών «corsi» και τών «ricorsi» («δρομαί» και «ανάδρομαί» μεταφράζει ό Βράιλας)¹⁷ δέν μελετήθηκε ή ιστορική διαδικασία μονάχα κυκλικά, αλλά σε κάθε ιστορική επανάληψη ήταν ευδιάκριτα και καινούρια πολιτιστικά στοιχεία που ολοκλήρωναν μιá ιστορική ένότητα. Ό ίδιος βέβαια τόνιζε σαφέστατα τό αντίθετο.¹⁸ Την άποκλειστικά κυκλική αντίληψη του ιστορικού γίνεσθαι είδαν στο έργο του Vico οι εκπρόσωποι του συντηρητικού πνεύματος (σε συνδυασμό μάλιστα με τη θέση του για τη «natura eterna dei feudi»).¹⁹ Στη σπειροειδή έκτίμηση κατέληγαν όσοι διέκριναν πίσω από τούς επαναλαμβανόμενους κύκλους την ύπαρξη μιáς άνοδικής πορείας (με τόν τονισμό της βικιανής άποψης για την «civil natura del'uomo»).²⁰ Αυτό έγινε ιδιαίτερα αντίληπτό στη «θετική» ιδεολογία της ευρωπαϊκής αστικής κοινωνίας. Στην Ελλάδα χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα ή πρώτη θεώρηση. Ό άρχαιολόγος τόνιζε τό ανεπανάληπτο μεγαλείο της αρχαιότητας και άπαι-

τούσε την άμεση επιστροφή σ' αυτήν. Ταυτόχρονα όμως οι αστικές διεργασίες του νεοσύστατου κράτους έκαναν δυνατή την υπόμνηση πως ό «νόστος» αυτός (άν τελικά γινόταν) θά φανέρωνε και την ιστορική σημασία τών Νεοελλήνων (ήταν μάλιστα πρόσφατοι οι αγώνες τους για την εθνική ανεξαρτησία). Άξιοσημείωτη είναι ή προσπάθεια του Ρενιέρη να τροποποιήσει (στηριγμένος στο έσχατολογικό όραμα του Joachim de Floris και στην εξελικτική πορεία της γεγκελιανής Ίδεάς) τό τριαδικό σχήμα του Vico. Υποστηρίζει πως ή άρχαιότητα άποτελεί τό βασίλειο του «ούκ έγώ» (έποχή του Θεού Πατέρα), οι νέοι Χρόνοι τό βασίλειο του «έγώ» (έποχή του Χριστού) και ή μέλλουσα Ίστορία τη συμβασιλεία του «ούκ έγώ» με τό «έγώ» (ή έποχή του Άγίου Πνεύματος).²¹ Η Ελλάδα που βρίσκεται ανάμεσα στην Άνατολή και τη Δύση είναι προορισμένη («...τούς ύψηλους περι της Ελλάδος σκοπούς της θείας Προνοίας»)²² να συμφιλιώσει τά δύο αντίθετα αυτά στοιχεία και να πραγματώσει τό πλήρωμα της Ίστορίας. Από την άλλη πλευρά ό Βράιλας δέχεται πως ή πρόοδος είναι «ή πολυτιμότερα άνακάλυψις τών νεωτέρων και τό σύμβολον της πολιτικής των πίστεως»²³ και προβλέπει πως «θέλει ένεργηθεί διά της βιομηχανίας ή τελεία και πλήρης άπελευθέρωσις του ανθρώπου».²⁴ Έπομένως με διαφορετικό πρίσμα θά μελετήσουν οι φορείς της αστικής ιδεολογίας τις εθνικές ρίζες: «Μόνον ήμεις όφείλομεν ουχι να έπαιρώμεθα έπ' αυτής αλλά να μετριοφρονώμεν. όσω μεγάλη και ένδοξος είναι ή περιουσία ήν έκληροδότησαν ήμιν οι άθάνατοι ήμών πατέρες, τόσω μεγάλη είναι ή ευθύνη και πρέπει να ήναι ή προσπάθεια, ίνα μη φανώμεν ανάξιτοι αυτών άπόγονοι».²⁵

3.1. Πάντως ή κυκλική έκτίμηση της ιστορίας («Παλιγγενεσία») παρέμεινε κυρίαρχη μέσα στον ιδεολογικό όπλισμό του Έθνους. Φυσικά και όταν ή αστική τάξη σταθεροποιήθηκε στον ελληνικό πολιτικό χώρο ό κύκλος έγινε εξαιρετικά χρήσιμος για την ίδια της τη δικαιώνιση (σε συνδυασμό βέβαια με τις συνεχόμενες έξωτερικές έπεμβάσεις και ταπεινώσεις). Άκόμα και όταν βλέπαμε τούς αρχαίους με ξένα μάτια (π.χ. γερμανικά) πάλι ή «νοσταλγία της Ελλάδος»²⁶ μάς οδηγούσε στο παρελθόν. Έδω έχει την πηγή της ή ύποτέλεια και ή ξεαφάνιση της «νεοελληνικής ιδιαιτε-

11. A. Comte, Cours de philosophie positive, τ. VI (Paris 1842), σ. 34, 615 κκ.

12. J. St. Mill, A System of Logic (1843), Collected Works (έκδ. J.M. Robson, τ. VIII, Toronto 1974), σ. 913 κκ. Ό G. Sorel θεωρεί τόν Marx συνεχιστή του Ίταλου φιλόσοφου: Etude sur Vico, «Le Devenir social», τ. 2 (1896), σ. 786 κκ.

13. Δες E. Gianturco, Joseph de Maistre and Giambattista Vico: Italian Roots of de Maistre's Political Culture (New York 1937), passim, A. Pons, Vico et la pensée française, «Revue philosophique de la France et de l'Étranger», τ. CLXIX (1968), σ. 361, Hutton, op. cit., σ. 241 κκ.
14. Δες Βεργόπουλο, σ. 284. Ό ίδιος ό Vico αναφέρεται στον Machiavelli (σ. 340, 302). Έχει ορθά παρατηρηθεί ή συγγένεια τών ιδεών του με τό μακιαβελικό θέμα της «ανάκνωση» τών πολιτευμάτων: Istorie fiorentine (1532, Opere, έκδ. S. Bertelli - F. Gaeta, τ. VII, Milano 1960), σ. 325.

15. Ν. Ντανιλιέφσκι, Ρωσία και Ευρώπη (1869): δες P. Sorokin, Social Philosophies of an Age of Crisis (Boston 1950), σ. 71. Για μιá παρόμοια θεώρηση του Κ. Λεόντιεφ (Βυζαντινισμός και Σλαβισμός, 1875), δες Ν. Brian-Chaninov, La Tragédie des Lettres russes (Paris 1938), σ. 105.

16. Δες μιαν ανάλογη θεώρηση του Π. Βράιλα-Άρμένη: «Ό Σλαβισμός δέν έχει παρελθόν· ή νύν κατά πρώτον ανατέλλουσα φάσις του πολιτισμού του δέν έλαβεν άλλας προηγουμένας· δέν έχει αναμνήσεις ηρωϊκάς, δέν έχει παραδόσεις ένδόξων προγόνων...», Άνατολή και Δύσις (1854), Φιλοσοφικά Έργα, τ. 4^η (έκδ. Ε. Μουτσοπούλου και Α. Γλυκοφρύδου-Λεονταίνη, Άθήνα 1974), σ. 329.

17. Βράιλας, Περί πρώτων ιδεών και αρχών Δοκίμιον (Κέρκυρα 1851), σ. 216.

18. Vico, σ. 334.

19. Vico, σ. 322 κκ., 183, 185.

20. Vico, σ. 9, 85/86, 2, 57, 80.

21. Ρενιέρης, σ. 166 κκ.

22. Ρενιέρης, σ. 1β'. Πρβλ. και την «Κριτική Ρενιέρη» του Βράιλα, Έργα, τ. 4^η, σ. 243 κκ.

23. Βράιλας (1851), σ. 220. Πρβλ. και τη θέση του Ι. Α. Σούτσου (Πλουτολογία, τ. Α', Άθήνα 1868, σ. 7): «Η επί τά πρόσω λοιπόν πορεία, ή πρόοδος, είναι ό υπέρτατος νόμος ό διέπων τά λογικά άλλ' άτελή πλάσματα». Δες και Ν. Βερονίκου, Άνατομία της νεοελληνικής «ιδεολογίας», «Δευκαλίον», τ. 13 (Μάρτιος 1975), σ. 39.

24. Βράιλας (1851), σ. 237. Δες και Π. Χ. Νούτσου, Η προβληματική της Ίστορίας στον Π. Βράιλα-Άρμένη, «Ήπειρωτική Έστία», τ. 10^η (1970), σ. 737 κκ.

25. Βράιλας, Περί της ιστορικής άποστολής του Έλληνισμού (1871), Έργα, τ. 4^η, σ. 391. Δες και Β. Κρεμμυδά, Εισαγωγή στην Ίστορία της νεοελληνικής κοινωνίας (1700-1821) (Άθήνα 1976), σ. 208.

26. Δες J. Taminioux, La nostalgie de la Grèce a l'aube de l'Idéalisme allemand (La Haye 1967), passim.

27. Βεργόπουλος, σ. 289.

28. Δες W. Seidl, Bayern in Gricchenland (München 1965), σ. 11 κκ., 167 κκ.

ρότητας»²⁷, όπως όρθα επισημαίνει ο Βεργόπουλος. Ο Βαυαρός Otto παρουσιάστηκε σαν ο «συνεχιστής των αρχαίων Έλλήνων»²⁸. Κι αυτό γίνεται γιατί η πατρίδα του (που κάποτε θα τη φτάναμε αναπτυξιακά) είχε φανεί κιάλια να επιστρέφει στο κάλλος και τη δύναμη της αρχαιότητας (μια και δεν είχε δική της πολιτιστική παράδοση να λατρεύσει). Από το 1755 ο Winckelmann θα διατυπώσει αυτό το κλασικιστικό ιδεώδες: «Ο μοναδικός δρόμος για να γίνουμε άμιμητοι είναι η μίμηση των Αρχαίων»²⁹. Η ιδεολογική προϋπόθεση της κυριαρχικής σχεδόν σταδιοδρομίας της κυκλικής αντίληψης της Ιστορίας στάθηκε η άποψη πως η ίδια η αρχαία Ελλάδα (ή πηγή κάθε μεταγενέστερης πολιτιστικής εκδήλωσης) διαμόρφωσε και υιοθέτησε αυτή την κυκλική θεώρηση. Έτσι για μια ακόμα φορά η αρχαιότητα (ή γερμανική φιλοσοφία) έπαιξε κι εδώ το ρόλο της) ερμηνεύεται στην «όντολογική»³⁰ της διάσταση (ό κύκλος μολιάζει την αιωνιότητα στην Ιστορία, εφόσον τελικά καταφεύγει στην «Πρόνοια», όπως θα δούμε παρακάτω). Επίσης εγκαταλείπεται εντελώς η έρευνα των συγκεκριμένων ιστορικών διεργασιών που δημιούργησαν τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό. Η κριτική αντιμετώπιση των ενεργειών του παρελθόντος κατευθύνει τη σκέψη μας προς τη ρίζα των κινήσεων και προοπτικών του παρόντος. Είναι αυτόνοχο λοιπόν γιατί το «έξυμνο»-μενον παρελθόν ξφερει κυρίως άριστοκρατικό χαρακτήρα»³¹. Τη θέση του Ρενιέρη: «ή φιλοσοφία της ιστορίας ήταν άγνωστος εις την αρχαιότητα»³² επιχειρήσαν να δικαιολογήσουν και στον αιώνα μας οι εκπρόσωποι της ex cathedra φιλοσοφίας και της συντηρητικής ιδεολογίας (στηριγμένοι κι αυτή τη φορά στα γερμανικά φώτα, τον νεοκαντιανισμό)³³. Έγδεικτικά αναφέρουμε τον Ι. Ν. Θεοδωρακόπουλο³⁴ και τον Π. Κανελλόπουλο.³⁵

4. Πώς λειτούργησε το σχήμα των «τριών σταδίων» στην ιστοριογνωσία του τόπου μας; Όπως είναι γνωστό, ο Vico έβλεπε στο δυτικό Μεσαίωνα την ανανέωση του δεύτερου σταδίου (του «ήρωικού»), και στις μέρες του την έναρξη του τρίτου (του «άνθρωπινου»). Οί Νεοέλληνες πίστευαν πως αυτό το δεύτερο στάδιο (με αίσθητη καθυστέρηση που θα 'χει βέβαια τεράστιες συνέπειες) φτάνει ως το 1821. Έτσι θα απαιτηθούν δυο πράγματα: ή επιστροφή στην αρχαιότητα, και ο εκσυγχρονισμός της έλ νικης κοινωνίας με βάση το ευρωπαϊκό πρότυπο. Όσοι επέμεναν μονάχα στο πρώτο συνδύαζαν τον κλασικισμό με την

καταδίκη της πρόσφατης παράδοσης που ρίζωνε στη βυζαντινή εποχή. Στην πανευρωπαϊκή τότε τάση που θεωρούσε το Μεσαίωνα άναξιο λόγου, όρισμένοι εκπρόσωποι του νεοσύστατου κράτους (με πιθανή αρχή την τακτική των Φιλελλήνων που σκόπευαν να παρουσιάσουν στην Ευρώπη τους γνήσιους απογόνους της κλασικής αρχαιότητας) ανταποκρίνονταν με την αντίστοιχη καταδίκη του ανατολικού Μεσαίωνα. «Το Βυζάντιον συνιστά», δήλωνε ο Π. Καλλιγας, «έν τυμπανιαίον πτώμα άνευ ουδεμιάς σχέσεως μετά της δόξης της αναγεννωμένης Ελλάδος».³⁷ Το έμβλημα όμως της ελληνικής «Restauratio» (κυρίως από συντηρητικούς που δεν έκρυβαν τη ρωσοφιλία τους και το βυζαντινισμό τους) υπήρξε το μυθικό πουλι που ξαναγεννιέται από τις στάχτες του, ο Φοίνικας. Χαρακτηριστικό είναι το άρθρο ΙΑ' της «Φιλικής Έταιρείας»: «Αί της ξηράς σημαία να παραστένωσιν έν ταυτώ από το έν μέρος τον Φοίνικα καύμενον με τον άόρατον άκτινοβολούντα οφθαλμόν μετά της επιγραφής: Έκ της στάχτης άναγεννώμαι».³⁸ Το 1829 ο Καποδίστριας³⁹ καθιερώνει ως έθνική νομισματική μονάδα το Φοίνικα. Σ' αυτά τα γεγονότα ή αντίδραση των οι εκπρόσωποι των φιλελεύθερων ιδεών (όπως αυτές διακηρύχτηκαν ιδιαίτερα από το γαλλικό Διαφωτισμό). Έτσι ο Κοραής σχετικά με τη σημαία θα αντιπροτείνει να εικονίζεται στο μέσον της ή δικαιοσύνη («κρατούσης με την μίαν χειρα την ζυγαριαν, και κρούσης εις την άλλην την χαλάμη ανοικτήν. κροφαλαία γράμματα μεγάλα ταυτα, ΙΣΟΤΗΣ, ΦΙΛΟΤΗΣ»⁴⁰). Ο ίδιος αναφορικά με τον ξενικής καταγωγής «κάκιστον οϊωνόν» θα παρατηρήσει: «Σημιαίνει δι καθως ή παλιγγενεσία του Φοίνικου είναι μυθώδης, παρόμοια και της Ελλάδος ή αναγέννησις είναι μυθολόγημα ψευδέστατον· ότι ή ταλαίπωρος Έλλάς δεν άνεστήθη άληθώς, αλλά τάφον μόνον ήλλαξε, και έπέρασαν από νεκροθαπτών Τούρκων χειρας εις χριστιανούς νεκροθάπτας»⁴¹. Όμως μέσα από τα άποκαΐδια αυτά ή ανερχόμενη «τρίτη τάξη» άναζητούσε τις συγκεκριμένες ρίζες του Νεοελληνισμού. Σε μια μεταγενέστερη φάση (όταν ο αρχαισμός θα φαίνεται άνεδαφικός και ή μεσαιωνική ιστορία θα έρευνάται με εντελώς νέο πρίσμα) θα συνυφανθεί ή Αρχαιότητα με το Μεσαίωνα, ο αρχαίος λόγος με τη χριστιανική πίστη, για να άπαρτισθεί έτσι ή επίσημη ιδεολογία του νεοελληνικού κράτους: το έλληνοχριστιανικό ιδεώδες. Τη διαδικασία αυτή επιτάχυνε το «άγγλόφιλο» κόμμα που κυριάρχησε στην πολιτική κονίστρα της χώρας μας συνταιριάζοντας τη φιλελεύθερη παράδοση του

29. J.J. Winckelmann. Gedanken über die Nachahmung der Griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst (1755, 1756" = Baden-Baden 1962), σ. 330.

30. Δες Σπ. Δ. Κυριαζόπουλου, Η καταγωγή του Τεχνικού πνεύματος (Αθήνα 1965, σ. 67): «Ο χρόνος εις την Ελλάδα δεν είναι οικοδομικών στοιχείων της φύσεως, άλλ' άπλώς ή τάξις της κινήσεως επαναλαμβανόμενων φαινομένων, μία δευτερεύουσα εμφάνισις εκτός της δεοντολογικής ύποστάσεως των πραγμάτων».

31. Γ. Σκληρός. Το κοινωνικόν μας ζήτημα (1907), Έργα (έπιμ. Λ. Άξελου, Αθήνα 1976) σ. 116.

32. Ρενιέρης, σ. ε'.

33. Κατά τον Δ. Γληνό είχαν για κοινό τους στόχο «να χτυπήσουν κάθε επαναστατική τάση και να στρέψουν την ψυχή των νέων στον ιδεαλισμό», Πνευματικές μορφές της αντίδρασης (1932/33), Έκλεκτές σελίδες (έπιμ. Λ. Άξελου, τ. Δ', Αθήνα 1975), σ. 71. Κάνοντας το δεκάχρονο απολογισμό του περιοδικού τους ο Θεοδωρακόπουλος θα όμολογήσει ξεκάθαρα: «ή ιδεοκρατία είναι φιλοσοφία σύμφυτη με την ιστορία του ελληνικού πνεύματος» (!), Τα δεκάχρονα του «Αρχείου», «ΑΦΘΕ», τ. ΙΑ' (1940), σ. 2.

34. Το πρόβλημα της Φιλοσοφίας της Ιστορίας, «ΑΦΘΕ», τ. Δ

(1932), σ. 129 κκ., Σύστημα Φιλοσοφικής Ήθικης, τ. Α' (1947, Αθήνα 1965), σ. 120 κκ.

35. Ιστορία και πρόοδος, «ΑΦΘΕ», τ. Δ (1932), σ. 151 κκ., Η πρόοδος και οι αρχαίοι, «ΑΦΘΕ», τ. Ε (1933), σ. 118 κκ.

36. Vico, σ. 304 κκ., 322 κκ., 282, 284.

37. Δες Βεργόπουλο, σ. 274.

38. Δες Τ. Βουρνά (έπιμ.), Φιλική Έταιρεία (Αθήνα χ.χ.), σ. 77.

39. Για τη σχέση των Φιλικών και του Καποδίστρια με τον Τεκτονισμό (που από τα πανάρχαια χρόνια διατηρούσε το συμβολισμό του Φοίνικα) δες Π. Γ. Κορηκό, Φιλική Έταιρεία και Τεκτονισμός, «Παρνασσός», τ. 7 (1965), σ. 102 κκ., του ίδιου, Ο Ιωάννης Καποδίστριας τέκτων κανονικός, «Έρανιστής», τ. Γ (1965), σ. 126 κκ.

40. Α. Κοραής, Σημειώσεις εις το προσωρινόν πολιτεύμα της Ελλάδος του 1822 έτους, Άπαντα τα πρωτότυπα έργα (έπιμ. Γ. Βαλέτα, τ. Α1, Αθήνα χ.χ.), σ. 424.

41. Γ. Παναζίδης (Α. Κοραής), Τι συμφέροι εις την έλευθερωμένην από Τούρκους Ελλάδα να πράξη εις τας παρούσας περιστάσεις, διά να μη δουλωθή εις Χριστιανούς τουρκίζοντας (1830), Άπαντα, τ. Α2 (1965), σ. 781.

«γαλλικού» με τὸ βυζαντινισμό τοῦ «ρωσικοῦ» κόμματος.

4.1. Ὁ ἴδιος ὁ Vico εἶχε ἐπιτεθεῖ στὸν εἰσηγητὴ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ ὀρθολογισμοῦ, τὸν Descartes, γιὰ νὰ αὐτονομῆσει τὴ φιλοσοφικὴ μελέτη τῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὴ μεθοδολογία τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.⁴² Βέβαια στὴ συνέχεια ὁ Ἱταλὸς φιλόσοφος θὰ θεωρηθεῖ θεμελιωτῆς τοῦ Ἱστορισμοῦ. Ἔτσι θὰ συνακολουθήσει καὶ ἡ λαθραία ἀποψη πὼς ὁ λογοκρατικὸς Διαφωτισμὸς στάθηκε ἡ τροχοπέδη γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ἱστορικῆς μεθόδου. Φυσικὰ ὁ Ἱστορισμὸς θὰ ἐξετασθεῖ σὰν ἀποκλειστικὸ δημιούργημα τῆς Γερμανίας (ἀφοῦ θὰ συνυπολογισθεῖ —ὄχι ρητὰ πάντα— καὶ τὸ μερίδιο τοῦ Vico) καὶ θὰ ἀποσιωπηθοῦν τὰ αἷτια τοῦ ὁδήγησαν τὴν εὐρωπαϊκὴ ἀστικὴ τάξη στὴν ἐπαναστατικὴ προοπτικὴ καὶ τὴν αὐτοσυνείδηση πὼς διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ τὸ ἄμεσο φεουδαρχικὸ παρελθόν. Ἡ προβληματικὴ τῆς «Renaissance» ἐδῶ ἔχει τὴν ἀρχὴ τῆς. Ἡ «Renovatio» δὲν σημαίνει μονάχα τὴν καταδίκη τοῦ «σκοτεινοῦ» Μεσαίωνα μὲ τὸν τονισμὸ τῆς ὁμοιότητας ἀνάμεσα στὴς ἰταλικὲς πόλεις καὶ τὴς ἑλληνικὲς «πόλεις-κράτη». Ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἀρχαίων προτύπων (ἀπὸ τὸν ἐκθειασμὸ τῶν «Studia Humanitatis» ὡς τὴν ἐπαναφορὰ τοῦ ρωμαϊκοῦ δικαίου) ἴσα ἴσα ἐπιτρέπει στοὺς ἀστοὺς τὴν κριτικὴ στάση ἀπέναντι στὴν ἀρχαιότητα καὶ κυρίως τὴν ἐπίδειξη (μὲ ἔργα λιὰ, π.χ. μὲ τὸ κανόνι, τὴν πυξίδα, τὴν τυπογραφία) τῆς ἀνωτερότητας τῶν νεοτέρων. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ ὁ Vico (ποῦ «κλωσάει ὅλες τὶς προκαταλήψεις γύρω ἀπὸ τὴν ἀπλησίαστη σοφία τῶν ἀρχαίων»)⁴³ εὐκόλα θὰ χαρακτηρηθεῖ σὰν ὁ τελευταῖος τῆς διένεξης ἀνάμεσα στοὺς «Antiqui» καὶ τοὺς «Moderni».⁴⁴ Αὐτὸ βέβαια δὲν τὸ πρόσεξαν οἱ δικοί μας —καὶ πολὺ περισσότερο ὅσοι δὲν χρησιμοποίησαν τὴ «θετικὴ» ἀνάγνωσις τοῦ βικιανοῦ ἔργου. Ἐπρεπε νὰ χτυπηθεῖ τὸ πρόσφατο παρελθόν (μὲ τὶς ἀπολήξεις του μέσα στὸ παρόν) γιὰ νὰ ἀποκτήσει τὴν ταξικὴ του ἀνθυπαρξία ὁ ἀστικὸς κόσμος τῆς Εὐρώπης. Γι' αὐτὸ καὶ ἐναντιώθηκε στὸ φεουδαρχικὸ Μεσαίωνα. Ὅμως ἔτσι ξεχάστηκαν οἱ ρίζες τοῦ ἀστικοῦ τῆς μετασχηματισμοῦ: ἡ δημιουργία τῶν ὑστερομεσαιωνικῶν πόλεων, τὰ πρῶτα κοινωνικὰ τους ξυπνήματα καὶ οἱ τεχνικὲς τους ἐπιτεύξεις. Τὸ ἴδιο περίπου ἔγινε καὶ μὲ τοὺς δικούς μας «ἀντιμεσαιωνολόγους» σχετικὰ μὲ τὶς ἀπαρχῆς τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ.

4.2. Ἡ ταύτιση τοῦ «verum» μὲ τὸ «factum» ἀποτελεῖ μιὰ ἀπὸ τὶς κεντρικὲς θέσεις τῆς βικιανῆς θεωρίας.⁴⁵ Ἄν ἡ ἀλήθεια εἶναι ὅ,τι γίνεται, καὶ ἂν αὐτὸ τὸ γίνεσθαι κινεῖται σύμφωνα μὲ ἀπαράβατους ἱστορικοὺς νόμους, αὐτὸ σημαίνει πὼς κάθε φορὰ καθαγιαζέται τὸ οἰκονομικοκοινωνικὸ κατεστημένο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἀποψη ἐκείνων ποὺ ἐξηγήσαν μὲ συντηρητικὸ πρίσμα τὶς ἰδέες τοῦ Vico. Ταιριάζει μάλιστα στὸ σημεῖο αὐτὸ μὲ μιὰν ἀντίστοιχη ἐρμηνεῖα τῆς ἀκόλου-

θης χειρκελιανῆς πρότασις: «Ὅ,τι εἶναι λογικὸ εἶναι πραγματικὸ καὶ ὅ,τι εἶναι πραγματικὸ εἶναι λογικὸ».⁴⁶ Φυσικὰ ἡ κυκλικὴ θεώρησις τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου μὲ τὴ λατρεία τοῦ παρελθόντος θὰ παραγνωρίσει κάθε νεωτερικὸν ποὺ συντελεῖ στὴν ἀνατροπὴ τοῦ παρόντος. Ἔτσι θὰ συμπεράνει ὁ Ρενιέρης: «ἡ παράδοσις, ἡ ἀυθεντία, ἦν ὁ Καρτέσιος εἶχε ρίψει κατὰ γῆς, ἐγειρομένη ἀπὸ τὸν Βίκον ἐσήκωνε πάλιν τὸ μέτωπον πρὸς τὸν οὐρανόν».⁴⁷ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ (ὅπως ἔδειξε ὁ Engels σχολιάζοντας τὴν παραπάνω θέσι τοῦ Hegel) οἱ ἐκπρόσωποι τῆς «θετικιστικῆς» ἐρμηνείας θὰ δοῦν στὴ βικιανὴ ταυτότητα τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἱστορικῆς ἀλλαγῆς καὶ ἐπομένως θὰ ἀναγγείλουν πὼς «ὅλα ὅσα ὑπάρχουν, ἀξίζουν κίολας νὰ χαθοῦν».⁴⁸ Ἄν στοὺς «εὐσεβεῖς πόθους» τῆς «τρίτης τάξεως» (ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ὀριστικὴ συντριβὴ τοῦ φεουδαρχικοῦ παρελθόντος) ἦταν καὶ ἡ καθολικὴ ἰσότητα (ὥστε τελικὰ ἡ ἴδια νὰ ταυτίζεται μὲ τὸ σύνολο, μὲ τὸ «λαὸς»), αὐτὸ σημαίνει πὼς μὲ τὴν ἀναζήτησις τῶν ριζῶν τῆς θὰ συγκροτήσῃ μιὰ «*puona scienza*» ποῦ θὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ «λαϊκὸ πολιτισμὸ». Ἐδῶ βρασιζόνται οἱ προσπάθειες τοῦ περασμένου αἰῶνα νὰ ἀποκαταστήσῃ τὸ δημοτικὸ τραγούδι καὶ νὰ διατηρήσῃ ζωντανὸ κάθε «λαϊκὸ» δημιούργημα.

5. Ἡ μεταμεσαιωνικὴ Εὐρώπη, γιὰ νὰ ἀντιπαραθέσει ἕναν γενικὸ, ἀντικειμενικὸ κανόνα ἱστορικῆς ἐρμηνείας στὴ φεουδαρχικὴ νοοτροπία (ποῦ θεωροῦσε φυσικὴ τὴν ἀναγωγή τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας σὲ ἐξωϊστορικὲς δυνάμεις), ξανάφερε στὴν ἐπιφάνεια τὴν ἀποψη πὼς οἱ κλιματολογικὲς συνθήκες καθορίζουν τὴν ἱστορικὴ πορεία τῶν λαῶν. Ὁ Vico βρίσκεται σχεδὸν στὸ τέρας τῆς γραμμῆς ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὸν Bodin καὶ τερματίζει στὸν Montesquieu. Ἔτσι μὲ βάση τὴν γεωγραφικὴν παράγοντα εἶναι δυνατό νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια τῶν Ἑλλήνων: «Τὸ εὐχρῶες τοῦ κλίματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου ἀγαθὴν αὐτοῦ ἐπιρροὴν παρετήρησεν πρὸ παντὸς ἄλλου ὁ Ἀριστοτέλης, καὶ εἰς αὐτὸ ἀπέδωκε τὴν προνομιοῦχον φύσιν τοῦ Ἑλλήνου, ὃν ἐθεώρει, ἐὰν τύχη πολιτικῆς ἐνότιτος, δυνάμενον νὰ ἄρῃ πάντων».⁴⁹ Ὅμως ὁ Helvetius (ποῦ ἐνταγμένος στὸ κίνημα τοῦ Διαφωτισμοῦ μελετοῦσε τὶς ἱστορικὲς διεργασίες μιᾶς κοινωνίας μὲ βάση τὴν ἀγωγή καὶ ὄχι τὴν καταγωγή) εἶχε θέσει κίολας τὸ ἐρώτημα: «Ἡ φυσικὴ κατάστασις τῶν Ἑλλήνων εἶναι πάντα ἡ ἴδια: γιατί οἱ τωρινοὶ Ἕλληνες διαφέρουν ἀπὸ τοὺς προγόνους τους;»⁵⁰ Βέβαια ὁ Fallmerayer ἀργότερα θὰ ἐπιμένει σ' αὐτὴ τὴ διαφορὰ γιὰ νὰ ἀρνηθεῖ τὴν ἐθνικότητα τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἔτσι θὰ πολλαπλασιαστοῦν οἱ προσπάθειες γιὰ τὴν ἔμπραχτη ἀπόδειξη τῆς ἱστορικῆς συνέχειας. Ὁ ἀρχαϊσμός ποῦ φαινόταν νὰ πιστεύει στὴν ὁμοιότητα τοῦ παρόντος μὲ τὸ παρελθόν δὲν μποροῦσε (μετὰ τὴν καταδίκη τοῦ

42. Vico, σ. 2 κκ., τοῦ Ἰδίου, De antiquissima Italorum sapientia (1710), Opere, τ. 1, σ. 80. Ἡ ἐπίθεσις αὐτὴ τοῦ Ἱταλοῦ πρὸς τὸ Γάλλο φιλόσοφο χρησιμοποιήθηκε ἀπὸ τὸν Ἐθνικοσοσιαλισμὸ στὴν ἀντιδικία του μὲ τὸν ἀστικὸ φιλελευθερισμὸ. Εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τίτλος τοῦ ἀκόλουθου βιβλίου ποῦ δημοσιεύθηκε στὴ χιτλερικὴ Γερμανία: F. Böhm, Anti-Cartesianismus. Deutsche Philosophie im Widerstand (Leipzig 1938).

43. Vico, σ. 64-66

44. Δεῖ: H. Rigault, Histoire de la Querelle des Anciens et des Modernes (Paris 1856), 137.

45. Vico, σ. 86/87, τοῦ Ἰδίου, De antiquissima Italorum sapientia

(1710), Opere, τ. 1, σ. 71 κκ.

46. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, Vorrede (1820), Sämtliche Werke, (ἔκδ. H. Glockner, τ. 7, Stuttgart - Bad Cannstatt 1964), σ. 33.

47. Ρενιέρης, σ. 82. Δεῖς Vico, σ. 279/280, σ. 12 («... una Filosofia dell' Autorità»).

48. Engels, Ludwig Feuerbach und der Ausgang der klassischen deutschen Philosophie (1888), MEW, τ. 21, σ. 266 κκ.

49. Βράιλας, Περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀποστολῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ (1871), Ἔργα, τ. 4^ο, σ. 360.

50. Helvétius, De l'Esprit (1758, ἔκδ. G. Besse, Paris 1968), σ. 172. Πόβλ. Α. Βλαστοῦ, Χιακά, τ. 1 (Ἐργοπολις 1840), σ. δ'-ε'.

Μεσαιώνα) να εξηγήσει το ἄλλα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα στὴ σύγχρονη ἐποχὴ. Ὁ βυζαντινισμὸς (ἄλλο εἶδος ἀρχαϊσμοῦ), στὴν ἀπόπειρά του νὰ ξεθάψει μιὰ ἄγνωστη χιλιετία, ἐντυπωσιάστηκε ἀπ' αὐτὴν καὶ ξέχασε νὰ ἐξηγήσει τὰ αἷτια τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς παρακμῆς τῆς, τὴν ἴδια δηλαδὴ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια τῶν Ἑλλήνων. Ἐνα δευτέρου μέσο, μετὰ τὸ κλίμα, ποῦ θὰ ἔκανε φανερὴ τὴν ἐθνικὴ μας συνέχεια ἦταν ἡ γλῶσσα. Αὐτὴ κατὰ τὸν Vico συμβαδίζει μὲ τὴν ἐξέλιξη τοῦ πολιτισμοῦ ποῦ τὴν ἐκφράζει. Στὴν ἀρχαιότητα (καὶ εἰδικότερα στὴν «ἀνθρώπινη ἐποχὴ») ἡ ἀττικὴ γλῶσσα («*la riu dilicata*»)⁵¹ ἀντικαθρέφτιζε μὲ θαυμαστὸ τρόπο τὴν τελειότητα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς. Τώρα ποῦ διανοιγεται στὴ νέα Ἑλλάδα ἡ προοπτικὴ γιὰ τὴν ἀναγέννησὴ τῆς, γίνεται «πασιφανὲς» πὼς ὁ γλωσσικὸς ἀρχαϊσμὸς ἔχει μέλλον. Τὸ 1853 ὁ Π. Σοῦτσος δήλωνε πὼς «ἡ γλῶσσα τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ἡμῶν τῶν νεωτέρων ἔσεται μία καὶ ἡ αὐτὴ»⁵². Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ὁ δημοτικισμὸς (συμφωνώντας μὲ τὴ «θετικιστικὴ» ἀνάγνωση τοῦ Vico, καὶ παραβλέποντας τὸ γεγονὸς πὼς ἡ γλῶσσα ἀποτελεῖ τὴν παράσταση καὶ ὄχι τὴν ἴδια τὴν ἱστορικὴ πραγματικότητα) τόνιζε τὴν ἰδιαιτερότητα κάθε σταδίου στὴν ἐξέλιξη τῆς γλῶσσας γιὰ νὰ ἐκθιασθεῖ φυσικὰ τὸ τελευταῖο τῆς.

6. Ὅσοι εἶχαν συμφέρον νὰ ἀντιστρατεύονται κάθε καινούρια ιδέα ποῦ ἐρχόταν ἀπὸ τὴ Δύση, αὐτοὶ καὶ τὴ χαρακτηριστὴν σὰν αἰτία κάθε λογῆς διαφθορᾶς. Ὁ παραδοσιακὸς τρόπος τῆς συμπεριφορᾶς (ποῦ περιορίζε τὰ ἦθη σὲ αὐστηρὰ κοινοτικὸ πλαίσιο) ἦταν ἐπόμενο νὰ καταδικάσει τὴ δραστηριότητα τῆς εὐρωπαϊκῆς ἀστικῆς τάξης (ποῦ ὅσο γινόταν, κατεστημένο τόσο ἔκανε εὐδακριτὴ τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν πολιτικὴ τῆς). Ἀπὸ τὸ 1793 οἱ εἰσαγωγεῖς τῶν νέων ιδεῶν εἶχαν ἀποκληθεῖ «τῶν ἠθῶν φρονεῖς».⁵³ Νωρίτερα ἡ Ἐκκλησία ἀντιδρώντας στὸ θετικὸ προσανατολισμὸ τῆς ἐκπαίδευσης θὰ ἐπιδιώξει νὰ συνεχισθεῖ ἡ παράδοση ποῦ ἤθελε κάθε ἐπιστημονικὴ μάθηση «ὑπερέτρια τῆς θεολογίας»: «Τὰ τρίγωνα καὶ οἱ λογάριθμοι φέρουσιν ἀδιαφορίαν εἰς τὰ θεῖα».⁵⁴ Ὁ ἴδιος ὁ Vico εἶχε θεωρήσει τὸ τέμα τῆς κυκλικῆς διαδικασίας σὰν τὸ διάστημα τῆς ριζικῆς ἀποσύνθεσης καὶ τῆς ἀνηθικότητας ἐνὸς λαοῦ.⁵⁵ Τὸ σημεῖο αὐτὸ σχετίζεται μὲ τὸ ξεχώρισμα τῆς φύσης ἀπὸ τὴν ἱστορία, τῆς πειραματικῆς ἐπιστήμης ἀπὸ τὴ γνῶση τοῦ παρελθόντος. Πρόκειται γιὰ μιὰ διάκριση ποῦ θὰ τὴ συναντήσουμε πρὶν ἀνεβεῖ ἡ ἀστικὴ τάξη στὴν ἐξουσία, καὶ ἀργότερα, ὅταν πιά σταθεροποιήσει τὴ θέση τῆς δίχως νὰ ἐκπληρώσει τὰ ὅσα ὑποσχέθηκε. Στὸν 20ὸ αἰῶνα τὴν ἀντίθεση ἀνάμεσα στὶς «ἐπιστήμες τοῦ πνεύματος» καὶ τὶς «ἐπιστήμες τῆς φύσης» θὰ ἐνδυναμωθῶν οἱ «νεοκαντιανοί» μας σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀνάλογη προβληματικὴ τοῦ πολὺκροτου βιβλίου: «*Der Untergang des Abendlandes*». «Συμφωνῶ

ἀπόλυτα μὲ τὸν Spengler», ἔγραφε ὁ Θεοδωρακόπουλος, «ὁ ὁποῖος συνταυτίζει τὸν ἐξωτερικὸ πολιτισμὸ (*Zivilisation*) μὲ τὴν παρακμὴ».⁵⁶ Ἄν διαπιστώνεται ἡ «ἐξωτερικὴ» πρόοδος τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς οἰκονομίας, αὐτὸ σημαίνει πὼς ὁ «πνευματικὸς πολιτισμὸς» παραμένει ἀκίνητος. Ἔτσι οἱ παραγωγικὲς δυνάμεις (καὶ οἱ διαλεκτικὰ συνακόλουθοι κοινωνικοὶ μετασχηματισμοί) ἔχουν τὴν ἀναφορὰ τους σὲ ἓνα ὑπερ-ιστορικὸ σύστημα ἀξιών ποῦ στέκεται ἀναλλοίωτο καὶ ἀπαράβατο. Τὸ ἀφηρημένο «πνεῦμα» στάθηκε τὸ προπύργιο τῆς ἑλληνικῆς παράδοσης καὶ τὸ ἄλλοθι τῆς οἰκονομικοκοινωνικῆς καθυστέρησης τῆς χώρας μας. Ὁ Α. Πουλιμένος θεωροῦσε τὸ πνεῦμα «δημιουργὸ τῆς δυνάμης»,⁵⁷ ὅταν στοχάζεται τὴν «Πανευρωπαϊκὴ» μὲ ἄξονα τὸ γεωμετρικὸ ἔθνος. Τὸ πρότυπο αὐτῆς τῆς δημιουργίας ἦταν ἡ Ἑλλάδα «ὅπου τὸ πνευματικὸ δυνάμει βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς ζωῆς καὶ ὅλων τῶν γεγονότων».⁵⁸

7. Κεντρικὴ θέση στὴ θεωρία τοῦ Vico κατέχει ἡ διδασκαλία γιὰ τὴν «Πρόνοια».⁵⁹ Ἦταν ἐπόμενο μιὰ τέτοια ἄποψη νὰ βρεῖ πρόσφορο ἔδαφος στὴ χώρα μας. Ἐφόσον ἡ ἑλληνικὴ ἱστορία γνώριζε ἐποχὲς ἀκμῆς καὶ ἐποχὲς μαρasmus (τώρα μόλις ξέφυγε ἀπὸ μιὰ παρόμοια κατάσταση) ἔπρεπε νὰ ἀναζητηθεῖ ὁ λόγος τῶν μεταπτώσεων καὶ τῶν ἀποκαταστάσεων. Κι ἐδῶ ἡ «πονηριὰ τοῦ Λόγου» (ἔτσι τὴν ὀνομάζει ὁ Hegel)⁶⁰ ἔκανε τὸ θαῦμα τῆς: ἀπέτελεσε τὴ δικλείδα στὴ μεταφυσικὴ τῆς Ἱστορίας, ἐφόσο δικαιολογοῦσε ἀκόμα καὶ τὴν παρακμὴ μ' ἓνα σίγουρο ἀνέβασμα, χάρις στὴν ὑπόσχεση τοῦ «κρυφοῦ νοήματος» τῆς Ἱστορίας. Οἱ πρωταγωνιστὲς τῆς «ἐθνεγερείας» ἀπευθύνονται στὸ «Θεὸ τῆς Ἑλλάδος» γιὰ νὰ χαρίσει τὴ λευτεριά στὰ σκλαβωμένα «τέκνα» του. «Ἡ Θεία Πρόνοια, ὦ φίλοι συμπατριῶτες», γράφει ἡ Προκήρυξη τοῦ Ὑψηλάντη, «εὐσπλαχνισθεῖσα πλέον τὰς δυστυχίας μας, εὐδόκησεν οὕτως τὰ πράγματα ὥστε μὲ μικρὸν κόπον θέλομεν ἀπολαύσει μὲ τὴν ἐλευθερίαν πᾶσαν εὐδαιμονίαν».⁶¹ Ἐδῶ ἐξἄλλου στηρίζεται καὶ ἡ ἐπισημοποίηση τῶν ἐπεμβάσεων τῆς Ἐκκλησίας πάνω στὰ κρατικὰ θέματα. Σὲ χώρες ποῦ ἔζησαν ἀλλεπάλληλες συμφορὲς εὐδοκίμει ἰδιαίτερα ἡ κυκλικὴ ἀντίληψη τῆς Ἱστορίας μὲ τὴ συνακόλουθη παραδοχὴ τῆς «Πρόνοιας». Παραδειγματικὰ ἀναφέρουμε τὴ Γερμανία. Ἡ ἱστοριογραφία τοῦ μεσοπόλεμου (μετὰ τοὺς ἐξευτελιστικὸς ὅρους τῆς συνθήκης τῶν Βερσαλλιών) ἀγωνίζεται νὰ καταδείξει πὼς ἡ πρόσφατη ἦττα δὲν σημαίνει καὶ τὸ τέμα τῆς Ἱστορίας. Σημαίνει μονάχα ἓνα σταθμὸ γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ γερμανικοῦ λαοῦ: «Φῶς καὶ σκοτάδι, ἀνέβασμα καὶ κατέβασμα σὰ μιὰ ὁλότητα, σὰν ἓνα πεπρωμένο, σὰ μιὰ πᾶξ τῆς ἴδιας τραγῆς καθολικῆς προσωπικότητας —αὐτὸ εἶναι τὸ ἔθνος μας».⁶²

λιsmός (Ἀθήνα 1971, σ. 148): «ἔως τώρα οἱ Ἕλληνες ὀφείλουσαν τὴν ἐπιβίωσίν των μέσα εἰς τὴν Ἱστορίαν εἰς δύο παράγοντας, εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰς θυσίας, τὰς ὁποίας ἔκαμαν διὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ εἰς τὴν πνευματικὴν των ὑπεροχήν».

59. Vico, σ. 2, 12-13.

60. Hegel, *Vorlesungen über die Philosophie der Geschichte*, Werke, τ. 11 (1949) σ. 54.

61. Δὲς Βουρνά, σ. 85. Ἐνας ἀπὸ τοὺς εἰσηγητὲς τῆς βικιανῆς σκέψης στὴν Ἑλλάδα, ὁ Γ. Τερτσέτης θὰ ἀναφερθεῖ ἐπίσης στὴ «Θεία Πρόνοια»: δὲς *J. Bouchard*, Γεώργιος Τερτσέτης (Ἀθήνα 1970), σ. 84.

62. E. Marcks, *Auf- und Niedergang im deutschen Schicksal* (Berlin 1927), σ. 1. Πρβλ. K.F. Werner, *Das NS-Geschichtsbild und die deutsche Geschichtswissenschaft* (Stuttgart 1967), σ. 20.

51. Vico, σ. 334, 276/277.

52. Π. Σοῦτσος, Ἡ νέα σχολὴ τοῦ γραφομένου λόγου ἢ ἀνάστασις τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς (Ἀθήνα 1853), σ. 7.

53. Π. Κοντός, Νεκρικοὶ Διάλογοι (1793): δὲς Κ.Θ. Δημαρᾶ, Ἱστορία τῆς Νεοελληνικῆς Λογοτεχνίας (Ἀθήνα 1968), σ. 154.

54. Πατριάρχης Κύριλλος VII (Δ. Θερεσιανός, Ἀδαμάντιος Κοραΐς, τ. Α' (Τεργέστη 1889), σ. 42).

55. Vico, σ. 334, 314, 68 («...finalmente dissoluta»)

56. Θεοδωρακόπουλος, Τὸ πρόβλημα..., σ. 145. Γιὰ τὸν Π. Λεκατοῦ δμως (Γύρω ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας, Ἀθήνα 1938) ἡ «παρακμὴ τῆς Δύσης» σημαίνει τὸν ἐρχομὸ τοῦ Σοσιαλισμοῦ.

57. A. Poulimentos, *Durch Geist zur Macht* (Leipzig 1930), σ. 7.

58. Poulimentos, σ. 89. Πρβλ. Θεοδωρακόπουλου, Ἑυρώπη καὶ Σοσια-

Ἐν ὀνόματι τοῦ ὀρθοῦ λόγου; Μαρξισμός, ρασιοναλισμός, ἱρασιοναλισμός

τοῦ Étienne Balibar

μετάφραση: Εὔα Καλπουριτζή

Πῶς ν' ἀντιδράσει κανεὶς στὶς φιλοσοφίες τῆς κρίσης; Οἱ κομμουνιστὲς ἔχουν ἀρχίσει ἐδῶ καὶ λίγο καιρὸ ν' ἀποδίδουν ὄλο καὶ μεγαλύτερη σημασία σὲ ἰδεολογικὰ θέματα τῶν ὁποίων ἡ ἐπιναφορὰ σήμερον δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ τυχαία: ὅπως, γιὰ παράδειγμα, στὸ χῶρον τῆς οἰκονομίας τὰ θέματα τῶν «ὀρίων τῆς ἀνάπτυξης», τῆς «μηδὲν ἀνάπτυξης», τῶν «κινδύνων» καὶ τῶν «κακῶν» (γιὰ τὸν «ἄνθρωπο», γιὰ τὴ «φύση») τῆς ἐντατικῆς ἐκβιομηχάνισης κ.λπ. στὸν κοινωνικὸ χῶρον μιὰ ἀναζωπύρωση τῶν ἀναρχικῶν θεμάτων ποὺ σκοπεύουν τοὺς «θεσμούς», τίς «ἐξουσίες», καὶ ποὺ διακηρύσσουν τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ἄμεσης κατάλυσης τῆς Οἰκογένειας, τοῦ Σχολείου, τῆς Ἰατρικῆς καὶ τῶν Δικαστηρίων· στὸ χῶρον τῆς φιλοσοφίας μιὰ (ἀκόμη!) ἀμφισβήτηση τῆς «ἁξίας τῆς ἐπιστήμης» ὡς γνώση καὶ ὡς πηγὴ κοινωνικῆς προόδου, ἄλλοτε πρὸς ὄφελος θρησκευτικῶν (Ilich) ἢ νατουραλιστικῶν-μυστικιστικῶν θεμάτων καὶ ἄλλοτε πρὸς ὄφελος μηδενιστικῶν-ἱρασιοναλιστικῶν (Deleuze, Guattari).

Πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι τὸ πρόβλημα γιὰ μᾶς δὲν εἶναι τὸ ἂν πρέπει νὰ καταπολεμηθοῦν τὰ θέματα αὐτὰ ὡς μορφὲς πρακτικῆς καὶ ὡς ἰδέες. Τὸ πρόβλημα εἶναι τὸ πῶς πρέπει νὰ καταπολεμηθοῦν, ἀπὸ ποιά σκοπιά. Πρόβλημα φιλοσοφικὸ, δηλαδὴ πρόβλημα πολιτικὸ.

Μερικὲς διαπιστώσεις

Εὐθύς ἐξαρχῆς ἐπιβάλλονται μερικὲς διαπιστώσεις. Τέτοιου εἶδους ἰδεολογικὰ θέματα, παρὰ τίς ὁποιεσδήποτε μεταξὺ τους διαφορῆς, συγκλίνουν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν ἢ νὰ διευκολύνουν τίς ἀπόπειρες τῆς μεγαλοαστικῆς τάξης «νὰ λύσει» πρὸς ὄφελός της καὶ μὲ τὸν δικό της τρόπο τὴν οἰκονομικὴ κρίση: παρῶς αἰσιάζοντάς την ὡς ἀναπόφευκτη, διακηρύσσοντας τὴν ἀνάγκη λιτότητας, ὑποκαθιστώντας τὰ πραγματικὰ οἰκονομικὰ αἴτια μὲ αἴτια φανταστικά, μὲ ἀφαιρέσεις στὶς ὁποῖες φορτῶνται ὄλα τὰ στραβά, ὅπως ἡ Τεχνολογία καὶ ἡ Ἐπιστήμη. Καταφανῶς ἄλλωστε ἓνα μεγάλο μέρος τῆς ἐπίθεσης συγκεκριμενοποιεῖται καὶ διαρθρώνεται πάνω σὲ ἄμεσους στόχους ποὺ τὰ ἐπακόλουθὰ τους γιὰ τοὺς χειρωνακτικὰ καὶ πνευματικὰ ἐργαζομένους πρέπει νὰ καλυφθοῦν: «ἀναδιάρθρωση» τῆς καπιταλιστικῆς παραγωγῆς, πρῶτο βῆμα μιᾶς μετατόπισης τῶν κέντρων συσσώρευσης τοῦ κεφαλαίου πρὸς ἄλλες περιοχῆς τοῦ κόσμου, ἄλλοτε «ὑπανάπτυκτες» καὶ οἱ ὁποῖες, μὲ τὴ φτηνὴ ἐργατικὴ τους δύναμη καὶ τὰ «ἰσχυρά» τους καθεστῶτα, ἐμφανίζονται ὡς οἱ νέοι παράδεισοι τῆς ἐλεύθερης ἐπιχείρησης. Ἐπομένως, πράγμα αὐτονόητο, τροχοπέδηση, ἐκλεκτικὸς περιορισμὸς τῶν ἐξόδων τῆς παιδείας, τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ τεχνολογικῆς ἔρευνας.¹

Σ' ἓνα μεγάλο μέρος τους τὰ ἰδεολογικὰ αὐτὰ θέματα δὲν εἶναι παρὰ μηχανιστικὲς ἀντιστροφές — ἀπὸ τὸ ὑπὲρ στὸ κατά — τῶν θεμάτων ποὺ εἶχαν «λανσαριστεῖ» τὴν προηγούμενη περίοδο, συχνὰ ἀπὸ τοὺς ἴδιους ἐπαγγελματίες ἰδεολόγους: ὁ μῦθος τῆς «ἀνάπτυξης» ὡς ἰδανικὸ τῆς σύγχρονης ἐποχῆς μετατρέπεται στὸ μῦθος τῆς «ἀνάπτυξης μηδέν», ὁ μῦθος τῆς δυνάμης καὶ τῆς αὐταξίας τῆς ἐπιστήμης μετατρέπεται στὸ μῦθος τῆς μη ἀποτελεσματικότητας καὶ τῆς βλαβερότητάς της. Πρόκειται γιὰ τίς ἴδιες ἔννοιες: «βιομηχανικὸς πολιτισμὸς», «κοινωνία τῆς κατανάλωσης», «αὐτοματοποίηση», μὲ ἀρνητικὸ πρόσημο.

1. Σ' αὐτὴ τὴ νέα συγκυρία, ἀπὸ πολλὲς ἀπόψεις διαφορετικῆς σὲ σχέση μὲ τὴ συγκυρία τῶν ἐτῶν 1950-60 ὅπου τὰ ἐκπληκτικὰ ποσοστὰ κέρδους χρησιμοῦσαν στὴ Γαλλία ὡς βάση μιᾶς συνεχοῦς διαδικασίας διεύθυνσης τοῦ κεφαλαίου, ἡ καπιταλιστικὴ μεγαλοαστικὴ τάξη ἔχει παγιδευτεῖ σὲ μιὰ φοβερὴ ἀντίφαση. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά, εἶναι ἀναγκασμένη νὰ διατηρήσει τὴν (ἡγεμονικὴ καὶ ἄνιση) συμμαχία της μὲ τὰ «μεσαία» κοινωνικὰ στρώματα ὅπου περιλαμβάνονται καὶ οἱ μισθωτοὶ διανοοῦμενοι κι ἀκόμη καὶ ἓνα τμήμα τῆς ἐργατικῆς τάξης, στὸ βαθμὸ ποὺ ἀπ' αὐτὴν ἐξαρτᾶται ἡ διατήρηση τῆς πολιτικῆς ἐξουσίας της. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά ἔχει γίνεῖ ἀπολύτως ἀπαραίτητο νὰ περιορίσει ὅτιδήποτε θεωρεῖται ἀπὸ τὴ σκοπιά τοῦ κεφαλαίου περιττὸ ἐξόδο, δηλαδὴ τὰ «προνόμια» αὐτῶν τῶν κοινωνικῶν στρωμάτων, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι ἔχει γίνεῖ ἀνάγκη νὰ ἐπιταχυνθεῖ ἡ διαδικασία προλεταριοποίησης. Ἡ ἐπίθεση ἐναντίον αὐτῶν τῶν στρωμάτων ἀρχίζει μὲ τὴ μείωση τῶν ἐξόδων γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἀσφάλεια καὶ τὴν ἐπαγγελματικὴ μόρφωση. Πρόκειται γιὰ ἀντίφαση ἐκρηκτικῶς χαρακτῆρα.

Τέλος, τὰ ἴδια ἰδεολογικά θέματα ἐμφανίζονται μὲ τὴ «δεξιὰ» καὶ τὴν «ἀριστερὴν» τους ἐκδοχὴ, μὲσω τῆς ὁποίας ἐπιτυγχάνεται, σ' αὐτὸ τουλάχιστον τὸ πεδίο, ἢ τὸ κέρδιμα μιᾶς μερίδας τῆς ἀντιπολίτευσης πρὸς τὸ τωρινὸ καθεστῶς ἢ, τουλάχιστον, ὁ ἀποπροσανατολισμὸς τῆς. Ὅλα αὐτὰ ἔχουν σὰν ἀντικειμενικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἐξασθένιση τῶν ἐργατικῶν ἀγῶνων καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸ τῶν ἐμποδίων γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐργατῶν, τῶν ἀγροτῶν, τῶν ὑπαλλήλων καὶ διανοουμένων. Ἀφοῦ ἡ πυρηνικὴ φυσικὴ εἶναι «υπεύθυνη» γιὰ τὸν κίνδυνον ποὺ μπορεῖ νὰ προέλθει ἀπὸ τὰ κέντρα ἀτομικῆς ἐνέργειας, αὐτὴ, λένε, πρέπει νὰ καταγγελθεῖ, καὶ ὄχι ἡ ἐνεργειακὴ καὶ βιομηχανικὴ πολιτικὴ στὴν ἀποκλειστικὴ ὑπηρεσία ὀρισμένων γαλλοαμερικανικῶν μονοπωλίων. Ἀφοῦ ἡ Ἰατρικὴ εἶναι ἡ κοινωνικὴ καὶ «ψυχοκοινωνικὴ» αἰτία τῆς ἀρρώστιας, αὐτὴ, λένε, πρέπει νὰ χτυπηθεῖ καὶ ὄχι ἡ ὀργάνωσή της ποὺ στηρίζεται στὶς κοινωνικὲς διακρίσεις, ἡ ἀθλιότητα τῶν νοσοκομείων, τῶν ἐξωτερικῶν ἰατρείων, καὶ ἡ παντοδυναμία τῶν φαρμακευτικῶν τράστ. Ἀφοῦ ἡ ἀνάπτυξη, ἡ παράταση τῆς ὑποχρεωτικῆς φοίτησης, ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα, ἡ τεχνολογικὴ πρόοδος εἶναι καθ'αυτὲς ἀντιφατικὲς καὶ καταπιεστικὲς, ὁ ἀγῶνας γιὰ ἕναν ἐπαναστατικὸ μετασχηματισμὸ τῆς κοινωνίας, γιὰ τὸ σοσιαλισμὸ, εἶναι, λένε, οὐτοπία.

Ἐχοντας συνείδηση τῶν γεγονότων αὐτῶν, καὶ ἔχοντας διδαχθεῖ ἀπὸ παλαιότερες ἐμπειρίες, οἱ κομμουνιστὲς ἔθεσαν ἄμεσο στόχο τους τὸν ἀδιάλλατο ἀγῶνα ἐναντίον τῶν ἰδεολογικῶν αὐτῶν θεμάτων, —ἀγῶνας ποὺ ἀποτελεῖ ἀναπόσπαστο μέρος τοῦ ἀγῶνα τους ἐναντίον τῆς πολιτικῆς λιτότητας, ἐναντίον τῆς ἀπὸ τὸ μεγάλο κεφάλαιο ἐκμετάλλευσης τῆς κρίσης, μὲ δυὸ λόγια τοῦ ἀγῶνα τους γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ λαϊκοῦ κινήματος.

Σ' αὐτὴ τὴν ἀπάντηση τῶν κομμουνιστῶν ἡ ἰδέα τοῦ ἰρασιοναλισμοῦ κατέχει σημαντικὴ θέση. Θεωροῦν δηλαδὴ ὅτι ὑπάρχει μιὰ λιγότερο ἢ περισσότερο ἔντονη ἀνάπτυξη τοῦ ἰρασιοναλισμοῦ, μιὰ τάση γλιστρήματος τῆς κυρίαρχης (ἀστικῆς) ἰδεολογίας πρὸς τὸν ἰρασιοναλισμὸ. Σχηματικὰ διατυπωμένο, τὸ συλλογιστικὸ σχῆμα εἶναι τὸ ἑξῆς: τὴ στιγμὴ ποὺ, ὅλη τὴν ἱστορικὴ περίοδο τῆς οικονομικῆς ἀνάδου

τῆς καὶ τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας τῆς ἡ ἀστικῆς τάξης ἀνέπτυξε πάνω ἀπ' ὅλα μιὰ ἰδεολογία καὶ μορφὲς φιλοσοφίας ἰρασιοναλιστικῆς, ἐξαιρώντας τὴν πρόοδο τῆς γνώσης, τὴν πρόοδο διὰ τῆς γνώσης, στὴν ἱστορικὴ περίοδο τῆς κρίσης καὶ παρακμῆς τῆς ἀστικῆς τάξης ἢ τῆς τάξης αὐτῆς μέλλει νὰ ἀντιστραφεῖ. Ἡ ἀστικὴ τάξη θέλοντας καὶ μὴ θὰ καταστήσει βορὰ τοῦ ἰρασιοναλισμοῦ. Ἀντίθετα ἡ ἐργατικὴ τάξη, ποὺ ἀντιπροσωπεύει τὸ μέλλον τῆς ἀνθρώπινης κοινωνίας, παρουσιάζεται, τελικὰ, ὡς φορέας τοῦ φιλοσοφικοῦ ἰρασιοναλισμοῦ τὸν ὁποῖο ὑπερασπίζεται καὶ στὸν ὁποῖο ἀνοίγει ἕνα νέο πεδίο δράσης. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἡ ἐργατικὴ τάξη, σύμφωνα πάντα μὲ τὸ ἴδιο συλλογιστικὸ σχῆμα, ἐντάσσεται σήμερα σὲ μιὰ παράδοση, τὸ δίκαιο τῆς ὁποίας ἔχουν ἀποδείξει οἱ ἀγῶνες τοῦ παρελθόντος (κυρίως τὴν ἐποχὴ τοῦ φασισμού, ἐναντίον τοῦ ὁποῖου στὴ Γαλλία ὁ Πόλιτσερ καὶ ὁ Μωρίς Τορὲς εἶχαν ἤδη σηκώσει τὴ σημαία τοῦ Ντεκάρετ).

Ὄντως τὸ ζήτημα ἔχει πολὺ μεγάλη σημασία, θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ. Ἀλλὰ εἶναι ἀπαραίτητο νὰ προσαρμόσουμε σιγὰ σιγὰ τὶς ἰδέες καὶ τὶς θέσεις μας: Γιατὶ στὸ θέμα τῆς ἰδεολογικῆς πάλης, ὅπως καὶ σὲ κάθε ἄλλο πολιτικὸ χῶρο, καμία θέση δὲν εἶναι αὐτόματα σωστὴ καὶ ἀποτελεσματικὴ ἕκατὸ τοῖς ἕκατὸ. Μόνον ὁ συνδυασμὸς τῆς συγκεκριμένης ἀνάλυσης τοῦ παρόντος καὶ τῶν θεωρητικῶν διδαγμάτων τοῦ μαρξισμοῦ μπορεῖ νὰ μᾶς ἐπιτρέψει νὰ προσαρμόσουμε τὴ θέση μας μὲ τὴ συζήτηση καὶ τὴν ἀντιπαράθεση τῶν ἐμπειριῶν. Ἐξοῦ αὐτῆς οἱ σκέψεις πάνω στὸ πρόβλημα ἰρασιοναλισμοῦ-ἰρασιοναλισμοῦ ποὺ φέρνω πρὸς συζήτηση.

Τί εἶναι ἰρασιοναλισμός;

Ὁ ἰρασιοναλισμός, λόγω μιᾶς ἐσωτερικῆς ἀναγκαιότητας, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπαχθεῖ σὲ ἕναν ἐνιαῖο καὶ συστηματικὸ ὀρισμὸ. Ἡ σπουδαιότητα καὶ ἡ ἐπιρροή του δὲν πηγάζουν ἀπὸ κάτι ποὺ θὰ μπορούσε νὰ ἀποτελέσει συγκροτημένο σύστημα, κατάλληλο νὰ προμηθεύσει ἕναν ἰδεολογικὸ καὶ θεσμικὸ ἐξοπλισμὸ σ' ὅλοκληρη τὴν κοινωνία. Ὅταν μιᾶ κανεὶς γιὰ ἰρασιοναλισμὸ ἔχει κατὰ νοῦ ἕνα σύνολο ἀνασχετικῶν τάσεων ποὺ μὲ ποικίλες μορφὲς πα-

ρουσιάζονται ὡς «κριτικὲς» τοῦ ὀρθοῦ λόγου, τῆς (ἐπιστημονικῆς, πολιτικῆς, οἰκονομικῆς) λογικότητας καὶ ποῦ, γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ, στηρίζονται σὲ ἕνα ἰδεολογικὸ παρελθόν, τοῦ ὁποῖου μαρτυροῦν συγχρόνως τὴν ἐπίμονη συντήρηση.

Εἶναι σημαντικό ἐντούτοις νὰ μὴ συγχέουμε τὸν ἰρασιοναλισμὸ, φαινόμενο οὐσιαστικὰ σύγχρονον, μὲ τὶς πρὶν ἀπὸ τὸν ἰρασιοναλισμὸ ἰδεολογίες, κυρίως μὲ τὴ θρησκεία, κυρίαρχη ἰδεολογία τῶν προκαπιταλιστικῶν φεουδαρχικῶν κοινωνιῶν. Χρειάζεται νὰ κατανοήσουμε τὴ σχέση τοῦ σύγχρονου ἰρασιοναλισμοῦ μὲ τὸ μῦθος καὶ μὲ τὴ θρησκεία ποὺ ἐπιβιώνουν σήμερα κάτω ἀπὸ βαθύτητα παραλλαγμένες μορφές. Σχέση πολὺ ἄνιση, ποὺ ἐπιβάλλει μὲ τὴ σειρά τῆς διακρίσεις μεγάλης πρακτικῆς σημασίας.

Ἐπάρχει ἀναμφισβήτητα, κυρίως στὴ Γαλλία, ἕνας ἀγοραῖος ἰρασιοναλισμὸς, καθόλου εὐκαταφρόνητος ὡστόσο: κράμα δεισιδαιμονικῶν, ψευδοεπιστημονικῶν καὶ παραεπιστημονικῶν δοξασιῶν (μὲ προφήτες ἀπὸ τὸν Albert Ducrocq ὡς τὸν Uri Geller), φυσικοκρατισμοῦ καὶ θρησκείας. Φαινόμενο πολὺ σημαντικό. Εἶναι ὅμως ποιοτικὰ καινούριο; Κατὰ βάθος ὄχι, παρὰ τὴν ποικιλότητα διαφήμιση ποὺ τοῦ γίνεται ἀπὸ τὴν ἰδεολογικὴ πολιτικὴ τοῦ ἀστικοῦ τύπου καὶ ραδιοφώνου. Ἀντίθετα, πρόκειται γιὰ ἕνα ἤδη παλαιὸ φαινόμενο.

Ποῦθε ἔρχεται ὁ ἰρασιοναλισμὸς αὐτός; Δὲν ἀρκεῖ νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴν προαιώνια ἄγνοια τῶν μαζῶν, γιατί ἡ ἄγνοια αὐτὴ κατὰ κανέναν τρόπο δὲν ἀποτελεῖ φαινόμενο φυσικὸ ἢ ἀπόλυτο. Πρέπει ἀντίθετα νὰ θυμίσουμε ποιὲς εἶναι καὶ σήμερα ἀκόμη, σὲ τελευταία ἀνάλυση, οἱ ἀντιφάσεις καὶ τὰ ὄρια τῆς μόρφωσης ποὺ χορηγεῖται στὶς μάζες σὲ μιὰ ταξικὴ κοινωνία ὅπως ἡ δική μας. Σταθερὸ ὑπόστρωμα τοῦ ἀγοραῖου ἰρασιοναλισμοῦ, πάνω στὸ ὁποῖο στηρίζονται ὅλες οἱ προσπάθειες ἰδεολογικοῦ φανακισμοῦ ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν, ἀποτελοῦν τὰ ὑπολείμματα καὶ συγχρόνως τὰ ὑποπροϊόντα τῆς ἀστικῆς μόρφωσης, ἐπομένως πρῶτα ἀπ' ὅλα τῆς δημόσιας στοιχειώδους ἐκπαίδευσης, πράγμα ποὺ μᾶς ἀπαπέμπει στὶς ἱστορικὲς τῆς ἀντιφάσεις. Γιατὶ ἡ ἐκπαίδευση αὐτὴ, τὴν ἴδια στιγμὴ ποὺ ἐπιτυγχάνει μιὰ ἄνευ προηγουμένου λαϊκὴ μόρφωση, δὲν ξεπερνᾷ τὴν ἀνισότητα

μπροστά στη γνώση: αντίθετα τείνει τελικά να την αναπαράγει, να την ενδυναμώνει, απομονώνοντας την επιστήμη την οποία καθιστά ένα μόλις όρατο για τους πολλούς μυστήριο, με ένα διπλό αποτέλεσμα ιδεολογικής εκμετάλλευσης σε βάρος των λαϊκών μαζών, των επιστημόνων και των άλλων διανοουμένων. Συγχρόνως, και παρά τα φαινόμενα, αντιπροσωπεύει έναν ιστορικό συμβιβασμό με τη θρησκευτική ιδεολογία: Ο συμβιβασμός αυτός δεν σημαίνει ότι η πάλη σταματάει, αλλά ότι περιορίζεται σε όρισμα πλαίσια. Η άστικη ιδέα της δημόσιας εκπαίδευσης (ειδικότερα θετικιστική, σημείο στο οποίο θα επανέλθουμε) σημαίνει ουσιαστικά ότι, καθώς οι υπερβολές του στρατευμένου ρασιοναλισμού των δασκάλων έχουν απορροφηθεί και καταπιεστεί, το σχολείο δεν έχει κανέναν αντιθρησκευτικό, ανοιχτά κριτικό στόχο απέναντι στη θρησκεία. Για την ακρίβεια, δεν θέτει στόχο να εξηγήσει το περιεχόμενο, τις κοινωνικές βάσεις και την (αντιφατική) ιστορική λειτουργία της θρησκείας. Έτσι η άγνοια του τί είναι θρησκεία εξυπηρετεί τελικά τη θρησκεία, τις δεισιδαιμονικές εξάρσεις και τα υποκατάστατά τους που απομιμούνται την επιστήμη και τη βυθίζουν στο μυστικισμό. Άνοιγει το δρόμο σ' αυτό το έπιφανές τέρας, την παραεπιστημονική θρησκευτικότητα.

Στους αντίποδες αυτού του λαϊκού ρασιοναλισμού υπάρχει ένας εκλεπτυσμένος και σχετικά έρημικός ρασιοναλισμός, που αποτελεί προνόμιο των επαγγελματιών φιλοσόφων (συμπεριλαμβανομένων και των θεωρητικών των διαφόρων «επιστημών του ανθρώπου» και των φιλολογικών κύκλων). Οί μάζες είναι λιγότερο ή περισσότερο ευαίσθητες στον ρασιοναλισμό, που δεν κατοικεί παρά στα χάσματα της ευθυκρισίας τους.

Όρισμένοι φιλόσοφοι όμως ζούν (με όλη τη σημασία του όρου) από τον ρασιοναλισμό και για χάρη του. Οί ιστορικές απαρχές του φιλοσοφικού ρασιοναλισμού άγονται στο παρελθόν, αν θυμηθεί κανείς ότι ή ίδια ή «φιλοσοφία του διαφωτισμού», ό άστικός ρασιοναλισμός του 18ου αιώνα, είχε ήδη (πράγμα που πολύ συχνά τό ξεχνάμε) την αντίστιξη του σε ρεύματα μυστικισμού, που συνεχίζονται κατά τον 19ο αιώνα με τον γαλαξία

των φυσικών φιλοσοφιών (Σέλλινγκ), της «ρομαντικής φιλοσοφίας» (Νοβάλις), του χριστιανικού υπαρξισμού (άρχής γενομένης από τον Κίρκεγκωρ). Δίπλα σ' αυτό τό θρησκευτικό ρεύμα υπάρχει ένα ρεύμα άθεου και άναρχικού ρασιοναλισμού που ξεκινά από τον Στίγκερ και τον Νίτσε. Και στη μία και στην άλλη περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μορφές «κριτικής» φιλοσοφίας που στρέφονται κατά του «ίμπεριαλισμού του όρθου λόγου», της Έννοιας, του «Συστήματος» (τό φοβερό χεγκελιανό σύστημα), της έκλογικευμένης θεολογίας ή εναντίον αυτής της νέας θεολογίας που αποτελεί, κατ' αυτούς, ή επιστήμη. Πλήθος, λοιπόν, ρεύματα που οδηγούν κατευθείαν, μέσω του Μπερζόν ή του Χάιντεγκερ στις τωρινές φιλοσοφίες της Έπιθυμίας, της Ζωής, της Μεταφυσικής Έξέγερσης, της Βίας κ.λπ. (άπό τον Ράιχ, τον Μαρκούζε, τον Μπατάιγ, ως τον Ντελέζ, τον Έντγκαρ Μορέν κ.ά.). Πρόκειται για είδη φιλοσοφίας άλλοτε άντιεπιστημονικής και άλλοτε παραεπιστημονικής (που στηρίζεται κυρίως στην εκμετάλλευση των αντιφάσεων της Βιολογίας, της Ψυχανάλυσης ή της Έθνολογίας). Σημειωτέον ότι ενώ ό ρασιοναλισμός των μαζών είναι τις περισσότερες φορές άνοιχτά συντηρητικός, δηλαδή πολιτικά άντιδραστικός, ό ρασιοναλισμός των φιλοσόφων στις ιδιαίτερες συνθήκες της σημερινής Γαλλίας, πριν και μετά τον Μάη του '68, είναι για την ώρα άναρχίζων. Στη θέση της καθαρής άρνησης της πάλης των έκμεταλλευόμενων τάξεων έχουμε την «υπέρβασή» της, τό πνίξιμό της στις φανταστικές διαμάχες της Έξουσίας με τό Σέξ.

Και κάτι άλλο άκόμη. Άπό αυτή την επαγγελματική φιλοσοφία, και παρά τις άλληλεπιδράσεις που μπορούν να υπάρχουν, είναι άπαραίτητο να διακρίνουμε προσεκτικά τον ρασιοναλισμό των επιστημόνων. Πρόκειται για ένα καινούριο φαινόμενο που άφορά τις ειδικές σύγχρονες μορφές «αυθόρμητης» φιλοσοφίας των επιστημόνων: Δηλαδή, στην πραγματικότητα, τις μορφές με τις όποιες ή κυρίαρχη ιδεολογία επιβάλλεται στους επιστημονικά εργαζομένους, σε έποχή που οι κοινωνικές αντιφάσεις τους γίνονται όλο και περισσότερο αισθητές. Τό καινούριο στην υπόθεση δεν είναι τόσο τά θέματα αυτού του ρασιονα-

λισμού, που φέρουν όρισμένους επιστήμονες στο σημείο να διακηρύξουν ότι «δέν πιστεύουν πιά στην επιστήμη», ούτε ως «θεομό» (ή επιστήμη άποτελεί τάχα ένα άργανο έξουσίας) ούτε ως γνώση (ή επιστήμη δήθεν άποτελεί «ιδεολογία», δηλαδή την κατεξοχήν ιδεολογία). Τά θέματα αυτά άποτελούν, όπως έλεγε κάποτε ό Λένιν, φιλοσοφικούς άναρχισμούς. Τό καινούριο είναι ότι από τη μία μεριά τά θέματα αυτά παρουσιάζονται τις περισσότερες φορές με την όρολογία του μαρξισμού, που του πετσοκόβουν και του άντιστρέφουν τις θέσεις, και από την άλλη μεριά διαδίδονται πλατιά μέσω διαφόρων παραλλαγών στους επιστημονικούς κύκλους, και όρισμένες φορές ύποστασιοποιούνται σε μορφές πρακτικής, πραγματικής «πράξης ιδεολογίας», κάποτε άμβλυνόμενες, αλλά άέναα άναγεννώμενες, καθώς άναζητούν ευνοϊκότερες συνθήκες: στην άτομική άμφισβήτηση των διοικητικών δομών της έρευνας και της εκπαίδευσης, στην περιβαλλοντολογική πάλη, στην «περιθωριακή» πολιτική δράση. Ποιές είναι οι ιστορικές βάσεις αυτής της τάσης; Ποιά μπορεί να είναι ή σημασία τους για τους κομμουνιστές; Ποιά άδιατύπωτο «ερώτημα» ύποφώσκει, στο όποιο οι μαρξιστές πρέπει να δώσουν την κατάλληλη άπάντηση; Θα επανέλθω στο σημείο αυτό άφου κάνω μία παρέκβαση για να άναφερθώ σε όρισμένους άγώνες της προηγούμενης γενιάς.

Οί άγώνες του μαρξισμού κατά του ρασιοναλισμού

Τελικά δέν είναι ή πρώτη φορά που άντιμετωπίζουμε μία συγκυρία όπου διαφαίνεται ή σχετική συγχώνευση των διαφόρων μορφών ρασιοναλισμού. Γύρω στη δεκαετία του '30 και του '40 ό μαρξισμός (και ειδικά οι μαρξιστές φιλόσοφοι) είχαν ήδη έξαπολύσει μία συστηματική επίθεση στον ρασιοναλισμό. Στη Γαλλία ό Πόλιτζερ κατέβαλε σημαντικές —και έπιτυχείς— προσπάθειες, ύποστηριζόμενος από έπιφανείς επιστήμονες όπως ό Λανζεβέν, ό Μαρσέλ Πρεβώ, ό Άνρι Βαλλόν. Άπό τη δική του μεριά, ό Λούκατς άφιέρωσε μεγάλο μέρος του έργου του στο ίδιο θέμα. Τό πρόβλημα ήταν τότε να καταπολε-

μηθεί, και σ' αυτό το επίπεδο, ο φασισμός που χρησιμοποιεί στην αστική τάξη ως προτείχισμα έναντι της προλεταριακής επανάστασης, το επιθετικό της όπλο έναντι των εργατών της Ευρώπης, στην προσπάθειά της να ξεπεράσει τη μεγαλύτερη κρίση που είχε ως τότε γνωρίσει το καπιταλιστικό σύστημα. Χωρίς να αναφερθούμε σ' ολόκληρη την ιστορία αυτού του αγώνα, μπορούμε να συγκρατήσουμε ορισμένα σημαντικά σημεία καθώς και τα προβλήματα τα οποία θέτει.

Ο Πόλιτσερ και ο Λούκατς έδειξαν ότι η επίσημη ιδεολογία του ναζισμού (ή ιδεολογία του αίματος και της φυλής, του «ζωτικού χώρου»), δεν αποτελεί ούτε απομονωμένο φαινόμενο ούτε τεχνητή επινόηση. Έχει προετοιμαστεί από παλιά, από το ρεύμα του φιλοσοφικού ιρασιοναλισμού (στη Γαλλία ο Μπερξόν, άλλοι ο Νίτσε και ο Χάιντεγκερ), το οποίο έδωσε στους πνευματικούς κύκλους τη σκυτάλη για την «αντιστροφή των αξιών» της επιστημονικής προόδου και της αστικής πολιτικής δημοκρατίας, έννοιες στενά συνδεδεμένες με τον κλασικό ρασιοναλισμό. Οι ίδιοι στοχαστές έδειξαν ότι η εξάπλωση του ιρασιοναλισμού αντιστοιχεί σε μία περίοδο ανοιχτής κρίσης, όπου τα ιστορικά όρια και η βαρβαρότητα του καπιταλισμού γίνονται συνείδηση σε τεράστιες μάζες ανδρών και γυναικών, με την πίεση των ιμπεριαλιστικών πολέμων και της σοβιετικής επανάστασης.

Η αστική δημοκρατία εμφανίζει έτσι το αληθινό της πρόσωπο: μία μορφή δικτατορίας της κυρίαρχης τάξης, της τάξης του χρήματος, που μπορεί πάντα, όταν οι περιστάσεις το απαιτήσουν, να μεταστραφεί στη βία. Έδειξαν επίσης ότι πρόκειται κατά βάση για ένα μέσο πάλης έναντι της επαναστατικής ιδεολογίας του προλεταριάτου και συνεπώς έναντι της μαρξιστικής φιλοσοφίας, του διαλεκτικού υλισμού.

Ενώ όμως ο ιρασιοναλισμός καταγγέλλει τον «Ντεκάρτ» (ή τον Κάντ), ως πρόγονο και θεωρητικό υπεύθυνο του «υλισμού» και του μαρξισμού, οι ρασιοναλιστές φιλόσοφοι του αστικού πανεπιστημίου (Μπεντά, Κουρέ κ.λπ.) καταγγέλλουν τον μαρξισμό ως μία μορφή ιρασιοναλισμού, θέτοντάς τον σε ίση μοίρα με τον ναζισμό,² και αντιτάσσοντάς του τον Πλάτωνα, τον

Ντεκάρτ και τον Κάντ. Η αστική τάξη μάχεται σε δύο μέτωπα. Και οι μαρξιστές, κι αυτοί μάχονται σε δύο μέτωπα. Αυτή η πάλη των ιδεών σε μεγάλο βαθμό οργανώνεται γύρω από ερωτήματα όπως: 'Υπέρ ή κατά του Ντεκάρτ; Ποιός είναι ο αληθινός «Ντεκάρτ», ο αληθινός Κάντ: είναι προοδευτικός ή αντιδραστικός; υλιστής ή ιδεαλιστής;

Μοναδικό παιχνίδι, του οποίου τη σημασία δύσκολα καταλαβαίνει κανείς αν δεν λάβει υπόψη ότι, στο μαρξιστικό στρατόπεδο και στις συνθήκες της εποχής, ο αγώνας αυτός παρέμεινε βασικά άμυντικός. Όπωςδήποτε συνέβαλε κατά πολύ στην ενδυνάμωση της *ένότητας* των λαϊκών δυνάμεων, συμπεριλαμβανομένων και των πνευματικά εργαζομένων που συσπειρώνονταν γύρω από την εργατική τάξη, έναντι του φασισμού, τόσο στην Αντίσταση όσο και στον αγώνα για την ειρήνη, και έναντι του «ψυχρού πολέμου». Το αν κατάφερε να μετατοπίσει το ιδεολογικό μέτωπο και να προωθήσει τον αγώνα του μαρξισμού με την αστική ιδεολογία στο σύνολό της είναι άλλο πρόβλημα. Διεκδικώντας, ενάντια στον ιρασιοναλισμό, την κληρονομιά του φιλοσοφικού ρασιοναλισμού και συνάπτοντας σ' αυτή τη βάση μία «συμμαχία» με τους διανοούμενους και τους επιστήμονες, ο μαρξισμός έβαλε φραγμό σε μία από τις μορφές της αστικής ιδεολογίας: αλλά από την άλλη μεριά, έφτασε να παρουσιαστεί ο ίδιος (και να στοχαστεί τον εαυτό του) είτε ως μία μορφή «ρασιοναλισμού» είτε ως προέκταση, «σύγχρονη μορφή» του ρασιοναλισμού, είτε ως φιλοσοφία της οποίας ο ρασιοναλισμός αποτελεί «συστατικό μέρος».

Όμως, σήμερα, δεν μπορούμε να ξεχνάμε αυτά που η κατοπινή ιστορία μάς έμαθε, τόσο στο κοινωνικό όσο και στο επίπεδο των «ιδεών»: ότι ο φασισμός αποτελεί μία εξαιρετική πολιτικο-ιδεολογική μορφή (όχι ωστόσο τυχαία) στην ιστορία του ιμπεριαλισμού: ότι η άμυνα του μαρξισμού με τη μορφή του ρασιοναλισμού κουβαλούσε τα σπέρματα *έσωτερικών αντιφάσεων*. Γιατί δίπλα στον Πόλιτσερ ή στον Λούκατς κινητοποιούσε, επίσης, για την «υπεράσπιση του Όρθου Λόγου», μια υπεραναθεωρητική τάση (βλ. τη Σχολή της Φραγκφούρτης: Χορκχάιμερ, Αντόρνο) που μεταστράφηκε σε μορφή ιρα-

σιοναλισμού (Μαρκούζε): ότι συνέπιπτε χρονικά με μια θεωρητική αδράνεια και μια μηχανική παραμόρφωση του μαρξισμού (Στάλιν): ότι, τέλος, ο μαρξισμός σε σχέση με τα *επιστημονικά* του στηρίγματα παρασυρόταν την εποχή εκείνη σε σοβαρά λάθη ή τουλάχιστον βρισκόταν σε αδυναμία να τα προβλέψει, να αναγνωρίσει καθαρά τη ρίζα τους: Μάρτυς μας, η «καταδίκη» της ψυχανάλυσης («ιδεολογία χωρίς μέλλον», «όπισθοδρομηση προς το άσυνείδητο», έντεθεν της επιστημονικής λογικότητας), και, πράγμα αυτονόητο άλλωστε, η επίδραση του λυσενκισμού [που βασίστηκε στην εξέλιξη: γενετική του Μέντελ = βιταλιστικός μυστικισμός του Weissman = ρασιονισμός³].

Με τον τρόπο αυτό συγκαλύπτονταν ότι ο ιρασιοναλισμός και ο σκοταδισμός του ναζισμού ήταν αντιεπιστημονική φιλοσοφία μόνο «θεωρητικά», δηλαδή επιφανειακά: με κανέναν τρόπο δεν πάσχιζαν πρακτικά να περιορίσουν ή να σταματήσουν την επιστημονική και τεχνολογική —στην υπηρεσία της μεγάλης βιομηχανίας και του στρατού— εξέλιξη της Γερμανίας: κάθε άλλο: και, κυρίως, με κανέναν τρόπο δεν σκοπούσαν να περιορίσουν ή να σταματήσουν τη «λογικότητα» και την «εκλογίκευση» της εκμετάλλευσης, της «επιστημονικής» πολιτικής προπαγάνδας, του συγκεντρωτικού δηλαδή συστήματος. Αυτή η αντιφατική πλευρά του ιρασιοναλισμού κινδύνευε να διαφύγει.⁴ Γι' αυτό είναι ανάγκη σήμερα, προκειμένου να δούμε τα πράγματα καθαρότερα, να θέσουμε ένα διπλό ερώτημα:

1. Τί αντιπροσωπεύει, ιστορικά, ο φιλοσοφικός ρασιοναλισμός;
2. Ποιά σχέση υπάρχει, την εποχή μας, ανάμεσα σε μία οικονομική και κοινωνική κρίση του καπιταλι-

2. 'Ανοίγοντας έτσι το δρόμο στη θεωρία του «όλοκληρωτισμού» που θα γίνει το σταθερό ιδεολογικό μοτίβο του «ελεύθερου κόσμου» μετά τον πόλεμο.

3. Για το *αποφασιστικό* και μονίμως άποσιωπούμενο αυτό πρόβλημα παραπέμπω στο βιβλίο του Dominique Lecourt, *Lyssenko. Histoire réelle d'une «science prolétarienne»*, με πρόλογο του L. Althusser, έκδ. F. Maspero, σειρά Théorie.

4. Βλέπε σχετικά ένα σημαντικό κείμενο του Μπ. Μπρέχτ, γραμμένο το 1937: «Discours sur la capacité de résistance de la raison», στο *Écrits sur la politique et la société*, σελ. 194-196, L' Arche.

σμού, στο γενικότερο πλαίσιο της κρίσης του ιμπεριαλισμού, και στις αντιφάσεις της κυρίαρχης ιδεολογίας;

Τί είναι ρασιοναλισμός

Δέν πρόκειται να πιάσουμε εδώ ολόκληρη την ιστορία του φιλοσοφικού ρασιοναλισμού του οποίου οι άρχες —έξισον παλιές με τη φιλοσοφία την ίδια— ανάγονται από μια άποψη στην αρχαιότητα (Δημόκριτος, Αριστοτέλης). Μας ενδιαφέρει η δομή του ορθολογισμού συγκροτημένου σε κυρίαρχη ιδεολογία στους νεότερους χρόνους, και η φορά της εξέλιξής του. Πρόκειται για τη διαλεκτική σχέση που δημιουργείται μεταξύ των δύο καθοριστικών φιλοσοφικών τάσεων, υλισμού και ιδεαλισμού, σε συνάρτηση με τις δεδομένες ιστορικές συνθήκες.

Ο ρασιοναλισμός, όπως και κάθε φιλοσοφία, είναι ένας σχηματισμός συμβιβασμού, ένα προϊόν της πάλης του υλισμού και του ιδεαλισμού που παραμένει στην κυριαρχία του ιδεαλισμού.⁵ Έχει σημασία ότι «μέσα» στο ρασιοναλισμό ή μάλλον μέσα στην ανάπτυξη και τη διαδικασία διαφοροποίησής του υπάρχει οπωσδήποτε δύναμη ένα στοιχείο υλισμού, στοιχείο συστατικό, με ειδική μορφή. Και αντίστοιχα, για μια ολόκληρη περίοδο, ο υλισμός αυτός δεν έχει άλλη ύπαρξη έξω από τη μορφή που παίρνει ως συνιστώσα του ρασιοναλισμού, συνιστώσα που στο πεδίο του ρασιοναλισμού συμβάλλει στη δημιουργία του. (Δεν υπάρχει από τη μια μεριά ένας υλισμός άχρονικός, παρών αλλά άόρατος, και από την άλλη μεριά ή υπό ρασιοναλιστική μορφή «έκφρασή» του στα «δρια» του ρασιοναλισμού.)

Ποιά, λοιπόν, είναι αυτή η ειδική μορφή που αντιπροσωπεύει στις ιστορικές συνθήκες της ανόδου της άστικής τάξης και της ανάπτυξης του καπιταλισμού σε βάρος των δουλοκτητικών τρόπων παραγωγής, και της φεουδαρχικής-δεσποτικής υπερδομής τους; Είναι ο υλισμός της αντιθρησκευτικής πάλης, της κριτικής της θρησκείας, της θεολογίας. Άρα, στο φιλοσοφικό επίπεδο, της κριτικής του του σπιριτουαλισμού. Η υλιστική τάση, ως τάση αντιθρησκευτική, υποστηρί-

ζει το σύνολο των άνισων μορφών του κλασικού «μεταφυσικού» ή «έμπειρικού» ρασιοναλισμού. Ο ρασιοναλισμός είναι υλιστικός στο βαθμό που, σε άνισα ποσοστά, αντιτίθεται στη θρησκεία και στον σπιριτουαλισμό.

Άλλα το χαρακτηριστικό αυτό δεν έπαρκει. Το τυπικό στοιχείο του ρασιοναλισμού είναι ή πάλη εναντίον της θρησκείας με και για τις φυσικές επιστήμες. Με τις φυσικές επιστήμες: ο ρασιοναλισμός δανείζεται απ' αυτές στοιχεία για να «άνασκευάσει» τη θρησκεία. Δανείζεται έννοιες και «μεθόδους» των οποίων ή φιλοσοφική γενίκευση επιτρέπει την κριτική της θεολογίας, του θεάματος, της αποκάλυψης, της θείας Πρόνοιας κ.λπ. Για τις φυσικές επιστήμες: γιατί, σε αντίταγμα, ή κριτική αυτή έχει μόνομο στόχο να γκρεμίσει τα ιδεολογικά εμπόδια που παρακωλύουν την πρόοδο των φυσικών επιστημών και την παραγωγική εφαρμογή τους, ή τουλάχιστο μερικά από αυτά.

Ήδη είμαστε σε θέση να δούμε ότι άνάλογα με τις ιστορικές παραλλαγές του ρασιοναλισμού ή υλιστική του συνιστώσα πρέπει να είναι άνισα ισχυρή: όχι μόνο λόγω της κατάστασης στην οποία βρίσκεται ή εξέλιξη των επιστημονικών γνώσεων ούτε λόγω της δύναμης που έχει ή σύζευξη επιστήμης και φιλοσοφίας, αλλά επίσης εξαιτίας της λιγότερο ή περισσότερο συνεπούς θέσης που ή κάθε φιλοσοφία μπορεί να καταλάβει στον άγώνα αυτόν που διεξάγεται στον ίδιο της το χώρο. Ορισμένες παραλλαγές είναι έντελως παράδοξες. Ο ρασιοναλισμός μπορεί να πάρει τη μορφή μιās «έκλογικευμένης» Θεολογίας. Και την ίδια στιγμή ο άγώνας εναντίον της θεολογίας μπορεί να πάρει μιάν άλλη μορφή συμβιβασμού που αντιθέτει στην Πίστη όχι το Λόγο αλλά το «άντίθετό» του: την Ήμπειρία, το Συναίσθημα, τη Ζωή. Πρώτη ένδειξη του συμμετρικού ζεύγους το οποίο μέλλεται να αποτελέσουν ρασιοναλισμός και ιρασιοναλισμός και του οποίου ή λειτουργία ποικίλλει άνάλογα με τη συγκυρία.

Άλλα το χαρακτηριστικό αυτό δεν έπαρκει να περιγράψει τις παραλλαγές, τις αντιφάσεις του ρασιοναλισμού και την άνισότητα της σχέσης του με τον υλισμό. Για να το

κατανοήσουμε πρέπει να σκεφτούμε ότι ή προσφυγή στις φυσικές επιστήμες για την πάλη εναντίον της θρησκείας με κανέναν τρόπο δεν πηγάζει από την άπλη άντιπαράθεσή τους. Ο ρασιοναλισμός φαντάζεται και διακηρύσσει το άσυμβίβαστο επιστήμης και θρησκείας, που άντιστοιχεί στο άσυμβίβαστο φυσικού φωτός και άποκάλυψης, ορθού λόγου και μύθου (ή άποκρυφισμού), Νόησης και Πίστης (ή δεισιδαιμονίας, προλήψεων), φυσικού και υπερφυσικού, άλήθειας και λάθους (πλάνης). Η σχέση όμως αυτή είναι στην πραγματικότητα μιá παράγωγη σχέση που έχει δημιουργηθεί υπό την έπίδραση ενός άλλου αίτιου της ρασιοναλιστικής θέσης, με μιá διαμεσολάβηση πρακτικής, δηλαδή «πολιτικής» φύσης.

Η βαθύτερη αίτια της πάλης του ρασιοναλισμού εναντίον του σπιριτουαλισμού είναι στην πραγματικότητα ή πρακτική εναντίωση της θρησκευτικής σύλληψης του κόσμου και του άστικού δικαίου, ή ανάπτυξη της νομικής ιδεολογίας υπό την όποια και διά της όποιας το άστικό δίκαιο μπορεί να άναπτυχθεί σύμφωνα με την ιστορική διαδικασία που άπαιτείται από την ανάπτυξη των παραγωγικών σχέσεων και του έθνικου κράτους, γιατί του παρέχει την καθημερινή της θεωρητική και πρακτική εγγύηση. Η ιστορική άνάλυση του ρασιοναλισμού (και της ίδιας της κατηγορίας του Όρθου Λόγου, της λογικότητας) δείχνει ότι ο άγώνας εναντίον της θρησκείας με και για τις φυσικές επιστήμες έχει ο ίδιος ως έσωτερική προϋπόθεση τον άγώνα εναντίον της θρησκείας για και με την ανάπτυξη του δικαίου και της νομικής άστικής ιδεολογίας.

Έξου και ή βασική συνέπεια: το συστατικό του ρασιοναλισμού υλιστικό στοιχείο θίγεται όχι μόνο εκ των ένδον από τους άνισους βα-

5. Στο σημείο αυτό παραπέμπω στο άρθρο του Pierre Macherey, «L'histoire de la philosophie considérée comme une lutte de tendance», στο περ. *La Pensée*, τεύχ. 185, Φεβρ. 1976, καθώς και στη διάλεξή μου στο C.E.R.M. (στον κύκλο περί διαλεκτικής), *Sur la contradiction* (υπό έκδ. στις Ed. Sociales). 6. Βλ. σχετικά μεταξύ άλλων το σημαντικό άρθρο των Έγγκελς και Κάουτσκι, «Socialisme de juristes», 1887, γαλλ. μτφρ. στη συλλογή άρθρων των Ed. Sociales: Marx-Engels, *Sur la religion*, 1960.

θμούς του αγώνα και του συμβιβασμού της θρησκείας με τις φυσικές επιστήμες. Θίγεται κυρίως από το γεγονός ότι η ενεργοποίησή του εξαρτάται από τη νομική ιδεολογία, πράγμα που σημαίνει ότι ο αγώνας εναντίον του θρησκευτικού ιδεαλισμού πραγματοποιείται υπό την εσωτερική κυριαρχία ενός άλλου ιδεαλισμού, του νομικού ιδεαλισμού (του ελεύθερου ατομικού υποκειμένου και του φυσικού δικαίου).

Με αυτό τον τρόπο μπορούμε να καταλάβουμε την εκ πρώτης όψεως παράδοξη αυτή κατάσταση, κληρονόμοι της οποίας είμαστε και εμείς οι ίδιοι ακόμη σήμερα: ο ρασιοναλισμός είναι τόσο περισσότερο «συνεπής» ως αντιθρησκευτικός αγώνας, τόσο περισσότερο «καθαρός» και τόσο σαφέστερα διαχωρίζει τη θέση του από τον σπιριτουαλισμό και από το συμφυές «άλλο» του, τον ιρασιοναλισμό, όσο περισσότερο συνεπής είναι ως φιλοσοφική πραγμάτωση του άστικου νομικού ιδεαλισμού. Η επιστημονική «λογικότητα» αναπαριστά τη νομική «λογικότητα». Η δυνατή, τυπική μορφή του είναι η επεξεργασία της κατηγορίας του ὀρθού λόγου, επεξεργασία ή οποια βασίζεται σε μια σύλληψη της κοινωνίας ως Φύση, ως πραγμάτωση της ανθρώπινης Φύσης (και όχι σχεδίων και νόμων της Θείας Πρόνοιας), ως μηχανικό και ἄρμονικό σύστημα «φυσικῶν» σχέσεων μεταξύ ἔλλογων ατόμων.⁷

Μόνο ἂν ἀναρθοῦμε σ' αὐτὴν τὴν ἐσωτερικὴ δομὴ τοῦ φιλοσοφικοῦ ρασιοναλισμοῦ μπορούμε νὰ δοῦμε καθαρὰ τὶς ἀρχές, τὶς μορφές τῆς κυρίαρχης φιλοσοφικῆς ιδεολογίας πὸν ἀναπτύσσονται τὴ στιγμὴ πὸν ὁ καπιταλισμὸς ὑπερισχθεὶ ὀριστικὰ πᾶνω στὴ φεουδαρχία, τὴ στιγμὴ πὸν, ταυτόχρονα, ἀναπτύσσεται ἡ προλεταριακὴ πάλη τῶν τάξεων πὸν τὸ φιλοσοφικὸ τῆς ἀποτελέσμα εἶναι μιὰ ριζικὰ καινούρια μορφή τοῦ ὕλισμοῦ, ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς ἐφαρμοσμένον στὴν ἐπαναστατικὴ ἐπιστῆμη τῶν κοινωνικῶν σχηματισμῶν. Ποιῆς εἶναι αὐτὲς οἱ μορφές; Πᾶνω ἀπ' ὅλα οἱ μορφές τοῦ σύγχρονου θετικισμοῦ καὶ νεοθετικισμοῦ.⁸ Ὁ θετικισμὸς παραμένει ἕνας ὀρθολογισμὸς πὸν συνδυάζει τὴν κληρονομία τοῦ ἔμπειρισμοῦ (Hume) καὶ τοῦ φορμαλισμοῦ (Λάμπνιτς) καὶ ὁ ὁποῖος τείνει νὰ παρουσιάζει ὅλα τὰ φυσικὰ

καὶ κοινωνικὰ φαινόμενα ὡς ὑποκειμένα στὴ δικαιοδοσία τῆς λογικῆς καὶ τῆς παρατήρησης, τοῦ «συλλογισμοῦ» ἢ τοῦ «ὑπολογισμοῦ» καὶ τῆς «πειραματικῆς μεθόδου», καὶ ὁ ὁποῖος διακηρύσσει πᾶνω σ' αὐτὴ τὴ βάση τὸ «τέλος» τοῦ ἱρασιοναλισμοῦ, τοῦ «φειτικισμοῦ», τοῦ μυστικισμοῦ κ.λπ. Ὁ θετικισμὸς, ὅμως, εἶναι ἕνας ρασιοναλισμὸς τοῦ ὁποῖου ἡ ἐσωτερικὴ ἰσχὺς σὲ σχέση μὲ τὴν κλασικὴ του περίοδο ἔχει ἐξαιρετικὰ περιοριστεῖ καὶ στὸν ὁποῖο, ὡς ἐκ τούτου, τὸ ὕλιστικὸ στοιχεῖο (συνεχῶς παρόν, ὅπως σὲ κάθε φιλοσοφία) παρουσιάζεται ὅλο καὶ περισσότερο τιθασευμένο. Γιατὶ στὸ θετικισμὸ,⁹ παρὰ τὶς ἐπαναλαμβάνόμενες διακηρύξεις, ὁ αγώνας ἐναντίον τοῦ σπιριτουαλισμοῦ καὶ τῆς θρησκευτικῆς ιδεολογίας γίνεται ἐντελῶς τυπικὸς καὶ καταλήγει σὲ ἕνα διχοτομικὸ σχῆμα: ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά ὁ Λόγος καὶ οἱ ἐκλογικευμένες τεχνολογικὲς ἐνέργειες τῆς ἐπιστῆμης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁ λόγος καὶ οἱ ἄλογες τελετουργίες τῆς θρησκείας, τῆς «μεταφυσικῆς», τοῦ «μύθου». Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ ἀνάγκες τῆς γνώσης καὶ ἡ πρόδοός της, ἀπὸ τὴν ἄλλη τὸ ἀνεξάλειπτο ὑπόλειμμα τοῦ συναισθήματος, τῆς παθολογίας.

Παραδεχόμενος, ὅμως, τὸν ἄλογο χαρακτήρα τῆς θρησκείας ὁ θετικισμὸς τῆς ἀνοιξε ἕνα δρόμο τὸν ὁποῖο αὐτὴ δὲν παρέλειψε ν' ἀκολουθήσει: μπορεῖ νὰ ἰσχυρίζεται ὅτι ὀλοκληρώνει τὴν ἐπιστημονικὴ γνώση πὸν πᾶντα πάσχει ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ἑνὸς «ψυχικοῦ συμπληρώματος». Ὁ θετικισμὸς εἶναι μιὰ πολὺ πιὸ στέγεια—ἀπὸ ὅτι ὅλες οἱ προηγούμενες μορφές τοῦ ρασιοναλισμοῦ— βάση γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τοῦ ζεύγους ρασιοναλισμὸς/ἱρασιοναλισμὸς, καὶ γιὰ τὸ σχηματισμὸ τῶν ἱρασιοναλιστικῶν μορφῶν φιλοσοφίας. Σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀντίθεση ἐπιστῆμη/θρησκεία (ἡ ἐπιστῆμη/ἀποκρυφισμὸς) ἔχει ἀλλάξει νόημα: Μόνο δευτερευόντως ἔχει ὡς λειτουργία νὰ καταπολεμήσει τὴ θρησκεία. Κατὰ κύριο λόγο τείνει νὰ ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐπιστῆμη τὴν ὕλιστικὴ ἀντίληψη τῆς ἱστορίας καὶ τῆς διαλεκτικῆς, τὶς ὁποῖες ἐμφανίζει σὰν σύγχρονες μεταμορφώσεις τῆς θρησκείας, τοῦ ἀνιμισμοῦ κ.λπ. Καὶ ἀντίστοιχα, ἡ νομικὴ ιδεολογικὴ βάση τοῦ ρασιοναλισμοῦ ὑφίσταται μιὰ σημαντικὴ μετατόπιση: τὸ ζητούμενο δὲν εἶναι πᾶν νὰ «θεμελιωθεῖ» μιὰ πολιτικὴ

καὶ μιὰ μορφή κράτους στὸ Δίκαιο καὶ τὸν Ὄρθὸ Λόγο, ἀπ' ὅπου ἀπορρέουν οἱ παγκόσμιες ἀρχές τῆς ἀνθρώπινης φύσης: ἡ τάση εἶναι ἀντίστροφη: νὰ «θεμελιωθεῖ» μιὰ ἐρμηνεία, μιὰ πρακτικὴ τοῦ δικαίου, δηλαδὴ τοῦ «λόγου τοῦς κρᾶτους», πᾶνω στὴν πολιτικὴ ἀντίθεση δύο κοινωνικῶν τύπων, τὶς «ἐλεύθερες» κοινωνίες καὶ τὶς «ὀλοκληρωτικῆς», οἱ ὁποῖες ὑποτίθεται πραγματώνουν μιὰ ὀρισμένη «ιδεολογία» καὶ τὴν ἐπιβάλλουν μὲ τὴ βία στὸ ἄτομο (αὐτὰ πὸν συμβαίνουν στὴν Ἀνατολή...).

Ἀπὸ κει καὶ ὕστερα εἴμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε ὅτι ὁ θετικισμὸς μπορεῖ νὰ εἶναι γιὰ τὸ σύγχρονο καπιταλισμὸ ἡ κυρίαρχη μορφή τῆς κυρίαρχης ιδεολογίας (στὴ φιλοσοφία) καὶ, ὅπως θὰ δοῦμε ἀμέσως παρακάτω, ἡ ἐσωτερικὴ βάση τοῦ ἴδιου τοῦ ἱρασιοναλισμοῦ. Τίθεται ὅμως τὸ ἐρώτημα: πᾶς αὐτὴ ἡ ιδεολογικὴ ἀπεικόνιση ἐπηρεάστηκε ἀπὸ τὸ ξέσπασμα τῆς ἱστορικῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ;

7. Ὁ ἄστικὸς φιλοσοφικὸς μῦθος τοῦ ὀρθοῦ λόγου, αὐτῆς τῆς ἐπαναστατικῆς θεότητας, ἐκφράζει πάντοτε τὴν ἐνότητα μιᾶς παγκόσμιας ἀνθρώπινης ιδιότητος τῆς Φύσης. Ὡς ἐκ τούτου εἶναι σὲ θέση νὰ ὀρθοθετηθεῖ μὲ τελεσιδικὸ τρόπο τὶς περιοχὲς ἀνάμεσα στὸ λάθος καὶ τὴν ἀλήθεια. Παραπέμπω στὶς συγκρίνουσες ἐναλύσεις τοῦ Ἀλτουσέρ στὸ *Philosophie et philosophie spontanée des Savants*, Maspero, 1974, *Elements d'autocritique*, Hachette Littérature, 1974, *Positions*, Ed. Sociales, 1976.

8. Προσοχή: ἡ σχετικὴ ἀδυναμία τοῦ θετικισμοῦ στὴν πανεπιστημιακὴ γαλλικὴ φιλοσοφικὴ παράδοση, γιὰ μιὰ ὀλόκληρη περίοδο, δὲν πρέπει νὰ μᾶς κάνει νὰ ξεχνᾶμε τὸ γεγονός ὅτι ὁ θετικισμὸς ἀποτελεῖ τὴν κυρίαρχη μορφή τοῦ φιλοσοφικοῦ ιδεαλισμοῦ στὸν σύγχρονο καπιταλιστικὸ κόσμο. Ἐπίσης δὲν πρέπει νὰ μᾶς παρασύρει τὸ γεγονός ὅτι ὁ σύγχρονος θετικισμὸς εἶναι ἀνίκανος νὰ ὀργανωθεῖ σὲ «σύστημα» κατὰ τὸ πρότυπο τοῦ κλασικοῦ μεταφυσικοῦ ρασιοναλισμοῦ. Ἄλλωστε ἡ μορφή ἑνὸς τέτοιου συστήματος μέσα στὴν ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, εἶναι πάντοτε σχετικὴ. Μετὰ τὸν Χέγκελ, τὸ θέος πὸν προκαλεῖ ἐπιβάλλει σ' ὀλόκληρη τὴν ἰδεαλιστικὴ φιλοσοφία τὴ μορφή τοῦ ἀντισυστήματος.

9. Ἀκόμη περισσότερο στὸν σύγχρονο νεοθετικισμὸ, ἀπὸ τὸν Mach ὡς τὸν Carnap, καὶ τοὺς «ἀίρειτους» ὅπως ὁ Karl Popper, πὸν ὁ ἐπιφανὴς βιολόγος Ζακ Μονὸ ἀποτελεῖ τὸν πιὸ γνωστὸ ὀπαδὸ καὶ ὑπερασπιστὴ του στὴ Γαλλία.

«Κοινωνική» και «ιδεολογική κρίση»

Ἀναφέρθηκα παραπάνω, με τρόπο αναγκαστικά σχηματικό, στην ερμηνεία πολλῶν κομμουνιστῶν γιὰ τὴ σχέση οἰκονομικοπολιτικῆς καὶ ιδεολογικῆς κρίσης σὲ συνάρτηση με τὶς σύγχρονες ἰρασιοναλιστικὲς τάσεις. Ὑποστηρίζουν δηλαδὴ ὅτι ἡ ἀστική τάξη ἀναγκάζεται νὰ ἀντιστρέψει τὴν ιδεολογικὴ φορὰ της καὶ νὰ χρησιμοποιήσει τὸν ἰρασιοναλισμὸν ὡς ὄργανο στὴν ἀμυντικὴ πολιτικὴ στρατηγικὴ της.

Ἄς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ κοντά. Μοῦ φαίνεται ὅτι, ἂν ληφθεῖ κατὰ γράμμα ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ, εἶναι συγχρόνως ἰδεαλιστικὴ καὶ μηχανιστικὴ.

Ἰδεαλιστικὴ, γιατί τείνει νὰ δημιουργήσει τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ χεσινή καὶ σημερινὴ ἀστική τάξη ἔχει παντοδύναμες ἰδέες· ὅτι μπορεῖ νὰ τὶς ἐπινοεῖ, νὰ τὶς «κατασκευάζει» ἀνάλογα με τὶς ἀνάγκες τῆς ὑπόθεσής της, ὅτι μπορεῖ νὰ τὶς ἐπιβάλλει σ' ὁλόκληρη τὴν κοινωνία, με μικρότερη ἢ μεγαλύτερη ἐπιτυχία, ἀνάλογα με τὴν ὕλική της δύναμη καὶ τὶς ἀντιστάσεις πού συναντᾷ.

Μηχανιστικὴ, γιατί ἡ ἐξέλιξη τοῦ ιδεολογικοῦ «ὄργανου» παρὰπέμπει σ' ἓνα ἀπλὸ καὶ μὴ διαλεκτικὸ σχῆμα: τὴν περίοδο τῆς ἀνάπτυξης τῆς κεφαλαιοκρατίας, ἡ ἐπιστήμη (ἐγγένει) ἦταν «χρήσιμη» στὸ κεφάλαιο, τὸ ἐξυπηρετοῦσε, καὶ ἐπομένως ἀποτελοῦσε θετικὴ ιδεολογικὴ ἀξία. Ἀντίστροφα, τὴν περίοδο τῆς κρίσης καὶ τῆς παρακμῆς (ἐγγένει) ἦταν «χρήσιμη» στὸ κεφάλαιο, ὁρθώνεται ἐναντίον του, γίνεται ἐπομένως ἀρνητικὴ ιδεολογικὴ ἀξία.

Ὅμως τὸ νόημα τῆς βασικῆς μαρξιστικῆς θέσης σύμφωνα με τὴν ὁποία «ἡ κυρίαρχη ιδεολογία εἶναι ἡ ιδεολογία τῆς κυρίαρχης τάξης» δὲν εἶναι αὐτό. Ἡ κυρίαρχη ιδεολογία δὲν συγκροτεῖται οὔτε αὐτόματα οὔτε με ἀπόφαση τῆς κυρίαρχης τάξης. Ἡ ἀστική τάξη εἶναι ὕλικα παγιδευμένη στὴν κυρίαρχη ιδεολογία «της», εἶναι προσδιορισμένη ἀπὸ τὴν ιδεολογία της πού ἱστορικὰ ἔχει ἐπιβάλλει στὴν κοινωνία. Ἡ ἀστική τάξη δὲν ἔχει τὴν ὑπερφυσικὴ ἰκανότητα νὰ ἐφευρίσκει ἢ νὰ ἀλλάζει «ἐλεύθερα» τὴν ιδεολογία της, νὰ τὴν προσαρμόζει ὡς ἐργαλεῖο, ἀνάλογα με τὶς «ἀνάγκες» τῆς ἐκάστοτε λίγο ἢ πολὺ ἀντιφατικῆς συγκυρίας.

Ἀσφαλῶς ὑπάρχει μιὰ ιδεολογικὴ πολιτικὴ τῆς ἀστικῆς τάξης, καὶ μάλιστα ἐγὼς ὀρισμένου τμήματος της (τοῦ μεγάλου κεφαλαίου καὶ τοῦ Κράτους), πού ἐπιδιώκει με τὶς ἐκδόσεις, τὸν τύπο, τὰ ὀπτικοακουστικὰ μέσα κ.λπ., τὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴ διάδοση ιδεολογικῶν καὶ φιλοσοφικῶν θεμάτων. Καὶ ὅπωςδήποτε γνοιάζεται γιὰ τὴ «διαχείριση» τῆς ιδεολογίας. Ἡ πολιτικὴ ὅμως αὐτὴ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει παρὰ μόνον σὲ καθορισμένους ὕλικους συνθῆκες καὶ σὲ ἀντιφάσεις πού δὲν εἶναι στὸ χέρι τῆς κυρίαρχης τάξης νὰ παρακάμψει.

Πρακτικὰ, περὶ τίνος πρόκειται; Πρώτη πιθανὴ ἐρμηνεία: ἡ ἀστική τάξη προκειμένου νὰ δράσει στὸ ιδεολογικὸ πεδίο χρειάζεται ἀνθρώπους καὶ κυρίως «ἐνεργοὺς ιδεολόγους», «λειτουροὺς τῆς ιδεολογίας». Ὅχι μόνον ἄτομο-δημιουργοὺς φιλοσοφικῶν, οἰκονομικῶν, κοινωνιολογικῶν θεμάτων, ἀλλὰ κυρίως μιὰ μάζα διαφόρων διανοουμένων, ἀναγνωρισμένων καὶ μὴ. Ὅμως οἱ διανοούμενοι δὲν μπαίνουν στὴ γραμμὴ ὡς στρατὸς σὲ παρέλαση, καὶ δὲν ἀρκεῖ νὰ τοὺς δοθεῖ μιὰ «διαταγὴ» γιὰ νὰ τὴν ἐκτελέσουν. Ἡ «ἀπάντησή τους», δηλαδὴ οἱ διάφορες πρωτοβουλίες τους καὶ ἡ δεκτικότητά τους ἐξαρτῶνται ἀπὸ τὴ συγκυρία, ἀπὸ τὴν κατάσταση τῶν ἀγώνων, ἀπὸ τὸ συσχετισμὸ δυνάμεων καὶ ἀπὸ τὸν τρόπο διαμόρφωσής τους.

Ἀλλὰ ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ παραμένει ἀνεπαρκῆς, καθότι κυκλική. Αὐτὸ πού ἔχει ἀποφασιστικὴ σημασία δὲν εἶναι οἱ ἄνθρωποι, δηλαδὴ τὰ «πνεύματα», ἔστω καὶ ἂν θεωρηθοῦν μαζικά, ἀλλὰ οἱ ὕλικοι καταναγκασμοὶ τῆς ιδεολογικῆς πρακτικῆς, οἱ κοινωνικὲς σχέσεις ὅπου ἐκτυλίσσονται, ἐπομένως οἱ ἱστορικὰ συγκροτημένοι ιδεολογικοὶ μηχανισμοὶ τοῦ κράτους καὶ οἱ ἀντιφάσεις τους.¹⁰ Προκειμένου νὰ ἀναλυθοῦν (καὶ στὸ μέτρο τοῦ δυνατοῦ νὰ προβλεφθοῦν) τὰ ιδεολογικὰ ἀποτελέσματα τῆς οἰκονομικοπολιτικῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ, πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπόψη οἱ ὕλικες αὐτὲς συνθῆκες.

Καθὼς ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ ρασιοναλισμὸ καὶ τὸν ἰρασιοναλισμὸ, γιὰ τὶς σχέσεις μεταξὺ τῶν ἐπιστημῶν, τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἀστικῆς κοινωνίας, ἄς ἐπιχειρήσουμε ἓναν τελευταῖο ἀπαραίτητο γύρο.

Ἀπὸ τὴ συγκρότησή του ὁ ρασιοναλισμὸς εἶναι ἀναπόσπαστα δεμένος με μιὰ ὀρισμένη ὀργάνωση τῆς διανοητικῆς ἐργασίας (τῆς ἐργασίας δηλαδὴ) καὶ κυρίως τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας, τῆς ἐκπαίδευσης, τοῦ τρόπου ἐφαρμογῆς τῆς ἐπιστήμης στὴν παραγωγὴ με τὴν ὁποία σχηματίζει σώμα. Οἱ θεωρητικὲς ἀντιφάσεις τοῦ ρασιοναλισμοῦ ἀντανάκωυν κατὰ ἓνα μεγάλο μέρος τὶς ἀντιφάσεις αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὀργάνωσης πού ἡ ἀνάπτυξη τοῦ καπιταλισμοῦ καθιστᾷ ἀναπόφευκτες. Ἀὐτονομία καὶ παντοδυναμία τοῦ ὄρθου λόγου, διαπλοκὴ τοῦ ὄρθου Λόγου καὶ τῆς Ἐλευθερίας (ἡ ἐλευθερία βασιζομένη στὴν ἐλευθερία τῆς σκέψης), κανονιστικὴ ἀντιπαράθεση τῆς λογικῆς καὶ τοῦ παράλογου, τῆς ἀλήθειας καὶ τῆς πλάνης. Τὰ τυπικὰ αὐτὰ θέματα τοῦ φιλοσοφικοῦ ρασιοναλισμοῦ ἀποτελοῦν τὴν ἐκφραση καὶ συγχρόνως τὴν ἄρνηση ἑνὸς κοινωνικοῦ καθεστώτος τῆς διανοητικῆς ἐργασίας καὶ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Γιατί ὁ καπιταλισμὸς, πού ἡ τεχνολογικὴ βάση του, ὅπως λέει ὁ Μάρξ, εἶναι «ἐπαναστατικὴ», σημεῖώνει μιὰ πρωτοφανὴ ἐπέκταση τῆς διανοητικῆς ἐργασίας, πού τὴν ξεχωρίζει μέσα στὴν ἴδια τὴν παραγωγὴ καὶ τὴν ἀνεβάζει πάνω ἀπὸ τὴ χειρωνακτικὴ ἐργασία. Ἀλλὰ συγχρόνως ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἀναγκασμένος νὰ ἐλέγξει καὶ νὰ ὑποτάσσει τὴ διανοητικὴ ἐργασία. Νὰ ἐκλέγει τοὺς φορεῖς τῆς ἐπιστήμης καὶ τῆς τεχνολογίας, νὰ βαθμονομεῖ αὐστηρὰ τὴν ἐκπαίδευση, καὶ νὰ προσανατολίζει τὴν ἔρευνα σὲ συνάρτηση με τὴν ἀποδοτικότητά της, τὴ «χρησιμότητά της» (μὴ προβλέψιμη παρ' ὅλα αὐτὰ τὶς περισσότερες φορές).

Ἀπὸ ἱστορικὴ ἀποψη ὁ κλασικὸς ρασιοναλισμὸς ἀντιστοιχεῖ ἐπίσης σὲ μιὰ μεταβατικὴ φάση κατὰ τὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ καθιερωθεῖ μιὰ ἀσταθῆς «ἰσορροπία» ἀνάμεσα στὴν ἀτομικὴ ἐπιστημονικὴ ἐργασία, πού ἐπαφίεται στὸ τυχαῖο τοῦ ταλέντου τοῦ καθενός, καὶ τὴν ἄμεση ἐπέμβαση τοῦ κράτους πού δρᾷ συστηματικὰ με τὶς ἐπιχορηγήσεις του, τὰ πνευματικὰ του ἰδρύματα κ.λπ. Εἶναι ἡ περίοδος κατὰ τὴν ὁποία ἡ (ἀνώτερη) μόρφωση παραμένει ἐκλεκτικὸ πρόνόμιο ὅπου ἡ ἐκπαίδευση τῶν μαζῶν εἶναι ὑπόθεση τῶν παπᾶδων.

Ἀντίθετα, ὁ φετιμισμὸς εἶναι ὀργανικὰ δεμένος με τὴ φάση κοι-

νωνικοποίησης τῆς μόρφωσης, τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τῆς ἰατρικῆς. Εἶναι ὀργανικά δεμένους μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῶν «δημοσίων» ἢ «ἰδιωτικῶν» (κυρίως πανεπιστημιακῶν) κέντρων ἔρευνας πού μὲ τὰ τεράστια ὑλικά μέσα τους παρέχουν στὴ διανοητικὴ ἐργασία μιὰ διπλὴ ἀναγκαία ψευδαίσθηση: τὴν ψευδαίσθηση τῆς ἐπιστημονικῆς ὀργάνωσης τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, τῆς παιδείας καὶ τῆς («ἐκλογικευμένης», τῆς ὀπτιμου «ἀπόδοσης») τεχνολογικῆς ἐφαρμογῆς καὶ τὴν ψευδαίσθηση τῆς αὐτονομίας: στὴν ὑπηρεσία ὄχι τοῦ κεφαλαίου ἀλλὰ τῆς Ἐπιστήμης, τῆς Κοινωνίας, τῆς Ἀνθρωπότητας. Ἔτσι ἡ ἐπιστῆμη τοποθετεῖται δίπλα στὴν πολιτικὴ ἐξουσία, καὶ καθιερώνεται ἕνα καθεστῶς ἀνταλλαγῆς ἀμοιβαίων καὶ ἰσότητων ὑπηρεσιῶν ὑπεράνω τοῦ λαοῦ, τῶν χειρωνακτικῶν ἐργαζομένων τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου, στὸ πλαίσιο μιᾶς δημοκρατικῆς ἱεραρχίας προσόντων καὶ μόρφωσης. Ἡ ἐπιστῆμη θὰ ἐπιστρέφει, σὰν καλὸς πατέρας, στὸ λαὸ ὅ,τι τοῦ ἀνήκει σὲ γνώσεις καὶ τεχνολογικά εὐεργετήματα προσιτὰ στὸν καθένα. Ἐγγυητὴς αὐτῆς τῆς πλασματικῆς αὐτονομίας ὁ θετικισμὸς ἀποτελεῖ τὴν «ὀργανικὴ» φιλοσοφία τοῦ ἀστικοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας.

Γιὰ νὰ καταλάβουμε ἐπομένως τὰ ἰδεολογικά ἀποτελέσματα τῆς ἱστορικῆς κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη τὴν ἐξέλιξη τῶν ἀντιφάσεων στὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας καὶ τὴ λειτουργία τῶν ἰδεολογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους. Τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἀντιφάσεις ἐπιτείνονται δὲν σημαίνει ρήξη μὲ τὶς ἀστικές μορφές τοῦ καταμερισμοῦ ἐργασίας. Ξέρουμε πολὺ καλά ὅτι ἡ ρήξη προϋποθέτει ἐπαναστατικὸ μετασχηματισμὸ τῶν καπιταλιστικῶν σχέσεων τόσο τῆς παραγωγῆς ὅσο καὶ τῆς ὑπερδομῆς, καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξει πρὶν ἀπὸ τοὺς μετασχηματισμοὺς αὐτούς. Τὴν ἐποχὴ τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ ἢ ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν σχέσεων εἶναι ὄλο καὶ περισσότερο ἀνισόμερη ἀλλὰ ἐπίσης ὄλο καὶ περισσότερο γρήγορη. Οἱ ἀντιφάσεις τῆς εἶναι ἐσωτερικὲς (ὡς πρὸς τὴν «ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ ἐπανάσταση») καὶ ἀντανακλῶνται ταυτόχρονα στὴν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα καὶ στὴν κοινωνικὴ παραγωγή. Ὁ καπιταλισμὸς εἶναι ἀναγκασμένος συγχρό-

τως νὰ ἐπιταχύνει τὴ διαδικασία τῶν τεχνολογικῶν νεωτερισμῶν καὶ παράλληλα νὰ τὴν ὑπαγάγει πρὸ στενὰ στὶς ἀνάγκες ἀμοιβαίας ἀποδοτικότητας τοῦ μεγάλου κεφαλαίου. Ὁφείλει νὰ ἐπεκτείνει τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τεχνολογικὴ κατάρτιση καὶ νὰ γενικεύει τὴ σχετικὴ ὑποτίμηση τῆς ἐργατικῆς δύναμης, νὰ ἀναπτύσσει τὴν κοινωνικὴ πρόνοια, τὴ φυσικὴ συντήρηση τοῦ ἐργαζομένου, τὶς μορφές τῆς φθορᾶς, τῆς ἔντονης ἐκμετάλλευσής του. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος πού ἡ κρίση τοῦ καπιταλισμοῦ γεννᾷ, στὴν κυριολεξία, τὸν ἱρασιοναλισμὸ πού ἐμφανίζει τὶς ἀντιφάσεις του ὡς ἀδιέξοδες (ἐξαιρεῖται ὁ τομέας τῆς οὐτοπίας ἢ τοῦ ἀτομικοῦ ὑποσυνειδήτου) ἀλλὰ πάντοτε στὴ βάση τοῦ θετικισμοῦ, ὡς συμπλήρωμα καὶ φαινομενικὴ του ἀντιστροφή. Ὁ ἱρασιοναλισμὸς δὲν εἶναι καὶ δὲν μπορεῖ ποτε νὰ γίνῃ ἡ κυρίαρχη μορφή σὲ κοινωνικὴ κλίμακα τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας: Τὸ πολὺ πολὺ ὁ ἱρασιοναλισμὸς σηματοδοτεῖ τὴν ὀξὺτητα τῶν ἀντιφάσεων στὶς ὁποῖες ὁ κυρίαρχος θετικισμὸς παρέχει μιὰ πλασματικὴ λύση.

Φτάσαμε ἔτσι στὸ τελευταῖο μας ζήτημα.

Ποιὸς εἶναι σήμερὰ ὁ κυριότερος ἐχθρὸς;

Ὁ κυριότερος ἐχθρὸς δὲν εἶναι ὁ ἱρασιοναλισμὸς (στὴ φιλοσοφία), ὁσοδήποτε ἔντονος καὶ ἂν εἶναι. Γιὰ νὰ ἀποφύγουμε τυχόν διφορούμενα πρέπει νὰ διευκρινίσουμε τί ἐννοοῦμε ἀκριβῶς. Τὸ νὰ παραδεχθεῖ κανεὶς ὅτι ὁ ἱρασιοναλισμὸς ἀποτελεῖ δευτερεύοντα ἰδεολογικὸ ἐχθρὸ δὲν συνεπάγεται κανένα συμβιβασμὸ μαζὶ του ἐκ μέρους τοῦ μαρξισμοῦ, τῶν κομμουνιστῶν, καὶ καμιά ὑποτίμησή του. Ἀντίθετα ἡ ἄποψη αὐτὴ ὀδηγεῖ στὸν ἐπακριβῆ καθορισμὸ τῶν μορφῶν τοῦ ἀγῶνα ἐναντίον τοῦ ἱρασιοναλισμοῦ, πού μποροῦν νὰ διατυπωθοῦν ὡς ἑξῆς: Στὸν δευτερεύοντα ἐχθρὸ πρέπει νὰ σκοπεύσουμε καὶ νὰ καταπολεμήσουμε τὸν πρωτεύοντα ἐχθρὸ (τὸν θετικισμὸ). Νὰ διεξάγουμε, ἐπομένως, ὄχι ἀμυντικὸ ἀλλὰ ἐπιθετικὸ ἀγῶνα πού σκοπεύει στὴν ἴδια τὴν βάση τοῦ συσχετισμοῦ δυνάμεων καὶ τελικὰ τὴν ἀναγκάζει νὰ «κουνηθεῖ».

Ἄς ἐξηγήσουμε σχηματικὰ τὸ γιατί.

Στὶς συνθήκες κρίσης τοῦ καπιταλισμοῦ, ἢ σχετικῆς συγχώνευσης τῶν διαφορετικῶν μορφῶν ἱρασιοναλισμοῦ πού διακρίναμε παραπάνω (ἀγοραῖος ἱρασιοναλισμὸς, φιλοσοφικὸς ἱρασιοναλισμὸς, ἱρασιοναλισμὸς τῶν ἐπιστημόνων) ἢ ὁποῖα τοῦ παρέχει τὰ μέσα τῆς ἀναγνώρισης σκιαγραφήντας τὴ σύνδεση μιᾶς ἐσωτερικῆς φιλοσοφίας καὶ μιᾶς εὐρείας κοσμοαντίληψης, ἔστω καὶ γεμάτης χάσματα, εἶναι φαινόμενο *πολιτικῆς συγκυρίας*.¹¹ Γιὰ ποιὸ λόγο, εἰδικὰ σήμερὰ στὴ Γαλλία, βρισκόμαστε μάρτυρες τῆς ἀνόδου τοῦ ἱρασιοναλισμοῦ; Ἐνῶ ὕστερα ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ '50 καὶ '60 ἡ γαλλικὴ ἀστικὴ τάξη προσπαθοῦσε νὰ προσαρμόσει στὶς ἀνάγκες τοῦ «σύγχρονου» καπιταλισμοῦ τὴν ὑπερδομὴ τῶν ἰδεολογικῶν τῆς μηχανισμῶν (σχολικοῦ-μορφωτικοῦ, οἰκογενειακοῦ, πολιτικοῦ) καὶ γι' αὐτὸ νὰ ἀναπτύξει τὶς παραλλαγές τοῦ θετικισμοῦ πάνω στὸ ἀγγλοαμερικανικὸ καὶ γερμανικὸ μοντέλο, σὲ βάρος τῆς παλαιᾶς σπιριτουαλιστικῆς-ἠθικῆς παράδοσης τοῦ γαλλικοῦ ἰδεαλισμοῦ, αὐτὴ ἢ κατὰ μέτωπο ἐπίθεση ἀναχαιτίστηκε γιὰ ἕνα διάστημα.

10. Βλ. τὸ ἄρθρο τοῦ Ἀλτουσέρ, «Idéologie et Appareils Idéologiques d'État», στὴ συλλογὴ ἄρθρων *Positions*, Ed. Sociales, 1976.

11. Μοῦ φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ ἐπανέλθουμε στὴν κριτικὴ τῶν σχέσεων ἱρασιοναλισμοῦ καὶ φασισμοῦ, πού γιὰ πολὺ καιρὸ θεωρήσαμε ὡς τὴν πολιτικο-οικονομικὴ μορφή καπιταλισμοῦ στὸ στάδιο τῆς σήψης ἐνῶ τὴν ἴδια στιγμὴ ὑποτιμοῦμε, τὴν ἐπαύριο τῆς ρωσικῆς ἐπανάστασης, τὶς ἐπεκτατικὲς δυνατότητες τοῦ ἱμπεριαλισμοῦ καὶ τὴ στιγμὴ τῆς κατάσχεσής του.

Ο Μάης-Ιούνιος 1968 (που προστίθεται στη λίστα των ήττων του Ιμπεριαλισμού σ' όλο τον κόσμο) ρίχνοντας άπλετο φως στις αντιφάσεις των ιδεολογικών μηχανισμών, υποκινώντας την ιδεολογική εξέγερση της νέας γενιάς έναντι των μορφών του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας, μέσα στον οποίο το μεγάλο κεφάλαιο φυλακίζει το μέλλον της, ανάγκασε την κυρίαρχη ιδεολογία σε μια επαναστροφή, την ανάγκασε να εμφανιστεί (για πόσο καιρό;) καλυμμένη με το προσωπείο του φαινομενικά αντίθετού της. Ο Ιρασιοναλισμός είναι το *άσταθές σχήμα ενός συμβιβασμού* όποιος επιβάλλεται εν αγνοία του από τις περιστάσεις: προσωπείο συγχρόνως του θετικισμού (όπως ακριβώς η περιβαλλοντολογία και «ανάπτυξη μηδέν» αποτελούν τυπικά προσωρινά προσώπια της καπιταλιστικής συσσώρευσης¹²) και σύμπτωμα της αντίστασης που πάνω της προσκορπεί.

Ο αγώνας κατά του Ιρασιοναλισμού σημαίνει αγώνα έναντι της ίδιας του της ρίζας που τον καθοδηγεί από τα μέσα. Άλλα γι' αυτό δεν πρέπει να πάρουμε κατά γράμμα την «αυτοσυνείδησή του». Στις σημαντικότερες μορφές του σύγχρονου Ιρασιοναλισμού, τις παραπιστημονικές και ψευδοεπιστημονικές, ο θετικισμός είναι περισσότερο από ποτέ παρών. Στην πραγματικότητα ο Ιρασιοναλισμός δεν αποτελεί παρά κατά πλασματικό τρόπο αγώνα έναντι της «έπιστήμης» και της «τεχνολογίας». Γιατί αν παρέχει ένα μέσο που βοηθάει στον περιορισμό τους, αυτό γίνεται σε βάρος της ικανότητας να τις χρησιμοποιήσει, να τις ελέγξει, πράγμα απαραίτητο στον καπιταλισμό. Ο τωρινός Ιρασιοναλισμός τροδίδει σχεδόν πάντοτε ανοιχτά τον θετικιστικό προσδιορισμό του —πράγμα που ακριβώς επιτρέπει στη μεγαλοαστική τάξη να φλερτάρει μαζί του αποβλέποντας στην ενίσχυση του τεχνοκρατισμού, την άμυνα του μονοπωλιακού καπιταλισμού και του κρατικού καπιταλισμού. Και αν κατακρίνει τα κακά αποτελέσματα της «ανάπτυξης», αυτό γίνεται στη βάση στατιστικών και προβλέψεων των ηλεκτρονικών υπολογιστών του Χάρβαρντ! Και αν καταφεύγει στην ουτοπία, αυτό γίνεται στο όνομα των «αντικειμενικών γεγονότων», της, από πειραματική άποψη, εκδηλης κρίσης! Άν

καταγγέλλει την «καθαρή επιστήμη» αυτό γίνεται στο όνομα της «άνωτερης αποτελεσματικότητας» της «λαϊκής γνώσης». Άν τα βάζει με τη «Γνώση» ως θεσμό, ως καταπίεση, ως ιδεολογία κ.λπ., αυτό γίνεται στο όνομα της ίδιας θετικιστικής αντίληψης για την *έξουσία της επιστήμης* και για την επιστήμη ως τεχνοδιοικητική (λογική και κοινωνική, «κοινωνιολογική»¹³) διαδικασία. Έναντιον αυτών των ιδεολογημάτων του Ιρασιοναλισμού πρέπει να στραφούμε για να αποκαλύψουμε τις ίδιες τις ρίζες του.

Κατά συνέπεια ο αγώνας μας έναντιον του Ιρασιοναλισμού δεν μπορεί πια να γίνεται στο όνομα του Όρθου Λόγου και του ρασιοναλισμού, ούτε και στο όνομα μιας (ούτοπικής) έπιστροφής στον πριν από τη «θετικιστική του απόκλιση» ρασιοναλισμό, στο όνομα ενός «νέου» ρασιοναλισμού. Κάτι τέτοιο θα κατέληγε να αναπτύξει όχι τον υλισμό των έπιστημονικά εργαζομένων αλλά τον ιδεαλισμό τους, όχι τα επαναστατικά στοιχεία της συνείδησής τους αλλά ακριβώς τα στοιχεία εκείνα που εμποδίζουν την επαναστατικοποίησή τους. Καί, κυρίως, κάτι τέτοιο θα έφερε αρνητικά αποτελέσματα στο στρατόπεδο του ίδιου του μαρξισμού που δεν διαθέτει κανενός είδους φυσική «άνοσία». Ένισχύοντας επιφανειακά τη συμμαχία του με τις φυσικές έπιστήμες και τις σχετικές με την παραγωγή μορφές τεχνολογίας, ή άμυνά του στο όνομα του ρασιοναλισμού θα τον αποδυνάμωνε άπέναντι στην άστική ιδεολογία των «έπιστημών του ανθρώπου», την πολιτική οικονομία και την πολιτική. Ο μαρξισμός με κανέναν τρόπο δεν πρέπει να αναλύσει (όπως κάνουν ή μεγαλοαστική τάξη και ή σοσιαλδημοκρατία) τα οικονομικά και πολιτικά προβλήματα με βάση τη «λογικότητα» και την «εκλογίκευση» των λογικών επιλογών των «μοντέλων» λογικής διαχείρισης της κοινωνίας, αλλά με βάση τους ταξικούς αγώνες.

Ο μαρξισμός οφείλει να συνδυάσει αποτελεσματικά δύο προοπτικές τόσο περισσότερο αλληλέγγυες όσο περισσότερο άποφασιστική και σχετική με τη φύση των σύγχρονων κοινωνικών σχέσεων μās φαίνεται ή κρίση του καπιταλισμού: μια τακτική προοπτική (άμεση άπάντηση στην άμψη της άστικής ιδεολογί-

ας) και μια στρατηγική προοπτική: προετοιμασία των συνθηκών της ιδεολογικής ήγεμονίας του προλεταριάτου στην προοπτική της σοσιαλιστικής επανάστασης. Γιατί ή σοσιαλιστική επανάσταση είναι τελικά ή μόνη πραγματική «λύση» στις κοινωνικές αντιφάσεις, που ιδεολογικό τους σύμπτωμα είναι ή ανάπτυξη του Ιρασιοναλισμού. Δεν πρόκειται όμως για κάποια αυτόματη λύση-θαύμα αλλά για λύση που πρέπει να «κατασκευαστεί» από την ιστορική δράση του προλεταριάτου, λύση που οί βάσεις της διαγράφονται ήδη από τώρα στην πολιτική πρακτική του προλεταριάτου. Η προοπτική όμως αυτή δεν άνήκει στον Όρθο Λόγο και στη λογικότητα, δεν συνιστά έναλλακτική λύση στον «όρθο λόγο» ή στο «παράλογο» του μονοπωλιακού κεφαλαίου και του τεχνοκρατικού καταμερισμού εργασίας. Πάνω άπ' όλα, είναι υπόθεση ταξικού αγώνα. Κατά βάση, έπομένως, *ο μαρξισμός δεν είναι ένας ρασιοναλισμός*, και για το λόγο αυτό ακριβώς μπορεί να αντιταχθεί νικηφόρα στον Ιρασιοναλισμό. Για την ακρίβεια ο μαρξισμός ως φιλοσοφία επενδυμένη σε μια έπιστήμη και μια πολιτική, δεν αποτελεί θεωρητικό ρασιον-

12. Η έρμηνεία είναι ήδη έτοιμη: Η πάλι έναντιον της μόλυνσης, υπέρ της φύσης, άποτελεί μια «πολυτέλεια» που οί «υπανάπτυκτες» χώρες δεν μπορούν να προσφέρουν στον έαυτό τους. Μ' άλλα λόγια: όχι τεχνητά εμπόδια στην έκβιομηχάνιση του «τρίτου κόσμου», δηλαδή στην εξαγωγή των κεφαλαίων.

13. Στο σημείο αυτό παραπέμπω στο βιβλίο του Michel Pêcheux, *Les Verités de la Palice*, Maspero, 1975.

14. Σε μια σειρά παλαιότερων και πιο πρόσφατων κειμένων ο Άλτουσερ έπέμεινε ιδιαίτερα στη σημασία της φιλοσοφίας του Σπινόζα για το μαρξισμό. Γιατί ο Σπινόζα, πρός μεγάλη έκπληξη των συγχρόνων και των μεταγενεστέρων του, *αντιστρέφει* την έσωτερική δομή του κλασικού ρασιοναλισμού: αντί να *θεμελιώνει* έμμεσα ή άμεσα την άναγώριση της αντικειμενικότητας των φυσικών έπιστημών πάνω στην ιδεολογία του νομικού υποκειμένου και της έλευθερίας του, *έξηγει* ότι ή μόνη πραγματική έλευθερία είναι μια καθορισμένη και πεπερασμένη φυσική δύναμη... Στο σημείο αυτό παραπέμπω στην πολύ ενδιαφέρουσα μικρή μελέτη του P.F. Moreau, *Spinoza*, εκδ. Seuil, σειρά «Microcosme».

ναλισμό, με την ίδια ακριβώς έννοια που δεν αποτελεί, όπως έχουμε υποστηρίξει, μορφή θεωρητικού ούμανισμού. Ο μαρξισμός παρουσιάστηκε και αναπτύσσεται βασιζόμενος στον όρθολογισμό, και ταυτόχρονα αντίθετα προς αυτόν, ως νέα μορφή του υλισμού, ή πρώτη «συνεπής» μορφή υλισμού, στο βαθμό που αντιστρέφει πραγματικά τη σχέση κυριαρχίας ιδεαλισμού-υλισμού, σχέση την οποία συντηρεί ο ρασιοναλισμός. Γιατί στη ρίζα του μαρξισμού υπάρχει μια διπλή επαναστατική ρήξη σε σχέση με το ρασιοναλισμό: ή συγκρότηση ως αντικειμένου της επιστήμης της ιστορίας των κοινωνιών (πράγμα που απαγορεύει τη ρασιοναλιστική «γενίκευση» των «νόμων της φύσης») και ή ρήξη με την άποψη της νομικής ιδεολογίας ως προς τις κοινωνικές σχέσεις που, συγκαλυμμένη, διέπει τη γενίκευση αυτή.

Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι ή φιλοσοφική πάλη του μαρξισμού έναντι του ιρασιοναλισμού είναι ισότιμη με την πάλη που πρέπει να διεξάγει έναντι του ρασιοναλισμού, σαν το ζεύγος να ήταν συμμετρικό και ίσο. Αυτό δεν σημαίνει ότι αγνοούμε την αντίφαση που ενυπάρχει στην ιστορία της φιλοσοφίας (και επίσης ότι δεν διδαχτήκαμε τίποτε από τον τρόπο που ο Λένιν κυρίως αντιμετωπίζει και χρησιμοποιεί τον Ντιντερό, τον Φόουερπαχ, τον Χέγκελ, και ακόμη τον Duhem και τον Abel Rey). Ο μαρξιστικός υλισμός, ακριβώς επειδή δεν είναι ρασιοναλισμός, και επειδή ο τελευταίος με τη μορφή

του ζεύγους ρασιοναλισμός / ιρασιοναλισμός αποτελεί όπως είδαμε τον κυριότερο εχθρό του μαρξισμού, μπορεί και πρέπει να αντίλησει από την προσεκτική μελέτη του ρασιοναλισμού στοιχεία πολύτιμα στον φιλοσοφικό του αγώνα, τηρώντας όμως απαραβάτα δύο δρους.

Πρώτος δρος είναι ότι τα στοιχεία αυτά, δηλαδή οι συγκεκριμένες φιλοσοφικές θέσεις και κατηγορίες, πρέπει να αποσπαστούν από το σώμα του ρασιοναλισμού με μια καινούρια φιλοσοφική εργασία (που δεν συνίσταται σε μια μηχανική «έπιλογή» αλλά σε έναν πραγματικό μετασχηματισμό), προκειμένου να φανεί καθαρά ή βασική αντίφαση από την οποία απορρέουν, και προκειμένου να μπορέσει να μεταπλαστεί, να έπεκταθεί και να προσαρμοστεί ή υλιστική τους βάση. Στην εργασία αυτή, είναι βέβαιο ότι όρισμένες θέσεις και κατηγορίες θα παίξουν έναν ρόλο πολύ πιο ουσιαστικό από άλλες, και ιδιαίτερα όταν τυχαίνει να αντιπροσωπεύουν τις υπερβολές του κλασικού ρασιοναλισμού, από τις οποίες ο θετικισμός πάντα προσπαθούσε να απαλλαγεί. Πρώτα απ' όλα, όλες οι κατηγορίες που εκφράζουν την αντικειμενική παγκοσμιότητα και την «απόλυτη» πραγματικότητα της φυσικής αιτιότητας, όπως έπισης και την υλική αλληλεπίδραση των φαινομένων ως καθοριστικό αίτιο της «κίνησής»¹⁴ τους. Άλλες κατηγορίες πρέπει να αποσυντεθούν και να μετατοπιστούν (έμπειρία, ολότητα) και άλλες, τέλος, πρέ-

πει να απαλειφθούν (Λόγος, ανθρώπινη Φύση, προϋπάρχουσα Ἄρμονία, βάση της γνώσης — είτε άπριόρι είτε «αίσθητή»—, Ἄληθεια του Γεγονότος και του Ὄρθου λόγου, Ὑποκείμενο του Δικαίου και του Γίγνεσθαι κ.λπ.).

Ἄλλά ο πρώτος αυτός δρος εξαρτάται από έναν δεύτερο: τα φιλοσοφικά αυτά «στοιχεία» πρέπει να συμπληρωθούν, ή καλύτερα να υποταχτούν σε άλλα τα οποία δεν έχουν καμία απόλύτως σχέση με τη ρασιοναλιστική φιλοσοφία και τα οποία μᾶς παρέχουν την τωρινή βάση από την οποία μπορούμε να προστρέξουμε στη φιλοσοφία του ρασιοναλισμού. Τα φιλοσοφικά αυτά στοιχεία είναι οι κατηγορίες και οι θέσεις του διαλεκτικού υλισμού: διαδικασία, αντίφαση. Είναι στοιχεία επιστημονικά του ιστορικού υλισμού, συμπεριλαμβανομένων, κυρίως, των ανέκδοτων επιστημονικών στοιχείων, τα οποία μέλλεται να αναπτυχθούν μέσα σ' αυτήν την ίδια τη χρήση, και τα οποία αφορούν τις κοινωνικές σχέσεις της παραγωγής, τους ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους και τις αντίστοιχες μορφές της πάλης των τάξεων την εποχή του ιμπεριαλισμού. Είναι, τέλος, στοιχεία πολιτικά της πολιτικής του προλεταριάτου απέναντι στην πολιτιστική πολιτική, τη λαϊκή εκπαίδευση, τις επιστήμες και τη θέση τους στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας.

Πάνω σ' αυτές τις βάσεις οι μαρξιστές και οι κομμουνιστές έχουν πολλή δουλειά να κάνουν.

«ΦΩΤΡΟΝ Α.Ε.» ΓΡΑΦΙΚΩΝ ΤΕΧΝΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΦΩΤΟΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΣΕΩΣ

Λεωφ. Συγγρού 194 - Ἀθήνα, τηλ. 9515078

**Τὰ μηχανήματα φωτοστοιχειοθετήσεως
της ΦΩΤΡΟΝ λειτουργούν με κομπιούτερ
και εξασφαλίζουν άριστη ποιότητα, μεγάλη
ποικιλία στοιχείων και ταχύτατη εκτέλεση.**

*Όγκώδη ή περίπλοκα συγγράμματα, που
στό παρελθόν απαιτούσαν μήνες εργασίας,
σήμερα μπορούν να ετοιμαστούν σε μικρό
χρονικό διάστημα.*

Ἡ ΦΩΤΡΟΝ διαθέτει 4 οικογένειες στοιχείων (Helvetica, Times Roman, Caledonia, Optima) σε κυρτά και θρθια, άπλά, ήμίμαυρα και μαύρα, έλληνικά και λατινικά, σε 15 μεγέθη, και σε όποιονδήποτε συνδυασμό.

και γραμματα γνωριζω και

«Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα. 'Η συζήτηση στο Νουμά 1907-1909»

Ἐπιμέλεια: Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου.
Ἐκδόσεις Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1976, σσ. 350.

Πύκνωσαν κάπως οἱ ἐργασίες πού ἀσχολοῦνται μὲ τὴν ἱστορία τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ πού στὴν παραδοσιακὴ προβληματικὴ δημοτικισμός = πρόοδος, καθαρευουσιανισμός = συντήρηση, ἀντιπαραθέτουν μιὰν ἄλλη συνθετότερη: δημοτικισμός καὶ καθαρευουσιανισμός ἀποτελοῦν ὑποσύνολα γενικότερων ἰδεολογικῶν ρευμάτων πρὸς τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ στραφεῖ ἡ ἐρευνα. Πρόκειται γιὰ νέα τάση τῆς ἱστοριογραφίας μας (ἂν καὶ προδρομικὰ στοιχεῖα ὑπῆρξαν σημαντικὰ) πού ἂν ὄχι ἄλλο τι ἀποφεύγουν τὴν ἀπλοϊκότητα τοῦ προηγούμενου σχήματος.

Στὸ νέο ἐπιστημονικὸ ρεῦμα πού παίρνει τὸ δρόμο του —δὲν ἔχουν γίνεῖ παρὰ οἱ πρῶτες ἀπόπειρες ἀνάλυσης καὶ σύνθεσης— ἡ μελέτη ἀνάλυσης καὶ σύνθεσης— ἡ μελέτη τῆς Ρένας Σταυρίδη-Πατρικίου μπορεῖ νὰ πάρει ξεχωριστὴ θέση. Καταρχὴν τὸ διάβημα τὸ ἴδιο: Νὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ σχολιάσει σὲ ἕναν τόμο τὰ κείμενα πού δημοσιεύτηκαν στὸ περιοδικὸ *Νουμάς* μεταξὺ 1907 καὶ 1909, ἀπ' ἀφορμὴ τὸ βιβλίον τοῦ Γ. Σκληροῦ, *Τὸ κοινωνικόν μας ζήτημα*, μαζὶ μὲ πλήθος κατατοπιστικὰ στοιχεῖα καὶ πληροφορίες γιὰ τὴν πορεία τοῦ δημοτικισμοῦ, τὶς συναφεῖς ἰδέες, τὶς πολιτικὲς διαστάσεις καὶ τὶς

πρωταγωνιστικὲς προσωπικότητες. Ἡ συγκέντρωση τοῦ ὅλικοῦ αὐτοῦ, καὶ συνακόλουθα ἡ διευκόλυνση τῆς χρησιμοποίησής του ὄχι μόνον ἀπὸ τοὺς μελετητὲς (πού, ἂς ποῦμε, θὰ μπορούσαν νὰ τὸ βροῦν στὶς βιβλιοθήκες) ἀλλὰ ἀπὸ τὸ εὐρύτερο κοινόν, στὴ σημερινὴ πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ συγκυρία, ἀποκτᾷ ἰδιαίτερη σημασία. Εἶναι εὐκόλο, διατρέχοντας τὶς σελίδες τοῦ τόμου αὐτοῦ, νὰ ἐντοπίσει κανεὶς ὄλο τὸ φάσμα τῶν ἀπόψεων γιὰ τὴ γλώσσα, τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα καὶ τὴ γενικότερη πορεία τοῦ νεοελληνισμοῦ πού διατυπώθηκαν στὴ διάρκεια τῆς συζήτησης.

Ἡ συζήτηση τοῦ *Νουμά* δὲν ἦταν ἀπλὸς φιλολογικὸς καβγάς. Τὰ θέματά της, ἡ συγκυρία τῆς στιγμῆς —δέκα χρόνια μετὰ τὴν ἤττα τοῦ '97, μὲ τὸ Μακεδονικὸ καὶ τὸ Κρητικὸ σὲ ἔξαρση, παραμονὲς τῆς ἐπανάστασης τοῦ 1909— καὶ τὸ πνευματικὸ διαμέτρημα τῶν ἀρθρογράφων μᾶς πείθει ὅτι οἱ συζητητὲς αἰσθάνονταν πὼς βρίσκονται μπρὸς σὲ μεγάλα καὶ ἱστορικὰ σταυροδρόμια. Ἀπὸ τὴ μιὰ μεριά οἱ ἐθνικιστὲς: Ἴων Δραγοῦμης (Ἰδας), Μ. Τσιριμῶκος (Ραμᾶς), Πέτρος Βλαστός (Ἐρμονας), Ἀριστοτέλης Πουλημένος, Γιάγκος Χατζής, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη οἱ σοσιαλιστὲς: Γ. Σκληρός, Κώστας Χατζόπουλος (Βασιλικός), Α. Δελμούζος (Α. Ντέλος), Ν. Γιαννιός, Φῶτος Πολίτης καὶ Μάρκος Ζαβιτσιάνος, πού ἀρθρογράφησαν τότε στὸν *Νουμά*, ἀλλὰ καὶ πλειάδα συγχρόνων τους πού σχετίζονται μὲ τὸ δημοτικιστικὸ κίνημα, ἀποτέλεσαν τὶς δρώσες ὁμάδες διανοουμένων πού σὲ πολλὰ προβλήματα, ἰδεολογικά, πολιτικά, κοινωνικά καὶ ἐπιστημονικά, διαδραμάτισαν σπουδαῖο ρόλο, συχνὰ ἔβαλαν τὴν προσωπικὴ τους σφραγίδα καί, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐξέφρασαν τὰ ἰδεολογικά ρεύματα στὴν ἀκαταστάλαχτη, πνευματικὴ καὶ πολιτικὴ, πραγματικότητα τῆς ἑλληνικῆς κοινωνίας τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα.

Ἡ κατάταξη ἄλλωστε τῶν συζητητῶν σὲ ἐθνικιστὲς καὶ σοσιαλιστὲς, πού υἱοθετεῖ ἡ ἐπιμελήτρια τοῦ τόμου, παραπέμπει εὐθέως στὴν ἀναζήτηση τῆς βασικῆς τομῆς πού χώρισε, μετὰ τὴν πρώτη του

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνωί

εμφάνιση (της γενιάς των Ψυχάρη, Πάλλη, Έφταλιώτη κ.λπ.), το δημοτικιστικό κίνημα. Ο δημοτικισμός, κίνημα αρχικά για την επιβολή της δημοτικής γλώσσας στην εκπαίδευση, την τέχνη, την επιστήμη και τη δημόσια ζωή, πολιτικοποιείται και φορτίζεται από κοινωνικούς προβληματισμούς. Ωστόσο οι διαφορετικές ιδεολογικές άφετηρίες και πολιτικές προοπτικές των δημοτικιστών συνθέτουν ένα συγκρουσιακό πεδίο —και η συζήτηση στο *Νουμά* το δείχνει καθαρά— από το οποίο θα ξεκαθαρίσουν στη συνέχεια οι νεότερες τάσεις του, έτσι που είναι αδύνατο να μιλάμε, από την εποχή αυτή και μετά, για ένα ενιαίο, ιδεολογικά και πολιτικά, δημοτικιστικό κίνημα. Έξου και μιὰ τυπολογία των «δημοτικισμών», με βάση όχι πια τον δευτερεύουσα σημασίας κοινό παρονομαστή, την παραδοχή και υπεράσπιση από όλους της δημοτικής γλώσσας, αλλά τη γενικότερη πολιτική φιλοσοφία των ανταγωνιζόμενων τάσεων, παρέχει το πρώτο μεθοδολογικό εργαλείο —κατάκτηση για τη μελέτη του δημοτικισμού. Περνάμε μ' αυτόν τον τρόπο στο χώρο της πραγματικής ιστορίας των ιδεολογιών στον τόπο μας, της μόνης που μπορεί να αναλύσει τα πραγματικά προβλήματα, τις ιδέες και τα συμφέροντα των κοινωνικών ομάδων που την έπλασαν. Το σύνθημα: *ή ιστορία πρέπει να πολιτικοποιηθεί*, να αποβάλλει τον ακαδημαϊσμό και τη σχολαστική λογισσύνη, κατακτά έδαφος. Έτσι θα μπορέσουμε να δούμε καλύτερα.

Αλλά, στην περίπτωση του δημοτικισμού, στη συνάρθρωσή του με το κοινωνικό ζήτημα των αρχών του αιώνα, τί θα δούμε καλύτερα; Τί είναι κρυμμένο στη σκιά απλυστευτικών κατασκευών, και ξεστρατίζει την έρευνα, άρα και τη δυνατότητα αυτογνωσίας μας;

Τό ότι η σύγκρουση εκείνη των διαφόρων τάσεων του δημοτικισμού ήταν σύγκρουση εθνικιστών και σοσιαλιστών. Σωστότερα εθνικιστικών και σοσιαλιστικών ιδεών.

Τό κοινωνικό μας ζήτημα του Γ.

Σκληρού, στη γενικότερη ανάλυση της νεοελληνικής κοινωνίας που επιχειρεί, συνδέοντας άμεσα το γλωσσικό με το κοινωνικό και το πολιτικό πρόβλημα, έδρασε σαν καταλύτης. «Θά ευαισθητοποιήσει —γράφει ή επιμελήτρια— τους δημοτικιστικούς κύκλους και θά τους αναγκάσει, παίρνοντας μέρος στη συζήτηση, να συνδυάσουν την ένταξή τους στο δημοτικιστικό κίνημα με τις πολιτικές και κοινωνικές τους επιλογές» (σ. ζ'). Και ακόμη: «ή μαρξιστική αντιμετώπιση τόσο του κινήματος όσο και των ιδιών των δημοτικιστών αποτελεί ένα νέο πρόβλημα από το οποίο θά φανεί καθαρότερα ή περίπλοκη σχέση ενός πολιτισμικού προβλήματος με τις δοσμένες κοινωνικές και πολιτικές δομές» (σ. ζ'). Παρόλο, λοιπόν, που η συζήτηση στον *Νουμά* ξεκινά ήρεμα μ' ένα άρθρο του Α. Ντέλου (Δελμούζου) όπου εκθειάζεται το βιβλίο του Γ. Σκληρού «σαν το πρώτο που κατορθώνει να φέρει σε πέρας μιὰ επιστημονική ανάλυση των ελληνικών κοινωνικών φαινομένων» (σ. να'), στη συνέχεια, ή δυναμική της σύγκρουσης θά αναδείξει πλειάδα θεμάτων και θά υποχρεώσει τους συζητητές σε ιδεολογικές αποσαφηνίσεις. Φάνηκε έτσι ότι ή δεύτερη γενιά των δημοτικιστών, φορημένη από νέες επιρροές που δέχτηκε στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια και ανυπόμονη για δράση, ήταν βαθιά διαιρεμένη. Η κοινή ως εκείνη τη στιγμή βάση, ή συμφωνία για τό «γλωσσικό» με τη στενή έννοια, απλώς κάλυπτε τις λανθάνουσες διαφωρές.

Από τη μιὰ μεριά οι εθνικιστές. Στην εθνική και κοινωνική κακοδαιμονία αντιπροτείνουν τη γλώσσα ως θεραπεία ευρέως φάσματος: οι δημοτικιστές τη δημοτική, οι καθαρολόγοι την καθαρεύουσα. Όπως τονίζει ή Ρένα Σταυρίδη-Πατρικίου «ή απάντηση των δημοτικιστών στο άνοιχτό ερώτημα της αποκατάστασης της εθνικής ενότητας και της επαφής με τον ελληνισμό που βρίσκεται σε ξένες επικράτειες είναι μιὰ, ή δημοτική. Η απάντηση των αντιπάλων καθαρολόγων στο ίδιο ερώτημα είναι μιὰ, ή καθαρεύουσα. (...) Έτσι τό κυρίαρχο πρόβλημα μέχρι στιγμής

παραμένει για όλους ένα, τό εθνικό. Ξεκινώντας απ' αυτό, ή συστηματική σύνδεση του δημοτικισμού με την εκπαίδευση θά ναι τό πρώτο βήμα της άμεσης επέμβασης του κινήματος στα κοινωνικά προβλήματα» (σ. ιβ').

Της εθνικιστικής τάσης επιφανέστερος εκφραστής υπήρξε, σίγουρα, ό Ίων Δραγούμης που επηρεασμένος από τον Mauris Barrés και τον Arthur de Gobineau πρόβαλε και τά άκραιφνέστερα μοτίβα της: την υπερβατικότητα του Έθνους, της Φυλής. Αλλά και οι άλλοι εθνικιστές, όπως φαίνεται καθαρά από τις παρεμβάσεις τους, άκόμη κι όταν δεν υιοθετούν την όρολογία ή τον ντισεισμό του Δραγούμη, την ίδια φροντίδα θά έχουν κατά βάση. Αντικρούοντας τους σοσιαλιστές θά άραδιάσουν ένα ένα τά επιχειρήματα που τις επόμενες δεκαετίες θά γίνουν τά μόνιμα ιδεολογήματα της πάλης του ελληνικού αστισμού ενάντια στους όποιους φορείς ιδιών κοινωνικής αλλαγής. Για τους εθνικιστές, οι ιδέες αυτές (οι σοσιαλιστικές) είναι ξενόφερτες (ξενόδουλες θά πούν άργότερα), σχηματικές, μίμηση ευρωπαϊκών μοντέλων, όχλοκρατικές, αντίθετες στην ιδιοσυγκρασία της Φυλής (δέν θά λείψουν άλλωστε ούτε οι αντισημιτικοί ούτε οι καθαρά ρατσιστικοί τονισμοί), αντίθετες στα ιδεώδη του Έθνους, την τάξη του Κράτους, τά συμφέροντα της καθεστηκίας τάξεως.

Η εμφάνιση των δημοτικιστών σοσιαλιστών, με τό βιβλίο του Σκληρού και των φίλων του στη συζήτηση του *Νουμά* (Χατζόπουλος, Δελμούζος, Γιαννιός κ.λπ.) προκαλεί μιὰ ανατροπή της ως τη στιγμή εκείνη προβληματικής. Τό γλωσσικό, υποστηρίζαν, είναι ζήτημα κοινωνικό, ή λύση του εξαρτάται από τη λύση του γενικότερου κοινωνικού ζητήματος —που θά έρθει μέσα από την πάλη των τάξεων—, από την επικράτηση του σοσιαλισμού που, μαζί με την κοινωνική άπελευθέρωση, θά φέρει και την πολιτισμική. Η δημοτική για τους περισσότερους είναι μέσο, όπλο, που θά διευκολύνει την έκλαίκευση των σοσιαλιστικών ιδεών, δέν είναι στόχος.

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

Οι ιδέες των σοσιαλιστών ξερονται από το εξωτερικό (όπως και των αντιπάλων τους άλλωστε). Αποτυπώνουν τον κοινωνικό εξελικτισμό που, με κύριους εκπροσώπους τους Πλεχάνοφ και Κάουτσκι—μάλιστα ή Ρ.Σ. δείχνει ότι το άρθρο του Γ. Σκληρού *Διαλεκτικός Ύλισμός* αποτελεί περίληψη ή παράφραση του βιβλίου του Γ. Πλεχάνοφ *Η εξέλιξη της μονιστικής αντίληψης στην εξέλιξη της ιστορίας* (σσ. ξε'ο')— επικρατεί εκείνο τον καιρό στην ευρωπαϊκή σοσιαλδημοκρατία, ιδιαίτερα τη γερμανική και τη ρωσική που από κοντά γνώρισαν ο Χατζόπουλος, ο Σκληρός και άλλοι σύγχρονοί τους Έλληνες σοσιαλιστές.

Όμως παρά την τεράστια σημασία που έχει να ξέρουμε το είδος σοσιαλισμού (και μαρξισμού) που εισάγεται στην Ελλάδα και τη διαδικασία της εισαγωγής—την ίδια περίπου εποχή ή τάση των «στενών» της βουλγαρικής σοσιαλδημοκρατίας με επικεφαλής τον Μπλαγκόγιεφ θητεύουν κοντά στους Ρώσους μπολσεβίκους του Πέτρογκραντ, πράγμα που θα επηρεάσει προς άλλη κατεύθυνση την ανάπτυξη του σοσιαλισμού στη Βουλγαρία— το καθοριστικό είναι ότι στην Ελλάδα το εργατικό κίνημα, ακόμη και ως προς τις απλές διεκδικητικές εκδηλώσεις του βρίσκεται ακόμη στα σπάργανα. Με την κυριολεξία του όρου, εργατικό κίνημα δεν υπάρχει. Έτσι οι σοσιαλιστικές ιδέες, μαρξιστικές ή μαρξίζουσες, δεν βρίσκουν το αναγκαίο κοινωνικό στήριγμα, το αναγκαίο κοινωνικό υλικό για να το γονιμοποιήσουν και να το μορφοποιήσουν. Η σύζευξη εργατικού κινήματος και μαρξισμού είναι προβληματική γιατί λείπει τουλάχιστον ο ένας όρος: διαθέσιμη και κινητοποιημένη εργατική τάξη. Ο σοσιαλισμός είναι ακόμη υπόθεση ομάδων διανοουμένων και μικρών πρωτοποριακών εργατικών κύκλων που μόλις πρωτοεμφανίζονται στην πολιτική και κοινωνική σκηνή.

Αυτή η αντικειμενική συνθήκη—ίσχυνη εργατική τάξη, έμβρυακό εργατικό κίνημα— υποβάλλει στις δρώσες ομάδες το δίλημμα: ή επίλυση των προβλημάτων της εργατι-

κής τάξης πρέπει να επιδιωχθεί μέσω των φιλελεύθερων αστικών δυνάμεων που κάνουν την εμφάνισή τους στον όριζοντα, ή η εργατική τάξη πρέπει να οργανωθεί σε αυτόνομο κόμμα, στο κόμμα του σοσιαλισμού;

Την πρώτη άποψη ασπάζονται οι σοσιαλιστές και σοσιαλιζόντες που στα 1908 ιδρύουν την «Κοινωνιολογική Έταιρεία» (Παπαναστασίου κ.ά.). Οι «κοινωνιολόγοι» γρήγορα συνδέθηκαν με το κίνημα των Φιλελευθέρων και προσπάθησαν να υπηρετήσουν το κοινωνικό τους πιστεύω μέσα από τις γραμμές τους. Την ίδια άποψη δέχεται ακόμη και ο Σκληρός μετά την επανάσταση του 1909 την οποία θεώρησε σκαλοπάτι για τον έκσυγχρονισμό και την «εξέλιξη» της ελληνικής κοινωνίας. Από την άλλη υπάρχουν άλλοι σοσιαλιστές οι οποίοι επιμένουν στην προσπάθεια αυτόνομης οργάνωσης της εργατικής τάξης, τη διαμόρφωση του κόμματος του σοσιαλισμού στην Ελλάδα, ιδρύοντας όμιλους, έφημερίδες, και επηρεάζοντας το άρχόμενο συνδικαλιστικό κίνημα.

Οι «κοινωνιολόγοι» και όσοι συμμερίζονται τις απόψεις τους θα συσπειρώσουν τελικά τις αξιολογότερες ποιοτικά και ποσοτικά δυνά-

μεις των ριζοσπαστικών - σοσιαλιστικών στοιχείων. Έκτοτε συμπορεύονται με τους φιλελευθέρους, και θα αποτελέσουν τη μεταρρυθμιστική πτέρυγα του βενιζελισμού.

Πάνω στο κρίσιμο πραγματικά αυτό πρόβλημα βλέπουμε να πραγματοποιείται μια σύγκλιση σοσιαλιστών και εθνικιστών δημοτικιστών και, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, να υποστηρίζουν το ανανεωτικό κίνημα που εξέφρασε πολιτικά ο Βενιζέλος μετά το 1909. Έτσι ή ανερχόμενη βιομηχανική τάξη, χάρη σ' αυτή τη συμμαχία, κατάφερε να διευρύνει σημαντικά το πεδίο της ιδεολογικής ήγemonίας της και να προσεταιριστεί μεγάλο μέρος των λαϊκών στρωμάτων. Γιατί οι προοδευτικές ιδέες των κοινωνιολόγων και πολλών δημοτικιστών άσκούσαν μια έλξη άναμφισβήτητη στα μορφωμένα και ήμιμορφωμένα στρώματα του ελληνικού πληθυσμού, που επίσης άναζητούσαν περισσότερη μόρφωση, οικονομική πρόοδο, διοικητικές μεταρρυθμίσεις, κατάλυση του κοτζαμπασιδικού και έκσυγχρονισμό του κράτους.

Ο παράγοντας όμως εκείνος που έδρασε κυρίως για την ιδεολογική καθυπόταξη όλων αυτών των αρχικά ετερόκλητων και ετερότροπων πνευματικών τάσεων, και συντέλεσε στη διοχευτέσή τους μέσα στην κοίτη του βενιζελισμού ήταν το εθνικό ζήτημα. Σ' όλες αυτές τις κινήσεις ή εθνική έγνοια υπερχαλύπτει κάθε άλλη σκέψη και προσπάθεια. Η ιδέα της εθνικής ολοκλήρωσης παραγκωνίζει το κοινωνικό ευαγγέλιο. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, το διάστημα αυτό, η εθνική ιδεολογία αποτελεί την κυρίαρχη ιδεολογία που μετουσιώνει όλα τα άλλα ιδεολογικά θέματα, και τα ένσωματώνει στην ίδια πολιτική προοπτική. Όσοι από τους σοσιαλιστές προέτασαν την κοινωνική απέλευθέρωση και παρέτεμπαν το πρόβλημα της εθνικής αποκατάστασης στη μελλοντική κοινωνική επανάσταση, στη μελλοντική Όμοσπονδία των λαών της Βαλκανικής και της Όθωμανικής Αυτοκρατορίας, βρέθηκαν απομονωμένοι. Μάλιστα στη διάρκεια των Βαλκανικών Πολέμων ή σύγκυση στίς

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

γραμμές τους είναι άνευ προηγουμένου. Οί σοσιαλιστικές δυνάμεις έμειναν για καιρό ακόμη καθηλωμένες στις δυσκολίες της αρχής. Ύπηρξε δηλαδή ένα είδος απορραϊσμού του έλληνικού σοσιαλιστικού κινήματος που πολύ νωρίς στεγήθηκε ή δεν μπόρεσε να διαμορφώσει ήγετικές ομάδες: ή φιλελεύθερη αστική τάξη απορροφούσε συνεχώς τους διανοουμένους που ξεκινούσαν με σοσιαλιστικές ιδέες, τους έπηρέαζε και τους μεταμόρφωνε σε θεράποντες της.

•
 Η παρέκβαση αυτή για την πορεία του σοσιαλιστικού κινήματος ήταν αναγκαία γιατί σχετίζεται άμεσα με τα καθέκαστα και του δημοτικιστικού κινήματος. Όλα τούτα δείχνουν καθαρά ότι από ένα όρισμένο σημείο και μετά ο δημοτικισμός παύει να αποτελεί, αν ήταν ποτέ, ιδεολογικό ρεύμα αυτόνομο, ολοκληρωμένη ιδεολογία. Η συζήτηση στον *Νουμά* αποτελεί μαρτυρία και τεκμήριο γενικότερων συγκρούσεων, με κύριους άξονες το εθνικό και το κοινωνικό ζήτημα. Το συμπέρασμα τούτο άλλωστε συμμαρξίζεται και ή Ρ. Σταυρίδη: «Οί εθνικιστές της συζήτησης βλέπουν στη δημοτική την απόδειξη της εθνικής συνέχειας και ένότητας και το δημοτικισμό σαν μοχλό για την ώθηση

του εθνικού αγώνα. Οί σοσιαλιστές αντίθετα βλέπουν στη δημοτική το πνευματικό όπλο της εργατικής τάξης στους κοινωνικούς αγώνες και το δημοτικιστικό κίνημα σαν τον πιο ένδοξειμένο φορέα για τη διάδοση των σοσιαλιστικών ιδεών» (σ. πς'). Φαίνεται επίσης ότι το εργατικό κίνημα δεν διέθετε τις οργανωτικές και τις πνευματικές υποδομές για να υποδεχτεί και τελικά να εντάξει στη δική του προοπτική το δημοτικιστικό κίνημα: να πλάσει δηλαδή τον δικό του «δημοτικισμό». Αργότερα, μετά την ίδρυση αυτόνομου κόμματος της εργατικής τάξης (αρχικά του ΣΕΚΕ και στη συνέχεια του ΚΚΕ), τόσο οί παλιοί δημοτικιστές όσο και οί νέες γενιές που πρόβαλαν στο προσκήνιο, συγκρούστηκαν και πάλι στο πλαίσιο του Έκπαιδευτικού Όμίλου, το 1927. Και τή φορά αυτή, ή συμφωνία στη γλώσσα δεν βοήθησε στη διατήρηση της συνοχής. Οί ριζικά διαφορετικές κοινωνικές ιδεολογίες και τὰ γενικότερα κοινωνικά όράματα τους οδήγησαν στη διάσπαση. Στο μεταξύ είχαν αλλάξει όχι μόνο οί πρωταγωνιστές αλλά και, κυρίως, ο συσχετισμός δυνάμεων, πράγμα που έκανε ώστε στο πλαίσιο του Έκπαιδευτικού Όμίλου ή συντριπτική πλειοψηφία να αποφανθεί υπέρ των σοσιαλιστικών ιδεών.

Ο δημοτικισμός αποτέλεσε το

μόνο αξιόλογο πνευματικό ρεύμα των δύο πρώτων δεκαετιών του αιώνα. Γι' αυτό αποτελεί προνομιακό πεδίο για τή μελέτη των ιδεολογιών στον τόπο μας. Η μελέτη του κινήματος αυτού στη συνάρθρωσή του με το κοινωνικό και το εθνικό ζήτημα μπορεί να μάς δείξει όλες περίπου τις πτυχές του σκληρού ιδεολογικού και πολιτικού αγώνα που διεξάχθηκε τὰ χρόνια εκείνα, αγώνα του οποίου οί διάφορες περιπέτειες σημάδεψαν βαθιά τις επόμενες εξελίξεις.

Η συλλογή *Δημοτικισμός και κοινωνικό πρόβλημα* είναι προσφορά στην έρευνα και ταυτόχρονα πρόκληση για τή συνέχισή της. Η ανάγκη άλλωστε δεν είναι μόνο στενά επιστημονική. Αν οί απόψεις που εκτέθηκαν στη συζήτηση του *Νουμά* πέρασαν έκτοτε από τή δοκιμασία ενός πυκνότατου και συχνά δραματικού ιστορικού χρόνου, έτσι που σήμερα να μην αναγνωρίζονται παρά μόνο στις ακραίες συνέπειές τους, ωστόσο, τὰ ίδια προβλήματα δεν έπαψαν να υπάρχουν και, με νέες μορφές, να ορθώνονται αίνιγματικά μπροστά μας: το γλωσσικό, το εκπαιδευτικό, το εθνικό, ή τύχη του σοσιαλισμού, ή γενικότερη πορεία μας. Έπτά δεκαετίες από τότε δεν μάς απάλλαξαν από το αίνιγμα της άφετηρίας...

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

μηνιαία πολιτική επιθεώρηση βορείας ελλάδας

αγώνας

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γν

«Μπρουός»

του Άλ. Πάλλη

Έπιμέλεια: Έμμ. Ι. Μοσχονάς.

Έκδόσεις Έρμης, «Νέα ελληνική βιβλιοθήκη», Άθήνα 1975.

Με άφορμή τὸ ἰδιότυπο «ταξιδιωτικό» βιβλίο τοῦ Ἀλέξανδρου Πάλλη, ὁ Ε. Μοσχονάς κάνει ἕνα ἐρημνευτικό ἱστορικό διάγραμμα τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος ἀπὸ τὰ 1880 ὡς σήμερα.

Θὰ ἐπῆρε ἴσως νὰ σημειωθεῖ ὅτι, ὅπως ἤδη ἐπισήμανε ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, ὁ ἐπιμελητὴς ἀσχολεῖται πολὺ λίγο μὲ τὸν Μπρουό τὸν ἴδιο καθὼς καὶ μὲ τὶς ἀντιλήψεις τοῦ Πάλλη, μελέτη πού θὰ ἦταν σίγουρα πολὺ χρησιμῆ.

Αὐτὸ ὅμως δὲν ἐμποδίζει τὴν εἰσαγωγή, ἢ ὁποῖα καὶ μόνον θὰ ἀπασχολήσει αὐτὸ τὸ κείμενο ἀφήνοντας ἔτσι γιὰ δεύτερη φορὰ ἀσχολίαστο τὸ κείμενο τοῦ Πάλλη, νὰ εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Μέσα στὴν ἀπέραντη βιβλιογραφία πάνω στὸ γλωσσικὸ θέμα, εἶναι ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα κείμενα πού ἀντιμετωπίζουν τὸ περίεργο αὐτὸ νεοελληνικὸ φαινόμενο μὲ ἱστορικὴ ὀπτική.

Τὸ κεντρικὸ συμπέρασμα τῆς μελέτης τοῦ Ε.Μ. εἶναι σχηματικὰ τοῦτο: ὁ δημοτικισμὸς ἀποτελεῖ ἀστικὸ ἰδεολογικὸ κίνημα.

Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ δὲν εἶναι καινούριο (κι ἐδῶ θὰ ἔλεγα ὅτι ὁ Ε. Μ. ἀδικεῖ κάπως τὸν Γληνὸ καὶ τὸν Βάρναλη πού εἶχαν, ἀπὸ τὰ 1925 περίπου καὶ πέρα, ἀρκετὰ καθαρὴ εἰκόνα τοῦ προβλήματος, νομίζω), παρόλο ὅμως πού δὲν εἶναι καινούριο εἶναι σημαντικὸ καὶ ἐπίκαιρο, καὶ τοῦτο γιὰ δύο κυρίως λόγους. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ μαρξιστὲς ὅπως ὁ Κορδάτος ὡδηγήθηκαν μὲ τρόπο μηχανιστικὸ, ἐξουδετερώνοντας ἔτσι τὴν πειστικότητα τῆς ἱστορικῆς πρόσβασης. Ὁ Κορδάτος δηλαδὴ εἶχε πράγματι τὴν κοινωνικὴ ὄραση πού τοῦ ἐπέτρεψε νὰ διαπιστώσει πὼς ἂν δὲν ἐξέφραζε καὶ κοινωνικὰ συμφέροντα τὸ γλωσσικὸ πρόβλημα δὲν θὰ εἶχε

ὑπάρξει. Ἡ μηχανιστικὴ ἀνάλυσή του ὅμως τὸν ἐμπόδισε νὰ δώσει μιὰ ἐρμηνεῖα μὲ περισσότερες ἀποχρώσεις (καὶ ἐπομένως πῶς πειστικὴ) ἀπὸ ἐκείνη πού λέει, ὅτι ἡ ἀντίδραση καὶ ἡ ἀστικὴ τάξη ταυτίζονται ὡς πρὸς τὸ γλωσσικὸ, καὶ ὡς πρὸς ὅλα ἄλλωστε τὰ προβλήματα.

Ὁ δεῦτερος καὶ κυριότερος λόγος εἶναι ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτὸ εἶχε «ξεχαστεῖ», θὰ ἔλεγε κανεὶς ἀπλοϊκᾶ. Οἱ μαρξιστὲς δηλαδὴ διανοούμενοι, τὰ τελευταῖα 30 περίπου χρόνια καὶ γιὰ λόγους γενικότερης ἰδεολογικῆς κρίσης, ἐνστερνίζονται ὡς ἕνα βαθμὸ καὶ ἀναπαράγουν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἰδεολογικὴ ὀπτικὴ γιὰ τὸ ζήτημα τῆς γλώσσας. Ἔτσι, γιὰ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα, ἡ μόνη πρόσβαση τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος πού γίνεται, ἀπὸ ὄλους ἀνεξαιρέτως τοὺς παρατηρητὲς, ἀντιθέτῃ τὴν «ἐθνικὴ γλώσσα» στὰ συμφέροντα τῆς ἀντεθνικῆς ἀντίδρασης, θολώνοντας τελείως τὴν ἱστορικὴ καὶ κοινωνικὴ εἰκόνα τοῦ φαινομένου. Ἐκκρεμοῦσε ἐπομένως ἡ ἐπανατοποθέτηση τοῦ προβλήματος στὴν ἱστορικὴ του διάσταση, καὶ ἡ ἀντιμετώπισή του ξανά μὲ ἐπιστημονικὲς ἀναλυτικὲς ἔννοιες.

Τὸ κείμενο τοῦ Ε.Μ. περιορίζεται δυστυχῶς σὲ ὄσες λίγες σελίδες ἐπέτρεπε μιὰ εἰσαγωγή. Καὶ καθὼς θίγει ἕνα πρόβλημα ἰδιαίτερα περίπλοκο γιὰ μιὰ περίοδο πολὺ μακροχρονῆ, ἀναγκαστικὰ γίνεται πολλὲς φορές περιγραφικὸ.

Πρέπει πάντως νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ εἰσαγωγή περιέχει, ἔστω καὶ πολὺ συνοπτικὰ, διαπιστώσεις σημαντικὲς καὶ πρωτότυπες. Σημειῶνω μερικὲς πού μιὰ ἐκτενέστερη ἀνάλυσή τους θὰ ἦταν, νομίζω, γενικότερα γόνιμη. Ἡ ἀναφορά (σελ. 98) στὴ «λαϊκοφανὴ πρόσωση» πού ἐπιδιώκει τὸ μεταξικὸ κράτος μὲ τὴ στάση του ἀπέναντι στὴ δημοτικὴ γλώσσα, στὴ σχέση δηλαδὴ ἀνάμεσα στὴ στάση αὐτὴ καὶ στὸν λαϊκιστικὸ φασιστικὸ χαρακτήρα τῆς ἰδεολογίας τῆς δικτατορίας του. Ἡ ἐξίσωση τοῦ καθαρευοσιανισμοῦ μὲ μιὰ κοινωνικὴ ἰδεολογία (ἢ ὁποῖα ὅμως δὲν ἀναλύεται) καὶ ἡ πολὺ σημαντικὴ διαπίστωση (σελ. 91) σύμφωνα μὲ τὴν ὁποῖα ἡ ἰδεολογία αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἐκφραστεῖ καὶ στὴ δημοτικὴ

γλώσσα. Τέλος, ἡ σχέση πού βλέπει ὁ ἐπιμελητὴς (σελ. 91α') ἀνάμεσα στὴ νεοελληνικὴ ἀγλωσσία καὶ στὸ ἰδεολογικὸ κενὸ τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης.

Μέσα στὴν προοπτικὴ μιᾶς ἐκτενέστερης ἀνάλυσης τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος, θὰ πρότεινα στὸν Ε.Μ. τὴν ἐγκατάλειψη τῶν ὄρων «ἀστικὸς συντηρητισμὸς» καὶ «κομματικοποίηση» τοῦ γλωσσικοῦ.

Ἡ σημαντικὴ διαπίστωση ὅτι ὁ καθαρευοσιανισμὸς εἶναι ἰδεολογία (δηλαδὴ ἀντίληψη πολὺ γενικότερη ἀπὸ τὴ γλωσσικὴ τοποθέτηση) ἐξουδετερώνεται ὡς ἕνα βαθμὸ ἀπὸ τὴ χρῆση τοῦ πολὺ γενικοῦ ὄρου συντηρητισμὸς. Ὁ ὄρος αὐτὸς μᾶς ξεστρατίζει ἀπὸ τὴν περιοδολόγησι καὶ ἐξισώνει ἕμμεσα ἰδεολογίες διαφορετικὲς μεταξὺ τους. Γιατὶ ὁ συντηρητισμὸς δὲν εἶναι ἔννοια ἐρμηνευτικὴ. Θὰ μπορούσε ἴσως κανεὶς νὰ πεῖ ὅτι ἰσχύει γιὰ νὰ περιγράψει τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὰ 1920 καὶ πέρα, καὶ πάλι ὅμως μόνον μὲ τὴν ἐπεξήγηση ὅτι ἀποκαλοῦμε συντηρητικὴ μιὰ μερίδα τῆς ἀστικῆς τάξης γιατί στὴ φάση αὐτὴ τὸ γλωσσικὸ εἶναι πρόβλημα ἐνδοαστικὸ. Γιὰ τὴν προηγούμενη ὅμως περίοδο (1880-1917) ὁ ὄρος ἐμποδίζει, νομίζω, τὴν ἀναλυτικὴ κατεργασία.

Τὴν πρώτη αὐτὴ περίοδο ὁ δημοτικισμὸς ἀποτελεῖ μέρος ἐνὸς ὁλόκληρου ἰδεολογικοῦ οἰκοδομήματος πού εἶναι ἀστικὸ καὶ φιλελεύθερο. Χαρακτηριστικὸ τῆς περιόδου εἶναι ἡ μάχη γιὰ τὴν ἐπιβολὴ στὸ ἐποικοδόμημα τῶν βασικῶν ἀρχῶν τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας (παράλληλα ἄλλωστε μὲ τὴ μάχη γιὰ τὴν ἀστικὴ δομὴ τῆς κοινωνίας). Μένει ἐπομένως νὰ ἀναλυθεῖ ποῖα καὶ τί εἶδους ἰδεολογία συγκρούεται τότε μὲ τὴν ἀστικὴ καὶ σὲ τί κοινωνικὲς βάσεις ἀντιστοιχεῖ. Θὰ ἔλεγα πολὺ σχηματικὰ ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ τὸ γλωσσικὸ δὲν εἶναι ἀκόμα ἐνδοαστικὸ πρόβλημα. Θὰ ἔλεγα ἐπίσης ὅτι τὴν εἰκόνα αὐτὴ θολώνουν τὰ ἰδεολογικὰ μείγματα μιᾶς κοινωνίας σὲ κίνηση πού δὲν ἔχει ὀλοκληρωθεῖ οὔτε ὀριστικοποιηθεῖ. Τέλος, ὅτι ὅλες τὶς ἐξελίξεις τὶς καθορίζει ἡ κυρίαρχη ἀντίφραση τῆς κοινωνίας αὐτῆς πού εἶ-

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γν

ναι τὸ ἐθνικὸ-συννορικὸ πρόβλημα.

Πάντως, ἀκόμα καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς παραπάνω σχηματικὲς ὑποθέσεις, δίνοντας σὲ κάποιες κοινωνικὲς δυνάμεις καὶ στὶς ἰδέες ποὺ ἐκπροσωποῦν τὴν ὀνομασία συντηρητικὲς δὲν τὶς καθορίζουμε οὔτε κοινωνικὰ οὔτε ἰδεολογικά.

Ἀπὸ τὰ 1920 καὶ πέρα, τὸ γλωσσικὸ εἶναι βασικὰ πρόβλημα ἑνδοασιατικῶν. Κι ἐδῶ ὅμως θὰ μπορούσε κανεὶς ν' ἀντιτάξει ὅτι δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε μὲ συντηρητισμό, ἀλλὰ μὲ ἀστική διακυβέρνηση τέτοια ποὺ οἱ συνθήκες ἀπαιτοῦν ἢ ἐπιτρέπουν.

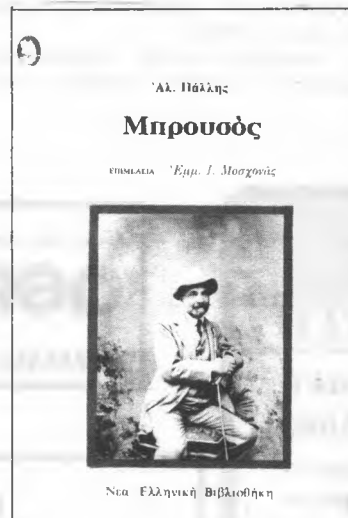
Γιατὶ ἀπὸ τὰ 1917, καὶ κυρίως ἀπὸ τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ πέρα, ἡ ἑλληνικὴ κοινωνία χαρακτηρίζεται ἀπὸ γενικευμένη κρίση ποὺ θὰ παραφθεῖρει καὶ τὶς σχέσεις τῆς κυρίαρχης κοινωνικῆς τάξης μὲ τὴ δική της ἰδεολογία. Δηλαδή οἱ πολιτικοὶ ἐκπρόσωποι τῶν ἀστικῶν δυνάμεων, ποὺ εἶναι πολιτικὰ εὐθρανοστες καὶ ἰδεολογικὰ ἄοπλες, ἀναγκάζονται νὰ καταφεύγουν σὲ ὅλο καὶ περισσότερο αὐταρχικὲς μορφὲς διακυβέρνησης. Ὁ φιλελευθερισμὸς γίνεται, ὅσο ἡ κρίση βαθαίνει, ὄλο καὶ πιο ἐπικίνδυνος γιὰ τὴν κοινωνικὴ ἰσορροπία. Ἔτσι ἐγκαταλείπεται ἀπὸ ἕνα μεγάλο μέρος τῶν ἴδιων τῶν φορέων του.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ, ὁ Ε.Μ. κάνει σωστὴ ἀναφορὰ στὴ «συμβιβαστικὴ τακτοποίηση» τοῦ γλωσσικοῦ, λέγοντας ὅτι «ἡ ἀστικὴ ἰδεολογία δὲν ἔχει ἀκόμη γεφυρώσει τὸ διχασμὸ τῆς καὶ δὲν μπορεῖ νὰ βρεῖ ἀποδεκτὴ λύση πέρα ἀπὸ τὸ συμβιβασμὸ ἀνάμεσα στὸ ἐλάχιστο τὸ ὁποῖο ἔχει συνειδητοποιηθεῖ ὡς ἀνεκτὸ καὶ στὸ μέγιστο τὸ ὁποῖο προβάλλεται ὡς ἀπαραίτητο» (σελ. ριθ'). Θὰ ἔλεγα ὅτι τὴν περίοδο αὐτὴ τῆς γενικευμένης κρίσης ὁ δημοτικισμὸς ἀκολουθεῖ τὸ δρόμο ὄλων τῶν ἀστικῶν ἀξιών καὶ ἀρχῶν: καταπατάται ἀπὸ τὶς ἀντιδραστικὲς καὶ παραφθεῖρεται ἀπὸ τὶς προοδευτικὲς ἡγεσίες. Ὁ δημοτικισμὸς ἐγκαταλείπεται ἀπὸ τοὺς φορεῖς του, ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τοὺς ἰδεολόγους —κι ἐδῶ βρίσκεται ὁ διχασμὸς. Ἐδῶ ὅμως λειτουργεῖ ἡ ἰδιότυπη σχέση τῶν διανοουμένων μὲ

τὰ κοινωνικὰ συμφέροντα. Τὴν περίοδο τῆς κοινωνικῆς κρίσης οἱ διανοούμενοι, ὅσοι ἀρνοῦνται τὴν ἔνταξή τους, παραμένουν ἐκφραστὲς τῶν ἀξιών ἀπὸ τὶς ὁποῖες κινδυνεύει ἡ κοινωνικὴ ἰσορροπία, γι' αὐτὸ καὶ παραμερίζονται στὸ περιθώριο τῆς κοινωνικῆς πρακτικῆς, ὅπως ἔγινε μὲ τοὺς φιλελεύθερους διανοουμένους ποὺ δὲν ἐγκατέλειψαν τὸν δημοτικιστικὸ ἀγῶνα.

Ὁ δεύτερος παραπλανητικὸς ὅρος εἶναι ἡ «κομματικοποίηση» τοῦ γλωσσικοῦ προβλήματος.

Γιὰ τὴν πρώτη περίοδο: μὲ τὴ βασικὴ πολιτικὴ τομὴ τοῦ 1909 καὶ τὴν πρώτη κυβερνήση Βενιζέλου, ὁ δημοτικισμὸς ἀπὸ τὴ θεωρία περνάει στὴν πράξη, δηλαδή μετατρέπεται σὲ πολιτικὴ.

Μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ ἀποτελεῖ πρωτύτερη κριτικὴ νὰ ἀποδίδει κανεὶς συντηρητισμὸ στοὺς ἐκπρόσωπους τοῦ Ἐκπαιδευτικοῦ Ὁμίλου ἀντιθέτοντας τὴ «συμβιβαστικὴ» στάση τους στὴν ἐπαναστατικότερη τοποθέτηση τῶν ψυχαριστῶν. Καὶ σίγουρα ἀποτελεῖ παραπλανητικὴ ἀξιολόγησις ἡ ἀρνητικὴ ἀναφορὰ στὸν Ὁμιλο ἐπειδὴ προσάρμοσε τοὺς ὁρίζοντες του στὸ πλαίσιο τῶν συμφερόντων τῆς κομματικῆς τακτικῆς (τοῦ βενιζελικοῦ κόμματος).

Πρέπει πάντως ἐδῶ νὰ τονιστεῖ ὅτι ὁ Ε.Μ. βλέπει σωστὰ τοὺς ἐκ-

πρόσωπους τοῦ Ὁμίλου ὅταν γράφει ὅτι «οἱ δημοτικιστὲς τῆς νέας γενιᾶς ἔχουν ἐμφανιστεῖ πολὺ πιο συνειδητοποιημένοι ταξικὰ ἀπὸ τοὺς προκατόχους τους» καὶ ὅτι «ἐννοοῦν πολὺ καλὰ τὴ σημασία τοῦ ἀστικοῦ φιλελευθερισμοῦ ποὺ ἐνσαρκώνεται τώρα στὸν Βενιζέλο» (σελ. λστ'). Ἡ διαπίστωση ὅμως αὐτὴ ὀδηγεῖ, νομίζω, στὴν ἀκριβῶς ἀντίθετη ἀξιολόγησις τῶν ἡγετῶν τοῦ Ὁμίλου. Οἱ νέοι αὐτοὶ δημοτικιστὲς, στὶς νέες συνθήκες ποὺ δημιουργήσε ἡ ἀνοδος τοῦ Βενιζέλου ἀλλὰ καὶ μέσα στὶς χίλιες ἀντιφάσεις τῆς στιγμῆς, σκοπεύουν στὴν ἐφαρμογὴ καὶ δουλεύουν γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεταρρυθμίσεως. Ἡ σύμπτωση τῶν ἀπόψεων τοῦ Ὁμίλου καὶ τῆς κυβερνήσεως δὲν εἶναι «περίεργη»: εἶναι συνέπεια ἀκριβῶς αὐτῶν τῶν πολιτικῶν ἐξελίξεων. Ὁ Βενιζέλος ἐκφράζει τὴν ἀστικὴ πολιτικὴ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα, καὶ οἱ ἡγέτες τοῦ Ὁμίλου σωστὰ περιμένουν ἀπὸ αὐτὸν τὴ νομοθετικὴ παρέμβαση στὸ γλωσσικὸ καὶ τὸ ἐκπαιδευτικὸ πρόβλημα. Θὰ τολμοῦσα μάλιστα νὰ πῶ ὅτι οἱ ἡγέτες τοῦ Ὁμίλου εἶναι τὴ στιγμὴ αὐτὴ περισσότερο κοινωνικοὶ μαχητὲς ἀπὸ τὸν Ψυχάρη. Ὁ Ψυχάρης λειτουργεῖ κυρίως ὡς ἰδεολόγος (γι' αὐτὸ καὶ πιο ἀδέσμευτος), ἐνῶ ἐκείνοι ὡς ὄργανοι διανοούμενοι (μὲ τὴν γραμμασιανὴ ἔννοια τοῦ ὄρου). Ὅσο γιὰ τὸ πόσο κοινωνικοὶ ἀνακαινιστὲς ἢ πόσο ριζοσπαστικοὶ εἶναι, θὰ ἔλεγα σχηματικὰ ὅτι εἶναι τόσο ὅσο καὶ ὁ Βενιζέλος ὁ ἴδιος, ὅσο καὶ ἡ ἀντιπροσωπευτικότερη καὶ προοδευτικότερη ἐκφραση τῶν τότε ἀστικῶν διεκδικήσεων.

Γιὰ τὴ δεύτερη περίοδο ὁ ὅρος «κομματικοποίηση» παρηγεῖ μιὰ περιρρέουσα δημοτικιστικὴ ἰδεολογία. Τὴν περίοδο αὐτὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ κρίση ἠθροῦσε τὶς πολιτικὲς ἡγεσίες πρὸς τὴ σταδιακὴ ἐγκατάλειψη τῶν φιλελεύθερων διεκδικήσεων, οἱ δημοτικιστὲς βρέθηκαν σὲ ἀδιέξοδο. Ἐπειδὴ δὲν σκέφτονταν μὲ τὴν ἔννοια τῆς κοινωνικῆς τάξης, δὲν μπορούσαν ἀπὸ ἕνα σημεῖο καὶ πέρα νὰ ἐντοπίσουν κοινωνικὰ τὸν ἐχθρὸ τῆς ἐθνικῆς γλώσσας. Τὸ ἐργημενικὸ αὐτὸ ἀδιέξοδο θὰ τοὺς ὀδηγήσει στὸ νὰ ἀφορίσουν τὴν

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνω

πολιτικοποίηση του γλωσσικού ζητήματος. Και αυτό θα το κάνουν ξεχνώντας ότι αυτοί οι ίδιοι έκαναν ως τότε πολιτική, συγχρόνως μη βλέποντας ότι ξορκίζουν την πολιτική όταν η πολιτική αυτή αποκτάει αντίλογο και παύει να είναι ομοιογενής (με τη στροφή του Γληνού) και κυρίως όταν δεν μπορούν πια να στηριχτούν σε καμία (από το 1932 σε απόλυτως καμία) πολιτική δύναμη. Οδηγήθηκαν δηλαδή στην καταδίκη της πολιτικής (και του άρρητικού ευφημισμού της που αποτελεί ο όρος κοιμητικοποίηση) επειδή δεν μπορούσαν να καταλάβουν γιατί ένα μέρος του έθνους μάχεται την εθνική γλώσσα.

Θα ήθελα τελειώνοντας να κάνω μία γενικότερη παρατήρηση. Η αναφορά που κάνει ο Ε.Μ. στην «παγιοποίηση» της γλώσσας, αν τη διάβασα σωστά, είναι σήμερα αντίληψη επικίνδυνη. Τη μνεία αυτή την κατάλαβα σαν έμμεση κριτική

της «γλωσσικής ορθοδοξίας», δηλαδή σαν έμμεση κριτική των δημοτικιστών που θέλησαν να διατυπώσουν τους κανόνες της δημοτικής γλώσσας έτσι που να μπορεί να διδάσκεται στα σχολεία. Η ίδια ή έννοια της γλωσσικής ορθοδοξίας είναι επικίνδυνη. Κατηγορήθηκε γι' αυτήν ο Ψυχάρης. Κατηγορούνται τώρα γι' αυτήν οι δημοτικιστές από όψιμους όπαδους του 'Αχιλλέα Τζαφτζανου, που υποστηρίζουν σήμερα τη «φρικτή μεικτή» στο όνομα του μη φανατισμού.

Επειδή πολύ σωστά διαπιστώνει ο Ε.Μ. ότι «χάσαμε τη γλώσσα», αν έννοι (όπως με υποψίασε κυρίως η φράση για την καταδίκη της γλωσσικής αναρχίας από τη μεταξική δικτατορία —σελ. ρκα'), ότι η παγιοποίηση της δημοτικής είναι καταδικαστέα ορθοδοξία, νομίζω ότι κάνει λάθος.

Ακριβώς επειδή «χάσαμε τη γλώσσα», ακριβώς επειδή η δι-

γλωσσία έφερε την α-γλωσσία, επειδή ο μέσος Νεοέλληνας δεν γνωρίζει γραφή, επειδή η «φρικτή μεικτή» όχι μόνο κερδίζει έδαφος εξαιτίας της απαιδευσίας αλλά βρίσκει και θεωρητικούς υποστηρίχτες, ή γραμματική και συντακτική ενιαιοποίηση της δημοτικής είναι σωστό αίτημα. Ακριβώς επειδή το ελληνικό σχολείο παράγει μαζικά ήμιαναλφαβήτους, επειδή υπάρχουν οι άπειρες ιδεολογικές συνέπειες της α-γλωσσίας, τέλος επειδή ακόμα σήμερα, μπροστά στη λύση του προβλήματος, η κυβέρνηση δεν τολμά να θέσει το πρόβλημα της γλώσσας του κράτους και διορθώσει την απόφασή της για τη σχολική δημοτική με το «άνευ ακροτήτων», για όλα αυτά η κωδικοποίηση της δημοτικής και η επιβολή της σε ολόκληρη την εκπαιδευτική πυραμίδα και στο κράτος είναι σωστό αίτημα.

ANNA ΦΡΑΓΚΟΥΔΑΚΗ

Η ΑΥΓΗ
κάθε πρωί
• ζωντανή ενημέρωση
• αδέσμευτη έρευνα • ελεύθερη κριτική

Η ΑΥΓΗ
κάθε Κυριακή
16 σελίδες
• με πλούσιο περιεχόμενο
• με νέο επίπεδο συνεργατών

Η ΑΥΓΗ
στην πρώτη γραμμή της πάλης
για τη δημοκρατία και την ανεξαρτησία
της Χώρας
για την ενότητα και την ανανέωση
του κομμουνιστικού κινήματος

αγοράζετε
διαδίδετε
την
ΑΥΓΗ

ΠΟΥ ΘΑ ΠΑΜΕ ΣΗΜΕΡΑ

αθηνόραμα

ΘΕΑΜΑΤΑ • ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ • ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ

ΔΡΧ 5
ΣΕΛΙΔΕΣ 68

Κάθε Σάββατο
κυκλοφορεί ή

ΣΟΣΙΑΛΙΣΤΙΚΗ ΠΟΡΕΙΑ
δργανο Σοσιαλιστικού αγώνα και προβληματισμού

Και γραμμάτια γνωρίζω και

R. Wellek, «Γερμανικός και αγγλικός ρομαντισμός. Μιά προσέγγιση», μτφρ. Στέφ. Ροζάνης.
"Ερασμος, 1976, σσ. 39.

«Η τύχη του μεγάλου συγκριτολόγου της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας René Wellek, δεν ήταν και τόσο ευνοϊκή στην Ελλάδα. Ένα από τα σημαντικά βιβλία του, που έγραψε σε συνεργασία με τον Austin Warren, ή *Θεωρία λογοτεχνίας*, το οποίο εξέδωσε το 1965 ο Δίφρος, ενώ δεν πέρασε, τουλάχιστον την εποχή που κυκλοφόρησε, άπαρτηρητο, έμεινε, θα λέγαμε, άχρησιμοποίητο. Ο λόγος δεν είναι τόσο η κάπως άκαμπτη—σε μιζοδημοτική—μετάφραση του Σ. Γ. Δεληγιώργη. (Το βιβλίο εμφανίστηκε μάλιστα πολύ κοντά, χρονικά, με το περίπου αντίστοιχο εύπεπτο του Έρνεστ Φίσερ, *Η αναγκαιότητα της τέχνης*, που προκάλεσε αρκετές συζητήσεις.)

Αφορμή να θυμηθούμε τον Wellek και τη *Θεωρία λογοτεχνίας* μας δόθηκε με την πρόσφατη έκδοση ενός τομιδίου από τις εκδόσεις "Ερασμος, σε σειρά που υπόσχεται να άσχοληθεί με τον Ρομαντισμό. Πρόκειται για το έργο του Wellek *Γερμανικός και αγγλικός ρομαντισμός. Μιά προσέγγιση*.

Η αξεπέραστη για το ελληνικό κοινό δυσκολία που παρουσιάζει ο Wellek συνίσταται στο ότι στις μελέτες του αναφέρεται αδιάκοπα σε έργα συγγραφέων της παγκόσμιας λογοτεχνίας, και αυτές οι αναφορές του είναι κυριολεκτικά συστατικό στοιχείο των ίδιων των συλλογισμών του. Διότι σπάνια συνοψίζει θεωρητικά—σχεδόν για λόγους θεωρητικούς το άποφύγει. Έτσι, η κατανόηση των εργασιών του προϋποθέτει μια εξοικείωση με την ευρωπαϊκή λογοτεχνία. Όμως, όχι μονάχα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι συχνότατα αυτή η προϋπόθεση λείπει, αυτή που ίσα ίσα θα χρειαζόταν για να κατανοήσουμε τη δική μας ιστορία της λογοτεχνίας, αλλά, πέρα από αυτή την εμπειρική παρατήρηση, συναντάμε κατά εποχές θέση άρνησης απέναντι στη δυτική λογοτεχνική ή θεωρητική παραγωγή: το να περιχαρακωνόμαστε στην ψευδαίσθηση της αυτάρκειας του αυτόχθονου, είναι βέβαια αποτέλεσμα μιάς συνειδητής ή μη απόκρυψης των απομιμήσεών μας και στη θεωρία και στην τέχνη. Άλλα αυτός ο φαύλος κύκλος, όπου αίτια και αποτέλεσμα ταυτίζονται, μπορεί να ξεπεραστεί—και έχουμε τέτοια δείγματα— με

μιά λιγότερο "έλληνοκεντρική" αντίληψη: ανήκουμε στην Ευρώπη· αλλά μόνο όταν και όσοι αποδέχονται και κατανοούν τους κύριους παράγοντες που διαμορφώνουν αυτή την κοινότητα διαπίστωση, μπορούμε να μιλάμε για τον δικό μας οργανικό ρόλο σ' αυτό το σύνολο. Όλα αυτά είναι μιά ακόμη όψη, μιά συνέπεια μάλλον, της εθνικιστικής ιδιοληψίας με την οποία φτιάχνουμε την ένδοξη ιστορία των Ελλήνων, ζήτημα από τα πολύ μεγάλα...

Έτσι, π.χ., δεν είναι τυχαίο που ένας χρόνος μόνο θα έχει κλείσει άφθου άρχισε και στην ελληνική επικράτεια να λειτουργεί πανεπιστημιακή έδρα της Ευρωπαϊκής και Συγκριτικής Λογοτεχνίας (στη Φιλοσοφική Θεσσαλονίκης). Φυσικά, το πρόβλημα δεν αφορά μόνο τους φοιτητές φιλολογίας, γιατί η επιστημονική και κοινωνική ενσωμάτωση της ευρωπαϊκής παιδείας δεν λύνεται με τη διδασκαλία, και προβλήματα θα ανακύπτουν κάθε τόσο.

Μ' αυτή την έννοια, ο René Wellek, Τσέχος συγκριτολόγος, από τους σημαντικότερους της εποχής μας, που ζει και διδάσκει στις Ηνωμένες Πολιτείες, και που αληθινός άθλος είναι το έργο του *Ιστορία της σύγχρονης κριτικής 1750-1950*, "δεν μπορεί" να γίνει γνωστός στο ελληνικό κοινό. Φοβάμαι πως κάπως έτσι θα λειτουργήσει το βιβλίο των εκδόσεων "Ερασμος. Φοβάμαι όμως, επίσης, ότι ο "Ερασμος, με την επιλογή αυτού του κειμένου και κυρίως με τον τρόπο παρουσίαισής του, απορρίπτοντας κάποια ένδεχόμενη επιφανειακή οικειοποίηση όχι τόσο του Wellek, αλλά διαφόρων θεμάτων της Θεωρίας και της λογοτεχνίας, για να τα "διασώσει" τα κρατάει στο περιθώριο. Παράδειγμα: γιατί πρέπει ένας αναγνώστης να γνωρίζει τον Λοβτζού που το 1924 έγραψε κάποιο άρθρο για τους "ρομαντισμούς", στο οποίο απαντάει πάλι ο "πασίγνωστος" Wellek; Το εισαγωγικό σημείωμα του Στ. Ροζάνη δεν μας δίνει καμία πληροφορία για τους δύο φιλολόγους. Επίσης, όταν "η Έλληνική βιβλιογραφία βρίσκεται σε στάδιο εμβρυώδες", όπως σωστά διαπιστώνει ο έπιμελητής (σελ. 8), ή μάλλον είναι ανύπαρκτο, σχεδόν και για τα θέματα του ελληνικού ρομαντικού κινήματος του 19ου αιώνα, θεωρώ πως δεν είναι καθόλου "αναμφισβήτητο ότι πρόκειται για κείμενο άφετηριακό" (σελ. 8) για τη γνωριμία μας με τον ευρωπαϊκό ρομαντισμό. Όταν μάλιστα υπάρχουν κλασικές

Μανουήλ Ι. Γεδεών, «Η πνευματική κίνηση του γένους κατά τον ΙΗ' και ΙΘ' αιώνα», έκδοτ. φροντίδα Άλκης Άγγέλου - Φίλιππος Ήλιού.

Έρμης / Νεοελληνικά Μελετήματα, Άθήνα 1976, σσ. 327.

Ο έκδοτικός οίκος Έρμης ξεκίνησε μιά νέα σειρά, τα «Νεοελληνικά Μελετήματα», και την εγκαινίασε με τον Μανουήλ Ι. Γεδεών (1851-1943, ζούσε στην Κωνσταντινούπολη, και για μεγάλο χρονικό διάστημα ήταν άνωτατος υπάλληλος του Πατριαρχείου). Παρά την πρωτοφανή παραγωγικότητα του Γεδεών, που καλύπτει 70 χρόνια συνεχούς έρευνας και συγγραφής, τα δημοσιεύματά του μέχρι πρόσφατα ήταν άπρόσιτα ακόμη και στον έρευνητή: συνιστούσε έκπληξη, σ' όποιον ψαχούλευε χαρτιά και περιοδικά για να γνωρίσει πτυχές της νεότερης ιστορίας, ή τόσο πυκνή παρουσία του ονόματός του σε άρθρα που φώτιζαν χάσματα της κατεξοχόν άγνωστης πλευράς του βίου των ελληνικών πληθυσμών· αυτής που υιοθετήθηκε, εύστοχα, και σαν τίτλος του τόμου: της «Πνευματικής κινήσεως του Γένους».

Τούτη ακριβώς τη διπλή συμβολή του Γεδεών: το καθεαυτό έργο του, από τη μιά, ως πολύτιμη πηγή για τη νεότερη ιστορία, και το προδρομικό του έγχειρημα, από την άλλη, που συνίσταται—στο πλαίσιο της μεθόδολογίας—στη διερεύνηση και διεύρυνση των θεμάτων της ιστορικής έπιστήμης στην Ελλάδα, αναλύει στην εισαγωγή του ο διευθυντής της σειράς Φίλιππος Ήλιού.

M. Δήτος

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνω

μελέτες, όπως λογουχάρη του P. van Tieghem, άγνωστες στην Ελλάδα. "Όποιες κι αν είναι οι προθέσεις του "Ερασμου, του οποίου ή μέχρι τώρα συνολική έκδοτική δουλειά παρουσιάζει πολύ ενδιαφέρον, όταν κατασκευάζουμε βιβλία για το κοινό, όσο στενά και να το όρισουμε, θά 'πρεπε να αναλογιζόμαστε (ή καλύτερα, να δημιουργούμε) τούς όρους που επιτρέπουν στα μηνύματά μας να γονιμοποιούνται.

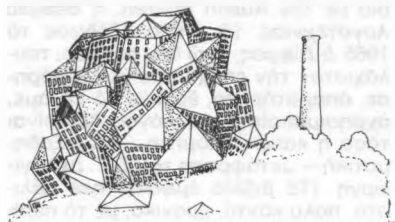
Το μελέτημα αυτό του Wellek είναι μια έμμεση άνασκειή της άποψης του κριτικού 'Αρ. Λοβτζόυ, ό οποίος ύποστηρίζει ότι, προκειμένου για τό ρομαντικό κίνημα, πρέπει να μιλάμε για πολλαπλότητα ρομαντισμών, με την έννοια ξεχωριστών και όλοτελα διαφοροποιημένων συστημάτων ιδεών που ύποβαστάζουν τη ρομαντική λογοτεχνική πρακτική σε κάθε χώρα. 'Ο Wellek άναπτύσσει την παραδεδωμένη πλέον άποψη ότι "ύπάρχει ένας κοινός πυρήνας Ρομαντικής σκέψεως και τέχνης σ' όλόκληρη την Εύρώπη" (σελ. 10).

Τό σύντομο τούτο μελέτημά του άποτελεί υπόδειγμα μεθόδου της συγκριτικής λογοτεχνίας: παραμερίζοντας την εύκολη και συχνά άποπροσανατολιστική άντιμετώπιση των συγκριτολόγων, που συνίσταται στην εύρεση έπιρρωών, άμεσων έπαφών κ.λπ. μεταξύ των ίδιων των έργων δύο χωρών, όπου συγκέντρωση τέτοιων πληροφοριών ισούται και με την εξήγηση των παράλληλων φαινομένων ή συμπτώσεων στα ρεύματα της λογοτεχνίας, ό Wellek έξετάζει συγχρονικά τό κοινό ύπόβαθρο, τις παράλληλες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες, άκόμη και την κοινή παράδοση της εύρωπαϊκής παιδείας, για να αναλύσει και να συγκροτήσει τις κοινές ιδεολογικές κατευθύνσεις του γερμανικού και άγγλικού ρομαντισμού. "Όμως, παραπέρα, ξέρει να όροθετεί την άυτονομία της κάθε λογοτεχνίας, και να έπισημαίνει στην καθεμιά τά δικά της ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που διαμορφώνονται από τις τοπικές ιδιομορφίες στην ιστορική διάσταση και τη διαχρονική συσσώρευση της λογοτεχνικής παραγωγής. "Έτσι, τό εύρωπαϊκό φαινόμενο Ρομαντισμός είναι βασικά ή προκαταρκτική όριζόντια τομή για να προσεγγίσουμε τις ιδιοτυπίες των "έθνικών" ρομαντισμών. Μέθοδος που ισχύει άλλωστε γενικότερα για την εύρωπαϊκή λογοτεχνία.

Μιά λιγότερο λακωνική παρουσίαση του Wellek, άκόμη και μια στοιχει-

ώδης είσαγωγή στον εύρωπαϊκό ρομαντισμό, θά άναδείκνυε, νομίζω, έστω κάποιες βασικές πλευρές αυτού του κειμένου, χωρίς φυσικά να βλάψει την πυκνότητα των σκέψεων και παρατηρήσεων που προβάλλει στην κάθε άράδα.

Μαριάννα Δήτσα

Παντελή Γ. Λαζαρίδη, «'Η 'Επικοινωνία με την 'Αρχιτεκτονική. 'Η ιδεολογική και πολιτική λειτουργία του κώδικα».

'Εκδόσεις Ποσειδώνας, Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 62.

'Η 'Αρχιτεκτονική δέν είναι μόνο τό χτίσιμο των σπιτιών μας. Αυτό όλοι τό ξέρουμε. 'Από έδω και πέρα όμως άρχίζουν οι περιπέτειες —οι ιδεολογικές περιπέτειες. Γιατί οι συζητήσεις περι 'Αρχιτεκτονικής και Πολεοδομίας, που άποτελούν πιά καθημερινό φαινόμενο της —γραπτής και προφορικής— πολιτισμικής παραγωγής, δέν περιορίζονται στα χτίσματα καθαυτά: άγγίζουν και τη σχέση μας με τό σπίτι μας και τό χώρο στον όποιο ζούμε, καθώς και τις κοινωνικές σχέσεις που φτιάχνουν τον "δομημένο χώρο" και επενδύονται σ' αυτόν.

'Ο χώρος αυτόν των συζητήσεων δέν είναι παρθένος. Φορτίζεται και συνήθως κυριαρχείται από ιδεαλιστικά ιδεολογήματα (τη "χαρισματική ιδεολογία", όπως την άποκαλεί ό Λαζαρίδης) που σέρνουν μαζί τους μιάν όλόκληρη ιστορία αισθητικών αντίληψεων, θεωρητικών και πρακτικών: 'Από τό μαγικό ύποκείμενο, τό δημιουργό-άρχιτέκτονα, που συγκαλύπτει τό γεγονός ότι τά χτίσματα είναι και αυτά προϊόντα κοινωνικής έργασίας, ξεοδευμένης έργατικής δύναμης, μέχρι την "άθωα τεχνική" και την "άμε-

ση χρησιμότητα", που άπωθεί την ιδεολογική σύγκρουση που επενδύεται στην άρχιτεκτονική.

Τό έργο λοιπόν της προβληματικής στην όποία έντάσσεται ή μελέτη του Λαζαρίδη δέν είναι εύκολο: Νά άποσπάσει την άρχιτεκτονική από τά ιδεολογήματα αυτά και να τη μεταπλάσει, ως έννοια, σε άντικείμενο του ιστορικού ύλισμου και της σημειολογίας. Του ιστορικού ύλισμου, γιατί ή παραγωγή της άξιας του δομημένου χώρου είναι ταυτόχρονα και παραγωγή συμβολικής άξιας. 'Η άρχιτεκτονική δηλαδή είναι μιά ιδεολογική πρακτική, με προνομιακό —καθότι διακριτικό— ρόλο στη διαδικασία άναπαραγωγής (ή άνατροπής) του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Της σημειολογίας, γιατί ως ιδεολογική πρακτική, ή 'Αρχιτεκτονική είναι μιά σημαίνουσα πρακτική, μιά παραγωγή ιδεολογικών σημείων, με "νοήματα" που έκπέμπονται και άποκρυπτογραφούνται στη βάση ιστορικά καθορισμένων κωδικών. "Όπως λέει ό συγγραφέας: "Τά πολιτιστικά αγαθά δέν ύπάρχουν σαν αγαθά, παρά μόνον για όποιον κατέχει τά μέσα να τά οικειοποιηθεί με κάποιου είδους "άποκωδικοποίηση".

Τό δοκίμιο αυτό του Λαζαρίδη, που με έξαίρεση την είσαγωγή πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό Κώδικας (2, 1976), άποτελεί τό έκτυπο ίχνος μιάς διεκδίκησης. Της μαρξιστικής διεκδίκησης του χώρου των άρχιτεκτονικών προβλημάτων από τον πατροπαράδοτο ιδεαλισμό και από μιά, πρόσφατη αυτή, κοινωνιολογίζουσα πολεοδομία. Προς τό παρόν, ή συζήτηση των έπιφυλάξεων και διαφοριών μας είναι δευτερεύουσα.

'Αργ. Φωτεινός

ζω και γραμμιατα γνωρ

‘Η σκέψη του Καστοριάδη και ή έμπορευματοποίησή της

«Χρειάστηκε να ‘ρθει ο γαλλικός Μάης του ‘68 για να συνειδητοποιηθεί πώς από τη σκέψη του Κ(αστοριάδη) ξεκινούσε ή φοιτητική άμφισβήτηση. Και επειδή, όπως είπε κάποιος, ο καπιταλισμός είναι ικανός να πουλήσει και το σκοινί που θα τον κρεμάσουν (έπι τη εύκαιρία, αυτός ο κάποιος νομίζω πώς ήταν ο Λένιν, πού εΐπε κάτι παρόμοιο είσηγούμενος την πολιτική της ΝΕΠ τó 1921 —σημ. δική μου), στά χρόνια του ‘70 έγινε και ο Κ. “έμπόρευμα”. Παραδοσιακοί εκδοτικοί οίκοι κυκλοφορούν τά βιβλία του ενώ ο σοβαρός Le Monde άφιερώνει στο έργο του πρωτοσέλιδο άρθρο.»

Μ’ αυτές τις σκέψεις ο Κ. Σταματίου άρχίζει την παρουσίαση στα ΝΕΑ (Σάββατο, 15.1.1977) του Κορηΐλιου Καστοριάδη, του έργου του γενικά και του βιβλίου του Τό επαναστατικό πρόβλημα σήμερα πού κυκλοφόρησε πρόσφατα (έκδ. Βέργος). Έδώ δέν θα γίνει λόγος ούτε για τόν Καστοριάδη ούτε για τó έργο του ούτε για τó άν ó γαλλικός Μάης του ‘68 “ξεκίνησε από τη σκέψη του Κ.”. Τά ζητήματα αυτά θέλουν πολλή συζήτηση, άνάλογη με τη σοβαρότητα πού έχουν, και δέν μπορεί να θιγούν σε ένα άπλο σημείωμα. “Όμως τó δημοσίευμα του Κ. Σταματίου μού γέννησε μιá άπορία. “Ήξερα ότι Τά Νέα άνήκουν στο μεγαλύτερο δημοσιογραφικό (καπιταλιστικό) συγκρότημα του τόπου, με κυκλοφορία πού ξεπερνά τά 200.000 φύλλα την ήμέρα. Και σαν καπιταλιστική επιχείρηση πού είναι μετατρέπει σε έμπόρευμα την πληροφορηση και τις ιδέες. Αυτό είναι πράγματα γνωστά και “φυσικά”. Γι’ αυτό και ή άπορία μου, άν και ρητορική, είναι δικαιολογημένη:

Τά Νέα “έμπορευματοποιούν” λιγότερο τη σκέψη του Καστοριάδη, ή κατασκευάζουν λιγότερο καπιταλιστικό σκοινί άπ’ όσο ο γαλλικός Monde; Τό θέμα, φυσικά, δέν είναι ή υπεράσπιση του Monde και των γαλλικών “παραδοσιακών” εκδοτικών οίκων. Ούτε επίσης ένδιαφέρει να κατακρίνουμε τόν Σταματίου όταν προσκαλεί τούς άναγνώστες του στόν γνωστό νεοελληνικό ναρκισσισμό του τύπου: άλλος ένας δαιμόνιος Έλληνας διαπρέπει στο έξωτερικό πού έβαλε άκόμη κα τόν Μάρξ στη θέση του. Άλλά καλά είναι να ξέρουμε για ποιό πράγμα, πώς και πού μιλάμε, όταν μιλάμε για “έμπόρευμα” και έμπορευματοποίηση: προπαντός έμπορευματοποίηση των Ίδεών.

‘Αγγελος Έλεφάντης

‘Η «Νέα Δομή» και τó Εύρετήριο «Ξένων» όνομάτων

Άνοίγουμε τó εύρετήριο των τευχών 1-7 του μηνιαίου περιοδικού Νέα Δομή, για να σχηματίσουμε, ως συνήθως γίνεται με τούς καταλόγους αυτούς, μιá έποπτική εικόνα —άπό τά όνόματα των συνεργατών και τη θεματολογία— για τίς κατευθύνσεις της προσπάθειας. Κι όταν οι κατευθύνσεις δύσκολα άναγνωρίζονται, γιατί συχνότατα δέν υπάρχουν, μετράμε πλέον τά συγκεκριμένα: τά όνόματα, μελετητών, διανοομένων, τίς συσπειρώσεις —έννοια χαώδης στούς καιρούς μας— των τάδε και δείνα εργατών του πνεύματος. Μόνο πού στην περίπτωση της Νέας Δομής άποσιώπουνται —σαν πραγματικοί εργάτες— οι συνεργάτες του περιοδικού. Άντίθετα, καταλογούνται 330 περίπου όνόματα συνεργατών στα 7 τεύχη του περιοδικού: κάθε τεύχος γύρω στις 70 σελίδες, 70×7 = 490, βγάλε την πλούσια όντως εικονογράφηση, στόν καθένα άντιστοιχεί 1 σελίδα του περιοδικού, την όποία πολλοί, πάρα πολλοί, ούτε καν γράψανε...

Νά πούμε τώρα και τó τί συμβαίνει: μεγάλο τμήμα του περιοδικού καλύπτεται από περιλήψεις (άνώνυμες) άρθρων (δημοσιευμένων σε άλλα περιοδικά, εφημερίδες κ.λπ.) και διαλέξεων. Έτσι θεωρούνται συνεργάτες όλοι αυτοί πού παρουσιάζονται από άνωμύμους, με συνοπτική διαδικασία, στις στήλες της έπιθεώρησης. Ένα παράδειγμα από την άμεση «έκπληξη» μας για την μπλόφα: σελ. 75: Φραγκουδάκη Άννα, Γλωσσική μεταρρύθμιση. Γλώσσα και έξουσία, τ. 4, σ. 26-27, ή Χατζηνικολάου Νίκος, Τέσσερεις Έλληνες ζωγράφοι του 20ού αιώνα, τ. 6, σ. 34-36. Πρόκειται άπλούστατα για περιλήψεις άρθρων πού δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό ‘Ο Πολίτης.

Μαριάνα Δήτσα

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνω

Τὸ παλαιὸ μῆνυμα καὶ ὁ συγχρονος κόσμος

Κάπου ανάμεσα στὸ φολκλωρισμὸ καὶ στὰ «οὐδέστερν» χάθηκε ἡ ἱστορία ἐνὸς λαοῦ. Καὶ κάπου στὰ στρατόπεδα συγκέντρωσης, στὶς ἄγονες ἐκτάσεις ποὺ ἀποκαλοῦνται ἐπίσημα Indian Reservations, ὅπου ἡ ἀμερικανικὴ δημοκρατία ἔχει ἐγκλωβίσει τοὺς Ἰνδιάνους ποὺ ἀδιαφοροῦν γιὰ τὴν «ἰσότητα τῶν εὐκαιριῶν» τῆς, ἐξοντώνονται τὰ τελευταῖα ὑπολείμματα ἐνὸς λαοῦ. Τὸ πῶμα ὑπάρχει παρὰ τὴ θέληση καὶ τὶς τελετὲς τοῦ ἀμερικανικοῦ πολιτισμοῦ· οἱ ἀπρόσιτες σκιὲς μὲ τὰ ἀλλόκοτα ρούχα διαφεύδουν τὰ μουσειακὰ εἶδωλά τους ποὺ στολίζουν μὲ βιασμένη ἀφέλεια τὰ ἄλλοθι τοῦ ἀμερικανικοῦ ἰμπεριαλισμοῦ· ἀπροσδόκητες καὶ βίαιες ἐθνικοαπελευθερωτικὲς ἐκρήξεις φαντάζον παρὰλογες καὶ ἀναχρονιστικὲς, ἐνῶ ἡ αἱματηρὴ καταστολὴ τους ἔχει γνῶριμα —ἔστω καὶ μὲ κάποια φευγαλέα ἀνατριχίλα, γιατί ἐσωτερικεύει ὅ,τι συνήθως ἐκτοπίζεται στὸ Βιετνάμ, ἢ κάπου ἄλλοῦ ἐξίσου ἀπόμακρα.

Ἐνας πολιτισμὸς, θὰ λέγαμε, κατέστρεψε ἕναν ἄλλον. Δὲν ὠφελεῖ νὰ τὸ ποῦμε ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα: Ἡ ταύτιση μὲ κάποια ὑπερχρονικὴ διάρκεια, ποὺ προφασίζεται μονοσύλλαβες νομοτέλειες, δὲν εἶναι μόνο ἄχαρη —εἶναι ταυτόχρονα καὶ τὸ ἰσχυρότερο μικροσκοπικὸ βόλεμα.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη, ὅμως, δὲν ὠφελεῖ νὰ βάλουμε τὸ νέο πολιτισμὸ (αὐτὸν ποὺ κατέστρεψε καὶ καταστρέφει) σὲ εἰσαγωγικὰ, γιὰ νὰ ἀποδώσουμε στὸν δεύτερο, τὸν λησμονημένο, τὸ χάρισμα τῆς μυστικῆς ἐνατένισης, τὴ θέση τοῦ μεταφυσικοῦ κέντρου ποὺ καταποντίστηκε στὸν ὠκεανὸ τῶν «ἐμπορευμάτων» —ἢ καλλιτεχνικὴ Ἄτλαντίδα τοῦ πουθενά. Ἀναφερόμαστε σὲ πρόσφατο κείμενο τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου στὴν ἐφημ. *Τὸ Βῆμα* (Κυριακὴ 16 Ἰανουαρίου, σελ. 4). Ὁ Λορεντζάτος μετέφρασε τὴν ἀπάντηση τοῦ Σιάτλ (1885), ἀρχηγοῦ φυλῆς τῶν Ἰνδιάνων τῆς Ἀμερικῆς, σὲ πρόταση τοῦ τότε Προέδρου τῶν ΗΠΑ Πήρς νὰ ἀγοράσει τὴν περιοχὴ τῆς φυλῆς του (τὴν τωρινὴ πολιτεία τῆς Οὐάσιγκτον, στὸ βορειοδυτικότερο σημεῖο τῆς χώρας). Τὸ κείμενο τοῦ Σιάτλ εἶναι μιὰ συγλονιστικὴ μαρτυρία. Τὸ παραθέτουμε στὴ συνέχεια ὁλόκληρο. Τί ὅμως μαρτυρεῖ;

Ὁ Ζήσιμος Λορεντζάτος προτάσσει ἕνα δικό του κείμενο πού, ἐκκινώντας ἀπὸ τὴν ἀγωνία γιὰ τὴ ζωὴ μας στὴ φύση, πασχίζει νὰ ἀφομοιώσει τὸν Σιάτλ στὴν κοσμοθεωρία του, ἐκμαιεύοντας ἀπὸ τὴ θρησκευτικότητά του Ἰνδιάνου τὴ μαγεία κάποιων σύγχρονων —καίτοι παλαιῶν— φιλοσοφημάτων γιὰ τὸ «σημεῖο ἢ κέντρο ἀναφορᾶς ἐσωτερικὸ (...) ἀνάμεσα στὸ Θεό, στὸν κόσμο, καὶ στὸν ἄνθρωπο». Διαφωνοῦμε μὲ τὴν κοσμοθεωρία τοῦ Λορεντζάτου —τουλάχιστο μ' ὅση ἐπενδύεται στὴν ἱστορία τοῦ Σιάτλ. Αὐτὴ ὅμως εἶναι μιὰ ὄχι «ἄλλη» ἀλλὰ εὐρύτερη ὑπόθεση. Πρὸς τὸ παρόν, θέλουμε νὰ ἐπισημάνουμε τὸ παράδοξο καὶ κάπως αὐθαίρετο τῆς ἰδιοποίησης, ὅχι γιὰ νὰ στρατολογήσουμε ἐμεῖς τὸν Σιάτλ —ἕνας ἄλλος «δικός μας» ποὺ τὸν εἶχαμε γιὰ χαμένο—, οὔτε γιὰ νὰ ἀφήσουμε, τάχα, τὸ κείμενο νὰ «μιλήσει ἀπὸ μόνο του»: Ἀπλῶς γιὰ νὰ περιοώσουμε κάτι ἀπὸ τὴν ἰσοπέδωση ποὺ ἀσκοῦν καθημερινὰ οἱ μανικαϊστικὲς ἀπλουστεύσεις μιᾶς βασανιστικῆς —ἔστω καὶ φιλοσοφημένης—

«Ὁ μεγάλος ἀρχηγὸς στὴν Οὐάσιγκτον μὴνᾶει πῶς θέλει νὰ ἀγοράσει τὴ γῆ μας. Ὁ μεγάλος ἀρχηγὸς μὴνᾶει ἀκόμα λόγια φιλικὰ καὶ καλοθέλητα. Καλοσύνη του, γιατί ξέρομε πῶς αὐτὸς λίγο τὴ χρειάζεται ἀντίστοιχα τὴ φιλία μας. Τὴν προσφορά του θὰ τὴ μελετήσουμε, γιατί ξέρομε πῶς ἂν δὲν τὸ πράξομε, μπορεῖ ὁ λευκὸς νὰ προφτάσει μὲ τὰ ὄπλα καὶ νὰ πάρει τὴ γῆ μας.

»Πῶς μπορεῖτε νὰ ἀγοράσετε ἢ νὰ πουλάτε τὸν οὐρανὸ —τὴ ζέστα τῆς γῆς; Γιὰ μᾶς μοιάζει παράξενο. Ἡ δροσιὰ τοῦ ἀγέρα ἢ τὸ ἄφρισμα τοῦ νεροῦ ὠστόσο δὲν μᾶς ἀνήκουν. Πῶς μπορεῖτε νὰ τὰ ἀγοράσετε ἀπὸ μᾶς; Κάθε μέρος τῆς γῆς αὐτῆς εἶναι ἱερὸ γιὰ τὸ λαὸ μου. Κάθε ἀστραφτερὴ πευκοβελόνα, κάθε ἀμμούδα στὶς ἀκρογιαλιές, κάθε θολούρα στὸ σκοτεινὸ δάσος, κάθε ξέφωτο καὶ κάθε ζουζούνη ποὺ ζουζουνίζει εἶναι, στὴ μνήμη καὶ στὴν πείρα τοῦ λαοῦ μου, ἱερό.

»Ξέρομε πῶς ὁ λευκὸς δὲν καταλαβαίνει τοὺς τρόπους μας. Τὰ μέρη τῆς γῆς, τὸ ἕνα μὲ τὸ ἄλλο, δὲν κάνουν γιὰ αὐτὸν διαφορά, γιατί εἶναι ἕνας ξένος ποὺ φτάνει τὴ νύχτα καὶ

παίρνει ἀπὸ τὴ γῆ ὅλα ὅσα τοῦ χρειάζονται. Ἡ γῆ δὲν εἶναι ἀδερφός του, ἀλλὰ ἐχθρὸς ποὺ πρέπει νὰ τὸν κατακτήσει, καὶ ἀφοῦ τὸν κατακτήσει, πηγαίνει παρακάτω. Μὲ τὸ ταμάχι ποὺ ἔχει θὰ καταπιεῖ τὴ γῆ καὶ θὰ ἀφήσει πίσω του μιὰ ἔρημο. Ἡ ὄψη ποὺ παρουσιάζουν οἱ πολιτεῖες σας, κάνει κακὸ στὰ μάτια τοῦ ἐρυθρόδερμου. Ὅμως αὐτὸ μπορεῖ καὶ νὰ συμβαίνει ἐπειδὴ ὁ ἐρυθρόδερμος εἶναι ἄγριος καὶ δὲν καταλαβαίνει.

»Ἄν ἀποφασίσω καὶ δεχτῶ, θὰ βάλω ἕναν ὄρο. Τὰ ζῶα τῆς γῆς αὐτῆς, ὁ λευκὸς θὰ πρέπει νὰ τὰ μεταχειριστεῖ σὰν ἀδέρφια του. Τί εἶναι ὁ ἄνθρωπος δίχως τὰ ζῶα; Ἄν ὅλα τὰ ζῶα φύγουν ἀπὸ τὴ μέση, ὁ ἄνθρωπος θὰ πεθάνει ἀπὸ μεγάλη ἐσωτερικὴ μοναξιά, γιατί ὅσα συμβαίνουν στὰ ζῶα, τὰ ἴδια συμβαίνουν στὸν ἄνθρωπο.

»Ἐνα ξέρομε, ποὺ μπορεῖ μιὰ μέρα ὁ λευκὸς νὰ τὸ ἀνακαλύψει: ὁ Θεὸς μας εἶναι ὁ ἴδιος Θεός. Μπορεῖ νὰ θαρρεῖτε πῶς Ἐκεῖνος εἶναι δικός σας, ὅπως ζητᾶτε νὰ γίνει δική σας ἢ γῆ μας. Ἄλλὰ δὲν τὸ δυνόσατε. Ἐκεῖνος εἶναι

Και γραμματα γνωρίζω και γραμματα γνωρίζω

ιστορίας των Ίδεών: 'Ο κακός πολιτισμός και ο καλός Ίνδιάνος. Δεν άμφισβητούμε στον Λορεντζάτο την άγωνία του. Σημειώνουμε μόνο ότι άγωνία μπορεί να υπάρχει και άλλου, με άλλες άντιλήψεις, κάρπιμες για τη γνώση και την ιστορία.

Στην έκδοχή λοιπόν του Λορεντζάτου, ή άπόκριση του Σιάτλ στον Πήρς μετουσιώνεται σε ιδεολογικό άρχέτυπο, σε σκηνή της άνάληψης κάποιων έμμονων θεολογικών ιδεών:

1. 'Ο Σιάτλ είναι ο εύγενής άγριος; μόνος αυτός, άνεβαίνει μέσα άπό τη φύση την ενδόμυχη κλίμακα που συνδέει ούρανό και γη, με ένα γλυκανάβλεμμα που δηλώνει τό, χαμένο για μας, κέντρο —για να καταγγείλει τό σύγχρονο πολιτισμό, πετώντας του κατά πρόσωπο την προφητική εικόνα της παράλογης λογικής του: «...άντίθετα άπό τό σημερινό πολιτισμένο, ο "άγριος" αυτός κουβαλούσε μέσα του "τό μωρόν του Θεού" που είναι, καθώς γράφουν τα παλιά, πάντα "σοφώτερον των ανθρώπων"». Έτσι, τα άντιθετικά ζεύγη ενός —θεοσεβούμενου, όμολογουμένως— ρομαντισμού (τό πρωτόγονο/τό πολιτισμένο, κ.ο.κ.) επιστρατεύονται ως αίτια της ιστορίας.

2. Με τον ίδιο ιδεοπλαστικό παλμό, ο Σιάτλ γίνεται έξ άποκαλύψεως κατήγορος του ρασιοναλισμού: «Ένας άλλος λόγος —όχι ο "έν αρχή"— ή ratio, είχε ξεθηκαρώσει άπό την εποχή της Αναγέννησης, και ο λόγος αυτός, ύστερα άπό τον Descartes, όλοκληρώνόταν σιγά σιγά τεχνολογικά με τη Βιομηχανική Έπανάσταση...». Είναι καθόλα παραμορφωτικός ο ίσχυρισμός πως ο όρθολογισμός παράγει τον καπιταλισμό. Άν πρόβλημά μας είναι ο Ντεκάρτ, δεν είναι καθόλου τίμιο να βάζουμε τους Ίνδιάνους να τον πολεμήσουν. Και αν πάλι μας φταίει (και τό άγνοούμε) ο καπιταλισμός και ο όρθολογισμός του, ή άναζήτηση του χαμένου «κέντρου άναφοράς» σε θεοσοφικές περιηγήσεις στην Ίστορία ίσοδυναμεί με την άναζήτηση ενός καπιταλισμού που δεν μας ύποκρεώνει, έμας και την άηδία μας, να τον πολεμήσουμε. Ένας τέτοιος καπιταλισμός μπορεί κάλλιστα να είναι ο σημερινός —έκει όπου υπάρχει διακριτικά, ως άναχωρητισμός ή μεταφυσική ένοχή.

Είναι πασιδηλο πως ο Λορεντζάτος άδιαφορεί για παρόμοιες τοποθετήσεις, όταν μάλιστα περιέχουν δυσκολοπρόφερτες —καθότι «του ουρμού»— λέξεις. Δικαίωμα του. Άλλά και δικαίωμά μας να μην ύποκλιθούμε σε τούτη την άδιαφορία του.

Κάποιες άλλες κατηγορίες, λοιπόν, χρειάζονται για να κατανοήσουμε τό φαινόμενο της διάλυσης ενός πολιτισμού άπό την άνάπτυξη ενός καινούριου τρόπου παραγωγής. Και κάποιες άλλες άντιλήψεις άπαιτούνται για να πολεμήσουμε τη δική μας διάλυση: Ένας νέος πολιτισμός που θα διαλύσει τον σημερινό —και όχι ή έπισκευή της μεγάλης εκείνης άλυσίδας που, σύμφωνα με τους πατέρες της άμάθειάς μας, συνέδεε τα όμοια (τά δημιουργήματα) στην άρμονία του δημιουργού τους, και που κάθε της κρίκος βαραίνει άκόμη τα τυφλά βήματά μας.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΦΩΤΕΙΝΟΣ

Θεός των ανθρώπων. Και τό έλεός Του, μοιρασμένο άπαράλλαχτα σε έρυθρόδερμους και λευκούς. Αυτή ή γη Του είναι άκριβή. "Όποιος τη βλάφτει καταφρονάει τό Δημιουργό της. Θα περάσουν οί λευκοί —και μπορεί μάλιστα γρηγορότερα άπό άλλες φυλές. "Όταν μαγαρίζεις συνέχεια τό στρώμα σου, κάποια νύχτα θα πλαντάξεις άπό τις μαγαριοιές σου. "Όταν όλα τα βουβάλια σφακτούν, όταν όλα τα άγρια άλόγατα μερέψουν, όταν την ίερή γωνιά του δάσους τη γιομίσει τό ανθρώπινο χνότο, και τό θέαμα των φουντωμένων λόφων τό κηλιδώσουν τα σύρματα του τηλεγράφου με τό βοητό τους, τότες που να βρείς τό ρουμάνι; Ποϋ να βρείς τον άητό; Και τί σημαίνει να πείς έχε γειά στο φαρί σου και στο κυνήγι; Σημαίνει τό τέλος της ζωής και την αρχή του θανάτου.

»Πουθενά δε βρίσκεται μιá ήουχη γωνιά μέσα στις πολιτείες του λευκού. Πουθενά δε βρίσκεται μιá γωνιά να σταθείς να άκούσεις τό φύλλα στα δέντρα την άνοιξη ή τό ψιθύρισμα που κάνουν τα ζουζούνια πεταρίζοντας. "Όμως

μπορεί επειδή, καταπώς είπα, είμαι άγριος και δεν καταλαβαίνω —μπορεί μοναχά για τό λόγο αυτόν ο σαματάς να ταράζει τα αυτιά μου. Μα τί μένει άπό τη ζωή, όταν ένας άνθρωπος δεν μπορεί να άφουγκραστεί τη γλυκιά φωνή που βγάνει τό νυχτοπούλι ή τα συνακούσματα των βατράχων όλόγυρα σε ένα βάλτο μέσα στη νυχτιά; 'Ο έρυθρόδερμος προτιμάει τό άπαλόηχο άγέρι λαγαρισμένο άπό την καταμεσήμερη βροχή ή μοσχοβολημένο με τό πεύκο. Του έρυθρόδερμου του είναι άκριβός ο άγέρας, γιατί όλα τα πάντα μοιράζονται την ίδια πνοή —τα ζωα, τα δέντρα, οί άνθρωποι. 'Ο λευκός δε φαίνεται να δίνει προσοχή στον άγέρα που άνασαίνει. Σαν ένας που χαροπολεμάει για μέρες πολλές, δεν όσμίζεται τίποτα.

»Άν ξέραμε, μπορεί να καταλαβαίναμε —αν ξέραμε τα όνειρα του λευκού, τις έλπίδες που περιγράφει στα παιδιά του τις μακριές χειμωνιάτικες νύχτες, τα όράματα που άνάφτει στο μυαλό τους, ώστε άνάλογα να δέονται για την αύρινή. Άλλά έμείς είμαστε άγριοι. Μας είναι κρυφά τα

Και γραμμάτια γνωρίζω και γραμμάτια γνώνω

δνεира του λευκού. Και επειδή μάς είναι κρυφά, θα εξακολουθήσουμε το δρόμο μας. "Αν τα συμφωνήσουμε μαζί, θα το πράξουμε για να σιγουρέψουμε τις προστατευόμενες περιοχές που μάς τάξατε. Έκει θα ζήσοιτε, μπορεί, τις μετρημένες μέρες μας κατοπώς το θελήσαμε. "Όταν ο στερνός ερυθρόδερμος λείπει από τη γη, και από τη μνήμη δεν απομένει παρά ο ίσκιος από ένα σύννεφο που ταξιδεύει στον κάμπο, οι ακρογιαλιές αυτές και τα δάση θα φυλάγουν άκόμα τα πνεύματα του λαού μου —τι αυτή τη γη την αγαπούν, όπως το βρέφος αγαπάει το χτύπο της μητρικής καρδιάς. "Αν σās την πουλήσουμε τη

γης μας, αγαπήστε τη καθώς την αγαπήσαμε εμείς, φροντίστε τη καθώς τη φροντίσαμε εμείς, κρατήστε ζωντανή στο λογισμό σας τη μνήμη της γης, όπως βρίσκεται τη στιγμή που την παίρνετε, και με όλη σας τη δύναμη, με όλη την τρανή μόρεσή σας, με όλη την καρδιά σας, διατηρήστε τη για τα τέκνα σας, και αγαπήστε τη καθώς ο Θεός αγαπάει όλους μας. "Ένα ξέρομε —ο Θεός σας είναι ο ίδιος Θεός. "Η γη Του είναι ακριβή. "Ακόμα και ο λευκός δε γίνεται να απαλλαχτεί από την κοινή μοίρα.»

Για την αντιγραφή
ΖΗΣΙΜΟΣ ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΣ

ΔΙΕΘΝΗΣ

APR. 89
ΤΕΛΕΦΩΝΟ ΑΝΑΓΓΕΛΙΑΣ
ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΔΙΕΘΝΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
*Αριθμ. Τ.Τ. 146
ΒΙΒΛΙΟΤΗΚΗ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

LE MONDE
diplomatique

Τεύχος 'Ιανουαρίου

- **Ρεπορτάζ:**
'Η 'Αργεντινή κάτω από τη μπότα του φασισμού
Πολυεθνικές και Τρίτος Κόσμος
- **Φάκελος:**
'Η Δεξιά στην Εύρωπη
- **'Ιταλία:**
Οι παγίδες του «ιστορικού συμβιβασμού»
- **Λατινική 'Αμερική:**
'Η εξόντωση των έλιτ

Η ΠΛΗΡΕΣΤΕΡΗ ΕΝΗΜΕΡΩΣΗ ΣΤΑ ΔΙΕΘΝΗ ΘΕΜΑΤΑ

Διορθώσεις του προηγούμενου τεύχους

— σελ. 81, α' στήλη, 12η άράδα άπ' το τέλος, αντί ιδεολογικά ζητήματα: **οικονομικά** ζητήματα.

— σελ. 81, α' στήλη, 15/16η άράδα άπ' το τέλος, αντί ιδεολογική συνισταμένη της: **ιδεολογική συνιστώσα** της.

— σελ. 81, άπό τέλος β' στήλης προς γ' να διαβαστεί: (...) ή άναπαραγωγή των άσπικων κοινωνικων σχεσεων δεν τελειώνει στο σοσιαλισμό (...).

και γραμματα γνωριζω και γραμματα γνα

Βιβλιογραφία

Γενικές ιστορίες για τον 19ο αιώνα

- Ώσπρέας Γ.**, Πολιτική Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος. 1821-1928, 3 τόμ., Ἀθήνα 1930.
- Anderson M.S.**, *The Great Powers and the Near East. 1774-1923*, Λονδίνο 1970.
- Βουρνάς Τ.**, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας. Ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 ὡς τὸ κίνημα τοῦ Γουδι (1909)*, Ἀθήνα 1974.
- Dakin Douglas**, *The Unification of Greece 1770-1923*, Λονδίνο 1972.
- Driault E. - Lheritier M.**, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours*, 5 τόμ., Παρίσι 1925-1926.
- Ζακυθινός Δ.**, *Ἡ πολιτική ἱστορία της νεωτέρας Ελλάδος*, Ἀθήνα 1962.
- Ζέβγος Γ.**, *Σύντομη μελέτη της νεοελληνικής ἱστορίας*. 2 τόμ., Ἀθήνα 1945.
- Forster E.**, *A Short History of Modern Greece, 1821-1956*, Λονδίνο 1958.
- Iorga N.**, *Histoire des Etats Balcaniques jusqu'à 1924*, Παρίσι 1925.
- Καρολίδης Π.**, *Σύγχρονος ἱστορία τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν λοιπῶν λαῶν της Ἀνατολῆς ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τοῦ 1921*, 7 τόμ., Ἀθήνα 1922-1926.
- Κόκκινος Δ. Α.**, *Ἱστορία της νεωτέρας Ελλάδος 1800-1945*, 5 τόμ., Ἀθήνα 1970-1972.
- Κορδάτος Γ.**, *Ἱστορία της νεώτερης Ελλάδας*. 4 τόμ., Ἀθήνα 1957-1958.
- Κυριακίδης Ἐπ.**, *Ἱστορία τοῦ Συγχρόνου Ἑλληνισμοῦ ἀπὸ της ἰδρύσεως τοῦ Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι τῶν ἡμερῶν μας 1832-1892*. 2 τόμ., Ἀθήνα 1892 (καὶ φωτοτυπική ἐπανεκδόση Β. Ν., Γρηγοριάδης, 1972).
- Λάσκαρις Σ. Θ.**, *Τὸ Ἀνατολικὸν ζήτημα 1800-1923*, Θεσσαλονίκη 1948.
- Μαρκεζίνης Σπ. Β.**, *Πολιτική ἱστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 1826-1964*, 4 τόμ., Ἀθήνα 1966-68.
- Μοσκόφ Κ.**, *Ἡ εθνική καὶ κοινωνική συνείδηση στὴν Ελλάδα 1830-1909. Ἡ ἰδεολογία τοῦ μεταπρατικοῦ χώρου*, Θεσσαλονίκη 1972.
- Μανροκτόδο J.**, *Modern Greece, 1800-1931*, Λονδίνο 1931.
- Petroopoulos J. A.**, *Politics and statecraft in the Kingdom of Greece 1833-1843*, Princeton 1968.
- Σβορώνος Ν. Γ.**, *Ἐπισκόπηση της νεοελληνικής ἱστορίας*, Ἀθήνα 1976.
- Stavrianos L. S.**, *The Balkans since 1453*, Ν. Ἰόρκη 1958.
- Τσουκαλῆς Κ.**, *Ἡ ἑλληνική τραγωδία*, Ἀθήνα 1974.
- Φιλάρετος Γ.**, *Ξενοκρατία καὶ Βασιλεία ἐν Ἑλλάδι (1821-1897)*, Ἀθήνα 1973².

ΕΝΤΥΠΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

- Σοσιαλιστική Πορεία**, φύλ. 76, 77.
- Ἀγώνας**, Μηνιαία πολιτική επιθεώρηση βόρειας Ελλάδας. Δεκέμβρ. 1976, τεύχ. 8.
- Θέατρο**, Δίμηνη θεατρική επιθεώρηση. Περίοδος Β', τόμος Θ' 51-52. Μάης - Αύγουστος 1976.
- Χριστιανική Δημοκρατία**, ἑβδομαδιαίο ὄργανο μάχης τοῦ ἀγωνιζόμενου Χριστιανικοῦ λαοῦ. ἀριθ. 45.
- Κομμουνιστική Θεωρία καὶ πολιτική**, Περιοδικό τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτερικοῦ. Νοέμβριος - Δεκέμβριος '76.
- Νέα Ἀγροτική Ἐπιθεώρησης**, χρόνος 31ος, Ἰανουάριος 1977, ἀριθ. 1/361.
- Ἐπιθεώρηση Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν**, Ἐκδόσεις Ἐθνικοῦ Κέντρου Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν. Τόμοι 23, 24 καὶ 25.
- Νέα Πολιτική**, Μηνιαία επιθεώρηση πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ καὶ ἰδεολογικοῦ προβληματισμοῦ. Δεκέμβριος 1976, ἀριθ. 15.
- Ὁδηγητής**, ἑβδομαδιαίο ὄργανο τοῦ Κ.Σ. της Κομμουνιστικῆς Νεολαίας Ελλάδας - Κ.Ν.Ε. φύλλο 125.
- Κομμουνιστική Ἐπιθεώρηση**, Μηνιαίο πολιτικό θεωρητικό περιοδικό, ὄργανο της Κ.Ε. τοῦ Κ.Κ.Ε. Γενάρης 1977, ἀρ. 13.
- Θούριος**, Κεντρικό ὄργανο της Ε.ΚΟ.Ν. Ρήγας Φεραῖος. 23 Δεκεμβρίου, ἀρ. 47.
- Σημειώσεις**, τεύχος 10.
- Ἡ Ἀλλαγὴ**, Ἀδέσμευτη τρικαλινὴ ἑφημερίδα. ἀριθ. φύλλου 11.
- Νέα Δομὴ**, Μηνιαία ἐπιθεώρηση τῶν τεχνῶν, τῶν γραμμάτων, της ἐπιστήμης. 1 Δεκεμβρίου 1976, τεύχος 7.
- Ἐξόρμηση**, ἑβδομαδιαίο ὄργανο ἀρχῶν τοῦ Πανελληνίου Σοσιαλιστικοῦ Κινήματος, ἀριθ. φύλ. 113, 114, 115, 116.
- Ἀγωνιστής**, Δεκαπενθήμερη ἔκδοση της νεολαίας τοῦ Π.Α.Σ.Ο.Κ. Δεκεμβρίου 1976, ἀριθ. 40.
- Ἑλληνική ἀριστερά**, Πολιτικὴ ἐπιθεώρηση. Τεύχ. 6.
- Τομές**, Μηνιαῖο περιοδικό πνευματικοῦ προβληματισμοῦ. Περ. Β', Δεκ. 1976, τεύχ. 7.
- Πολιτικὴ - Οἰκονομικὴ ἔρευνα**, Μηνιαία ἐπιθεώρηση. Γενάρης 1977, ἀρ. φύλ. 21 (144).

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

- Β.Ι. Λένιν**, *Γράμμα ἀπὸ μακριά*, ἐκδ. Ὀδυσσεάς, 1975, σσ. 102.
- Σεραφεῖμ Μάξιμος**, *Τὸ ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ ναυτικὸ κατὰ τὸν XVIII αἰῶνα*, Στοχαστής, 1976, σσ. 94.
- Λούτσιο Κολέτι**, *Ἰδεολογία καὶ κοινωνία*, μτφρ. Μυρσ. Ζορμπά - Βασ. Πασσάς, Ὀδυσσεάς, 1975, σσ. 236.
- Ρομαῖν Ρολλάν**, *Θέατρο της Ἐπανάστασης. I. 14 Ἰουλίου*, μτφρ. καὶ σχόλια Ἑλ. Σκλαβουνάκου. Ἀθήνα 1976², σσ. 259.
- Τζουλιάνο Προκάτσι**, *Τὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα στὴ Σοβιετικὴ Ἐνωση 1917-1945*, μτφρ. Μυρσίνη Ζορμπά. Ὀδυσσεάς, 1975, σσ. 158.
- Ἀντόνιο Γκράμσι**, *Πολιτικά κείμενα*, μτφρ. Μυρσ. Ζορμπά. Ὀδυσσεάς, 1976, σσ. 179.
- Παλιμύρο Τολιάτι**, *Μαθήματα γιὰ τὸ φασισμό*, μτφρ. Μυρσ. Ζορμπά. Ὀδυσσεάς, 1976, σσ. 168.
- Ἀργύρης Μαρνέρος**, *Ὁ ὑπόκοσμος*, Ποιήματα. Θεσσαλονίκη 1976, σσ. 43.
- Οὐμπέρτο Τσερόνι** (ἐπιμ.), *Ἡ σκέψη τοῦ Μάρξ*, ἐκδ. Ὀδυσσεάς, 1975, σσ. 340.
- Δημήτρης Φερούσης**, *Πλατείες. 36 ποιήματα*, ἐκδ. «Ι. Ζαχαρόπουλου». Ἀθήνα 1976, σσ. 60.
- Νίκος Σ. Ντόκας**, *Τόπος συμπαθείας*, Ποιήματα. Ἀθήνα 1976, σσ. 63.
- Περικλῆς Κοροβέσης**, *Κοινὸς τόπος*, ἐκδ. 58x86, σσ. 125.
- Σεραφεῖμ Μάξιμος**, *Ἡ αὐγὴ τοῦ ἑλληνικοῦ καπιταλισμοῦ. Τουρκοκρατία 1685-1789*, εἰσαγ. - ἐπιμ. Λουκάς Ἀξελός. Στοχαστής, γ' ἐκδ., χ.χ.ἔ. (α': 1973), σσ. 109+πίν. (σσ. 50).

ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΑΣΗ ΤΟΥ ΒΟΛΦ ΜΠΙΡΜΑΝ

Ἡ σιγή ἰχθύος πολλῶν προσωποποιήτων τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ποιήσεώς μας γύρω ἀπὸ τὴν ἀπέλαση καὶ τὴν ἀφαίρεση ἰθαγένειας τοῦ κομμουνιστῆ ποιητῆ Βόλφ Μπίρμαν, ἐνῶ βρισκόταν σὲ τουρνέ στὴ Δυτικὴ Γερμανία μὲ ἄδεια τῶν ἀρχῶν τῆς Ἀνατολικῆς, μὲ ἀναγκάζει νὰ γράψω τὸ γράμμα τοῦτο καὶ νὰ ἐκφράσω μαζί (καὶ μ' εὐκαιρία αὐτὸ τὸ θέμα) τὴν ἀνησυχία μου γιὰ τὴν τεράστια κρίση ἀξιών πού περνᾶμε στὶς μέρες μας.

Ὁ Θάνος Μικρούτσιος (σὲ μετάφραση Δ. Κούρτοβικ) μελοποίησε μὲ ἐπιτυχία, καὶ ἡ Μ. Δημητριάδη τραγούδησε πρὶν λίγους μῆνες, ποιήματα τοῦ Βόλφ Μπίρμαν, κἀνοντάς τον ἔτσι πλατύτερα γνωστὸ στὸ ἑλληνικὸ κοινὸ. Λίγο μετὰ τὴν ἀπέλαση τοῦ ποιητῆ ἔδιναν συναυλία στὸ «Σπόρτινγκ» μὲ τὴν εὐκαιρία τοῦ καινούριου τους δίσκου. Ἦταν ἐκεῖ καὶ μέλος τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ ΚΚΕ, κόμματος τοῦ ὁποίου τὸ ἐπίσημο ὄργανο, ὁ *Ριζοσπάστης*, ἔγραψε ὅτι ὁ Μπίρμαν ἦταν τεμπέλης, ἀνήθικος, ἀντιδραστικός, καὶ ὀρθῶς ἀπελάθηκε.

Δὲν ξέρω ἂν τραγούδησαν ἐκείνη τὴ μέρα στὸ «Σπόρτινγκ» Μπίρμαν. Νομίζω ναί. Ἐκεῖνο πού ξέρω, ὅμως, εἶναι ὅτι οὔτε ὁ Μικρούτσιος οὔτε ἡ Δημητριάδη εἶπαν μιὰ κουβέντα γιὰ τὸν ποιητῆ πού ποιήματά του ἐκείνοι πρῶτοι μελοποίησαν στὴν Ἑλλάδα. Δὲν αἰσθάνθηκαν δηλαδὴ τὴν ἀνάγκη, ὄχι νὰ ἀντιδικήσουν μὲ τὸ ΚΚΕ, πράγμα πού εἶναι δικαίωμά τους, ἀλλὰ νὰ φωνάξουν μιὰ διαμαρτυρία γιὰ τὴν ἀπέλαση ἐνὸς ποιητῆ πού διώκεται ἀκριβῶς γιὰ τὸ πνευματικὸ του ἔργο, καὶ νὰ ἐκφράσουν ἔτσι τὴ συμπαράστασή τους.

Ἄν ἐξαίρεσει κανεὶς τὴν *Αὐγή*, τὸν Γιώργο Βότση (πού μπορούσε βέβαια νὰ κάνει περισσότερα), τὸ Μίκη Θεοδωράκη καὶ ἐλάχιστες ἄλλες περιπτώσεις ἐπώνυμων διανοουμένων, ὅλοι οἱ ἄλλοι (μουσικοί, λογοτέχνες, τραγουδιστές, ποιητές), ὅλοι ὅσοι διατείνονται ὅτι καὶ μόνο ἀπὸ τὴ φύση τῆς δουλειᾶς τους εἶναι στρατευμένοι στὴν ἐλευθερία, δὲν βρῆκαν νὰ ποῦν ἢ νὰ κάνουν κάτι, νὰ διαμαρτυρηθοῦν γιὰ τὸν καθημερινὸ κατατρεγμὸ τῆς ἐλεύθερης ἔκφρασης στὶς Ἀνατολι-

κές χώρες, γιὰ τὸ γεγονός τῆς φίμωσης ἐνὸς ποιητῆ καὶ τῆς πολιτικῆς διώξεως ἐνὸς κομμουνιστῆ σὲ μιὰ χώρα ὅπου ἀσκεῖ τὴν ἐξουσία τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα (ἐπίσημαίω, ἐδῶ τὴ θετικὴ, ἀπέναντι στὸν Μπίρμαν, στάση τῆς *Οὐμανιτέ*, καὶ τῶν ἀντίστοιχων κομμάτων). Δὲν βγήκε, λοιπόν, οὔτε ὁ Λοῖζος, οὔτε ὁ Μούτσης, οὔτε ὁ Μαρκόπουλος, ἀπὸ τὸν μεγάλο σὲ ἀριθμὸ κόσμο τῆς μουσικῆς μας νὰ συμπαρασταθοῦν στὸν Μπίρμαν. Τὸ φαινόμενο εἶναι ἀκόμη πιὸ ἐξοργιστικὸ ἂν θελήσει κανεὶς νὰ βρεῖ τὸν πρακτικὸ λόγὸ τῆς σιωπῆς τῶν καλλιτεχνῶν μας. Νομίζω, δηλαδή, ὅτι στὸ βάθος ὑποβόσκει ὁ φόβος ἀπώλειας τῆς εὐνοίας τοῦ κόμματος πού τοὺς ἐξασφαλίζει γειμάτες τῆς αἰθουρῆς ἢ τὰ γήπεδα τῶν συναυλιῶν, πράγμα πού θὰ εἶχε σὰν ἀποτέλεσμα κάποια πτώση στὶς πωλήσεις τῶν δίσκων τους.

Ἐ, λοιπόν, ἀγαπητὲ *Πολίτη*, ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι κρίση ἀξιών καὶ ἐλαστικότητα πολιτικῆς συνείδησης ἐκ μέρους ἀνθρώπων τῆς κουλτούρας, ἐγὼ δὲν μπορῶ νὰ βρῶ τί εἶναι. Καὶ θὰ ἤθελα βέβαια ὅλοι αὐτοὶ νὰ δώσουν μιὰ ἐξήγηση. Γιατὶ ὅπως λέει ὁ Μπίρμαν: «τοῦ γουρουνιῦ τοῦ ἀτισμοῦ νὰ κόψουμε πρέπει τὰ πόδια». Μόνο πού ὁ ἀτισμὸς ἔχει φωλιάσει σὲ πολλὰ «προοδευτικά» κατὰ τὰ ἄλλα μυαλὰ τοῦ τόπου μας.

Φιλικά Γ.Σ.

[ἀκολουθοῦν τὰ πλήρη στοιχεῖα τοῦ ἐπιστολογράφου]

ΑΠΟΡΙΑ

ΓΙΑ «ΠΟΡΕΙΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟΡΙΕΣ»

Ἀγαπητὲ «ΠΟΛΙΤΗ»

Σκοπεύεις νὰ εἶσαι προοδευτικὸ περιοδικὸ καὶ μάλιστα ἐντυπο πού μεταχειρίζεσαι τὴν ὑλιστικὴ διαλεκτικὴ καὶ τὸν ἱστορικὸ ὕλισμό, ὡς μέθοδο ἔρευνας τῶν προβλημάτων πού κρίνεις καὶ σχολιάζεις.

Δὲν θὰ κρίνω ἐδῶ ἂν λιγότερο ἢ περισσότερο ὀρθὰ ἢ ἄστοχα πετυχαίνεις στὴν ἐφαρμογὴ τῆς μεθόδου αὐτῆς. Γιατὶ τέτοια κρίση δὲν μπορεῖ νὰ γίνει γιὰ τὸ σύνολο τῶν δημοσιευμάτων σου—ἀφοῦ θὰ εἶναι πλασματικὴ—παρὰ μόνον γιὰ κάθε μελέτη σου ξεχωριστά.

Ὅμως τὸ τελευταῖο σου «ἄρθρο-σχόλιο», μὲ τὸν τίτλο *Πορείες καὶ Ἀπορίες* πού τὸ ὑπογράφει κάποιος Γ. Καρῶς, εἶναι πολιτικὰ

ἀνήθικο.

Μιὰ πρώτη γεύση γιὰ τὴν ἀγανάκτηση πού προκαλεσε, θὰ πῆρατε ἀπὸ τὸ τελευταῖο σχόλιο, γιὰ τὸ ἀπαράδεκτο αὐτὸ κείμενο, τοῦ «ΟΔΗΓΗΤΗ».

Γιὰ τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοπιστία τοῦ περιοδικοῦ «ΠΟΛΙΤΗΣ», ὀφείλει ἢ διεύθυνση νὰ κάνει μιὰ ἐπανόρθωση γιὰ τὸ δημοσίευμα τοῦτο.

Γιὰ ἀλλιῶς μὲ τὴν σιωπὴ τῆς, θὰ ὁμολογεῖ ὅτι συμφωνεῖ μὲ τὸ περιεχόμενο αὐτοῦ τοῦ ἀχαρακτήριστου γραπτοῦ. Ὅποτε, ὅλοι ἐμεῖς οἱ ἀναγνώστες σου, θὰ βγάλουμε τὰ ἀναγκαῖα συμπεράσματα γιὰ τὸ ἦθος τοῦ «ΠΟΛΙΤΗ» καὶ θὰ ἀπαντήσουμε μὲ τὴν διακοπὴ τῆς ἀγορᾶς του στὸ μέλλον.

Μὲ ἐκτίμηση

Γ. Δ. ΤΖΙΜΑΣ,

δικηγόρος, Ἐπτανήσου 62, Ἀθήνα

**Καὶ μιὰ ἀπάντηση τοῦ συνεργάτη
μας Γιώργου Καρῶ**

Τὸ σχόλιο τοῦ Ὁδηγητῆ, τὸ ὁποῖο ὁ κ. Τζίμας θεωρεῖ «πρῶτη γεύση» ἀπὸ τὴν (αὐτονόητη;) «ἀγανάκτηση πού προκαλεσε» (στὴν «κοινὴ γνώμη») τὸ δημοσίευσμά μου στὸν *Πολίτη* (τεῦχ. 7, Δεκ. 1976), δημοσιεύτηκε στὸ φύλλο 124 τῆς 7ης Ἰαν. 1977 μὲ τίτλο *Μερικὲς ἀπορίες* γιὰ τὴν πορεία ἢ ὁ θρίαμβος τῆς ἀφέλειας. Τὸ δημοσιογραφικὸ ὄργανο τῆς ΚΝΕ μού προσάπτει ὅτι εἶμαι ἀφελῆς καὶ χαριεντιζόμενος ἀρχάριος περὶ τὰ μαρξιστικά, περιπλανώμενος στὶς ἀναθυμιάσεις τῆς ἐπιστημονικῆς σοφίας μαθητευόμενος μάγος. Καὶ ὁ κ. Τζίμας ἐμπλουτίζει τὸ κατηγορητήριό: τὸ ἄρθρο μου εἶναι «πολιτικὰ ἀνήθικο», κείμενο «ἀπαράδεκτο», γραπτὸ «ἀχαρακτήριστο».

Στὸ σχόλιο ἐκεῖνο εἶχα ἐκθέσει ὀρισμένες σκέψεις γιὰ τὴν πορεία τοῦ Πολυτεχνείου καὶ τὴ σχέση κομμάτων καὶ μαζικοῦ κινήματος. Ὅτε ὁ Ὁδηγητῆς οὔτε ὁ κ. Τζίμας θεώρησαν ἀπαράιτητο νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὰ ὅσα ἐξέθεσα σ' αὐτό. Ἀντίθετα, στοὺς χαρακτηρισμοὺς ἦταν, ὁμολογουμένως, ἐφευρετικὸτατοι. Δικαίωμά τους. Ἀπολυτήριο, ὅμως, ἢ ἐνδεικτικὸ ἀπὸ σχολῆ μαρξισμοῦ-λενινισμοῦ πού μοῦ ζήτησαν δὲν ἔχω.